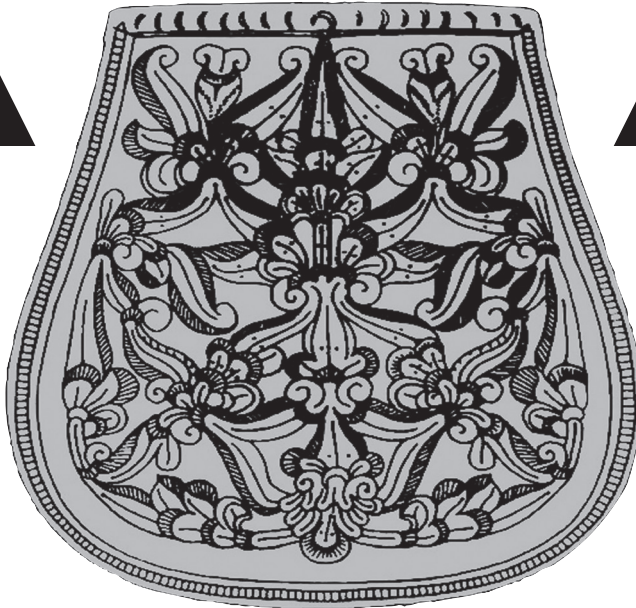

BELVEDERE

MERIDIONALE

TÖRTÉNELEM ÉS TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK XXIII. ÉVFOLYAM, 4. SZÁM

A Dontól a Dunáig, az avaroktól az Arany Hordáig

Tanulmányok a magyar őstörténetről

A TEMATIKUS LAPSZÁM SZERKESZTŐJE: KOVÁCS ATTILA

— MMXI TÉL —

BELVEDERE

MERIDIONALE

TÖRTÉNELEM ÉS TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK

Főszerkesztő KISS GÁBOR FERENC
Szerkesztők HALMÁGYI MIKLÓS, KOVÁCS ATTILA, MIKLÓS PÉTER,
MOLNÁR GÁBOR, NAGY GÁBOR DÁNIEL
Munkatársak KISS NIKOLETT, KOMÁROMI CSABA

A szerkesztőbizottság elnöke SZEGFŰ LÁSZLÓ
Szerkesztőbizottság DÖBÖR ANDRÁS, JANCSÁK CSABA, KISS GÁBOR FERENC,
MARJANUCZ LÁSZLÓ, NÓTÁRI TAMÁS, PÁSZKA IMRE,
RÁCZ LAJOS, ZAKAR PÉTER

Szakmai lektor: Sinkovics Balázs Phd (SZTE BTK Magyar Nyelvészeti Tanszék)
Angol nyelvi lektor: Szegedi Eszter (Szegedi Társadalomtudományi Szakkollégium)

Számunk a EIKKA Alapítvány, EMKE Kft., a Dél-magyarországi Pedagógiai Alapítvány, a Szegedi Tudományegyetem Polgáriért Alapítvány, a Magyar Történelmi Társulat Csongrád Megyei és Szegedi Csoportja, MTA Szociológiai Kutatóintézet, SZTE Bölcsészettudományi Kar, SZTE Juhász Gyula Pedagógusképző Kar, SZTE Alkalmazott Humántudományi Intézet, SZTE Történettudományi Intézet, SZTE JGYPKHÖK, SZTE EHÖK, a SZEPA Alapítvány támogatásával készült.

MEFESZ 1956
www.mefesz.hu

Belvedere Meridionale Alapítvány
www.belvedere.meridionale.hu

A *Belvedere Meridionale* 1989-es alapításától kezdődően a történelem és más társadalomtudományi szakos felsőoktatási hallgatók, doktoranduszok, fiatal kutatók és oktatók megjelenési fóruma. A lap legfontosabb küldetése a felsőoktatás és szakemberképzés alapját jelentő mester és tanítvány viszony kialakítása, a tudomány hagyományainak ápolása, a kutatói szellemiség kibontakozásának támogatása. Ennek szellemében a folyóirat tevékenységét a tudományos élet felkért képviselői és a szerkesztőbizottság tagjai segítik, lektorálják.

A folyóirat megjelenik évente négy alkalommal: tavasszal, nyáron, ősszel és télen. A lap tanulmányokat, interjúkat, ismertetéseket és kritikákat közöl a történelem és más társadalomtudományok tárgyköréből.

Kiadja a BELVEDERE MERIDIONALE ALAPÍTVÁNY. Felelős kiadó: DR. SZEGFŰ LÁSZLÓ

Cím: 6725 Szeged, Hattyas sor 10. Tel.: +36 62/546-252

E-mail: belvedere@jgytf.u-szeged.hu, szerk@belvedere.meridionale.hu

Lapengedély száma: B/KUL/523/SS1993 ISSN 1419-0222

TARTALOM

KOVÁCS ATTILA: <i>Beköszöntő</i> Attila Kovács: Preface	{4}
Tanulmányok	
NAGY KATALIN: <i>Megjegyzések az avarok korai történetének kronológiájához</i> Katalin Nagy : Comments on the Chronology of the Early History of the Avars	{6}
FARKAS RICHÁRD ZOLTÁN: <i>A „kettős honfoglalás” elméletének rövid historiográfiája</i> Richárd Zoltán Farkas: The Short Historiography of the „Double Conquest”	{15}
KOVÁCS ATTILA: <i>A 10. századi besenyő törzsszervezet és szállásterület problémáinak újragondolása</i> Attila Kovács : Rethinking of the Problems with the Pecheneg Clan System of X. Century and of the Dwellings	{34}
VATAI GÁBOR: <i>Az Arany Horda külpolitikája a XIII. század második felében</i> Gábor Vatai: The Foreign Policy of the Golden Horde in the Second Half of the XIII. Century	{58}
Közlemények	
SZEGFŰ LÁSZLÓ: <i>Pontosítási kísérlet a keresztény magyar királyság megalapításáról</i> László Szegfű: An Attempt to Refine the Establishing of the Christian Hungarian Kingdom	{70}
Műhely	
KOVÁCS SZILVIA: <i>Konferencia az egyiptomi forradalom árnyékában</i> Szilvia Kovács: Conference in the Shade of the Egyptian Revolution	{90}
Egykori és mai tanáraink	
KOVÁCS ATTILA: <i>„Lassan Szeged lett a közévisztika központja...”</i> <i>Interjú Makk Ferenc történész egyetemi tanárral</i> Attila Kovács: Interview with Professor Doctor Ferenc Makk	{94}
Téka	
GYARMATI SÁNDOR: <i>Csepp és tenger. A tatárjárás a Mongol Birodalom történetében.</i> (B. Szabó János: <i>A tatárjárás. A mongol hódítás és Magyarország. Budapest, 2007, Corvina Kiadó.</i>) Sándor Gyarmati: Drip and Sea. The Mongol Invasion in the History of the Mongol Empire	{104}

Előszó

Tisztelt Olvasó!

MÁR RÉGEN felmerült bennem a gondolat, hogy szerkesztek egy tematikus számot a Belvedere Meridionale keretében. Az elképzelés egy magyar őstörténeti, vagy általános-ságban egy sztyeppetörténeti kötet vonatkozásában fogalmazódott meg. Alapvetően azért, mert a téma már nem tabu, nem tekintik nemzetieskedő elhajlásnak, ha ezzel foglalkozik valaki. Ugyanakkor a közkinccsé tétele azt is jelentette, hogy minden területről áramlottak a tudományos és féltudományos, illetőleg semmilyen bizonyítható érvet felmutatni nem tudó elméletek. Ma divatja van az őstörténetnek. Ez természetesen magával hozta azt is, hogy bárki hozzászólhat a témához. Ez ahhoz a gyakorlathoz vezetett, hogy gyakran politikai megfontolások alapján igyekeznek kisajátítani bizonyos területeit, sőt az elméletek tudományos értékét sokszor attól teszik függővé, hogy barát, ismerős mondja-e, vagy olyasvalaki, akit nem kedvelünk. Ebből az alapállásból szeretnék kiutat találni. A tudományos világnak szüksége van a nyitottságra, ezért üdvözlendő a kritika akkor is, ha az – jelen esetet tekintve – nem történeisz körökből jön. Alapvetően mégis fel kell hívni a figyelmet arra, hogy a tudományos diskurzusnak egyetlen alapvető kritériuma van, mégpedig az, hogy a tudományos érvelés általános érvényű legyen. Azaz módszertanilag ellenőrizhető, visszakövethető, jellemzi egyfajta kompatibilitás, amely sokszor nehézkessé teszi, vagy épp nehezíti a kreativitás megjelenését, de összességében nem esetleges. Ez biztosítja, hogy bárki ellenőrizhesse egy tudományos elmélet állításait, és értékelhesse azt. Emellett teret kell biztosítani a megszólalásnak nem kanonizált formában is, mert különben elhal a független tudományos diskurzus, amely a legtöbb esetben az egyetlen megjelenési formája mind a pályakezdők történészeknek, történész hallgatóknak és a műkedvelő tehetséges amatőröknek. Szeged különleges figyelmet érdemel, mert itt van az egyetlen olyan szakmai közösség, amely a magyar őstörténet terén jelenleg is aktív. Ennek bővítéséhez szeretnénk hozzájárulni azzal, hogy lehetőséget biztosítsunk mindenkinek, aki színvonalas munkát alkot, hogy megjelenhessen szakfolyóiratokon kívül is. A megszólalás és a megmérettetés lehetősége adott, innentől már csak egyéni felelősség és talpraesettség kérdése, hogy ki hogyan él evvel a lehetőséggel.

KOVÁCS ATTILA

Preface

Dear Reader!

The thought to compile a thematic number of *Belvedere Meridionale* came to my mind long time ago. The idea conceived of a tome about Hungarian prehistory or in general about the history of the steppe. Basically the reason is that the theme is not a taboo and is not considered as patriotic deviation anymore if someone deals with it. At the same time making it a common property meant the flow of scientific and semi-scientific theories from every field and also the stream of theories without demonstrable arguments. Prehistory is in fashion nowadays. This, of course, brought along that anybody can comment on the topic. Which lead to the practice of that people try to expropriate specific areas of it based on political cogitations, moreover they make the erudite of theories depending on it is said by a friend, acquaintance or someone whom we don't like. I would like to find an egress from this basic position. The scientific world needs this kind of openness, so the critique should be regarded even if it is not from historians, like in this case. Basically we have to attract the attention to the scientific discourse has only one criteria, namely the scientific argument has to be general. That is, methodologically verifiable, traceable, characterized by some kind of compatibility which sometimes makes it difficult or hamper the appearance of creativity but on the whole it is not contingent. This guarantees that the affirmations of the scientific theory can be controlled and appraised by anyone. Besides we have to give field for speaking in not-canonized form, otherwise the independent scientific discourse is going to swoon, which is mostly the one and only form of appearance for entrant historians, historian attendees and gifted dilettante amateurs. Szeged deserves peculiar attention, because here works the one and only professional community, which is active on the field of Hungarian prehistory at the moment. We would like to accede to its expansion by giving opportunity to appear apart from learned journals to everybody with work of high standard. The opportunity of speaking and appearing is given from here it is question of individual liability and neatness who and how make the best of it.

ATTILA KOVÁCS

SZÁMUNK SZERZŐI

FARKAS RICHÁRD ZOLTÁN hallgató (SZTE BTK) censorwolf@csongrad.hu, GYARMATI SÁNDOR hallgató (SZTE BTK) sandorgyarmati@gmail.com, KOVÁCS ATTILA Szegedi Társadalomtudományi Szakkollégium hunim@freemail.hu, KOVÁCS SZILVIA tudományos munkatárs (SZTE BTK Középkori Egyetemes Történeti Tanszék) kovszi@freemail.hu, NAGY KATALIN tudományos segédmunkatárs (SZTE BTK Régészeti Tanszék) b.nagykatalin@gmail.com, DR. SZEGFŰ LÁSZLÓ ny. tszv. főiskolai tanár (SZTE JGYPK), VATAI GÁBOR PhD-hallgató (SZTE BTK) vatai.gabor@gmail.com

NAGY KATALIN

Megjegyzések az avarok korai történetének kronológiájához*

Az avarok eseménytörténetének korai, dél-orosz steppei időszaka kapcsán viszonylag kevés datáló elemet tartalmaznak az írott források. Az 558 körül a Kaukázus előterében megjelenő nomád nép 567-es Kárpát-medencei honfoglalásáig kapcsolatba került a dél-orosz steppén élő népekkel, a frankokkal, illetve természetesen a Bizánci Birodalommal. Az avarokkal foglalkozó kutatók többsége azonban többnyire hasonlóképpen rekonstruálta az avarok történetének a Kárpát-medencei honfoglalást megelőző kronológiáját.¹ Walter Pohl ezzel szemben rámutatva az idevonatkozó írott források nehézkes datálására más lehetőséget vetett fel.² Jelen cikk célja az avarok történetének korai korszakára vonatkozó források ismertetése, valamint a különböző kutatók interpretációinak, datálási módjainak a bemutatása.

Az írott források adatai

Az avarok dél-orosz steppei történetének kutatásában Menander Protektor történeti műve a legfontosabb a számunkra. Emellett még szintén jelentősek Theophylaktos Simokattes, Malalas, Tours-i Gergely és Paulus Diaconus munkái. A keleti irányból, a türkök elől menekülő avaroknak a Kaukázus előterében történő megjelenéséről³ és az első bizánci követjárásukról Malalas és Menander Protektor emlékezik meg. A két bizánci szerző művében fellelhető adatok alapján ezek az események elsősorban 558/559-re datálhatók, és ez alkalommal jött létre a szövetség I. Justinianus (525–565) és ezen, a bizánciak számára furcsa, nyíratlan hajviseletű nomád nép között.⁴ Az avarok Kárpát-medencén kívüli történetének következő időszakában a dél-orosz steppe területén élő népeket győzték le a Bizánccal kötött szövetség értelmében. Arra vonatkozólag, hogy mely népekkel viseltek hadat, Menander Protektor és Theophylaktos Simokattes munkáiból vonhatunk le következtetéseket. Az előbbi szerző szerint az onogurokkal, a zalokkal és a

* A tanulmány megírását a TÁMOP (TÁMOP-4.2.1/B-09/B-09/1/KONV-2010-005) támogatta.

¹ AVENARIUS 1974. 41–44., 57–63.; BÓNA 1984. 311–312.; ERDÉLYI 1987. 12–18., 67.; GOLDEN 1992. 111.; RÓNA-TAS 1997.; SZÁDECZKY-KARDOSS 1994. 207.; SZÁDECZKY-KARDOSS 1996. 21.; VÁSÁRY 2003. 135.

² POHL 1988. 43–48.

³ Az avarok eredetére és a türk-avar kapcsolatokra összefoglalóan lásd: POHL 1988. 18–43.; DOBROVITS 2000.

⁴ SZÁDECZKY-KARDOSS 1998. 17–18. Malalas az avarok konstantinápolyi megjelenését a 6. indictio (557–558) időszakára teszi (Malalas 489. vö. JEFFREYS et al 1986, 296; SZÁDECZKY-KARDOSS 1998. 17.). Menander Protektor töredékesen fennmaradt, az 558/559-es évek eseményeivel kezdődő történeti munkájában az avarok első bizánci követjárásáról szóló részlet a mű elején található, ami esetleg arra utalhat, hogy az adott esemény a 550-es évek végén történhetett meg (Menander 5, 1. vö. BLOCKLEY 1985. 49., 253.; SZÁDECZKY-KARDOSS 1998. 17.).

szabirokkal, valamint az antákkal⁵ ütköztek meg. Menander egy későbbi passzusában utal arra, hogy az avarok a kutrigurokat és az utigurokat is legyőzték.⁶ Theophylaktos a barseleket, az onogurokat, a szabirokat és más „hun” népeket hangsúlyozta ezen esemény kapcsán.⁷

A kortárs források közül Menander Protektor művében a következő, avarokkal kapcsolatos esemény az Al-Duna vidékére lokalizálható. A forrásban azonban ennek kapcsán semmilyen hozzávetőleges datálási támpont sem található. A bizánci szerző szerint az avarok a győztes dél-orosz steppei hadjárataik után az Al-Duna vidékéről küldtek követeket a bizánci császárhoz, és kérték, hogy engedélyezze a letelepedésüket Skythia Minor területén. I. Iustinianus viszont Pannonia Secunda területét kínálta fel számukra. Ezt az ajánlatot azonban az avarok nem fogadták el. A bizánciak ebben a patthelyzetben az időhúzást választották, az avaroknak pedig nem sikerült elérniük a követelésüket, és a korábbi bizánci–avar szövetség jelentősen megromlott.⁸

A dél-orosz steppei hadjárataikat követően megjelennek az avarok Tours-i Gergely *Korunk története* című történeti munkájában is, ahol mint hunok szerepelnek. A latin nyelvű forrás szerint a keletről jövő nomád nép valahol a Kárpátoktól nyugatra⁹ ütközött meg Sigibert királlyal és hadseregével, és a frank uralkodó vereséget mért az avar seregre. Tours-i Gergely az esemény kapcsán datálási támpontot is nyújt, eszerint az avar–frank összecsapás Chlothar frank király halála (561 végén) után következett be.¹⁰ Ezt követően Menander Protektor híradásából úgy tűnik, hogy az avarok újból az Al-Duna környékén lehettek, ugyanis I. Iustinianus halálát követően újabb követséget küldtek az új bizánci császárhoz. II. Iustinus (565–578) azonban – akárcsak a többi, Bizánccal kapcsolatban álló szomszédos néppel – felbontotta a korábbi császár idejében az avarokkal kötött szövetséget, és beszüntette számukra az évpénz fizetését is.¹¹ Menander Protektor munkájából kitűnik, hogy az avarok a teljes kudarcba fulladt bizánci követjárás után frank területekre vonultak. Az eseményről Tours-i Gergely részletesen tudósít. Az avarok ismét a Kárpátoktól észak-nyugatra vonultak,¹² ahol ez alkalommal nemcsak győzelmet arattak a frankok felett, hanem magát Sigibertet is fogságba ejtették. Úgy tűnik a forrásokból, hogy nem használták ki kellőképpen ezt a lehetőséget, ugyanis „csupán” csak ajándékok fejében¹³ szabadon engedték Sigibertet.¹⁴

⁵ Míg Menander Protektor a többi avarok által legyőzött népet csak felsorolásszerűen megemlíttette, addig egyedül az anták kapcsán bocsátkozott részletes eseményleírásba. A szerző kitért az anták megtámadásának körülményeire, a szláv nép területének feldúlására (SZÁDECZKY-KARDOSS 1998. 19–20.; Menander 5., 3. vö. BLOCKLEY 1985. 51).

⁶ SZÁDECZKY-KARDOSS 1998. 19–20., 37–38.; Menander 5., 2–3. vö. BLOCKLEY 1985. 49–51.

⁷ SZÁDECZKY-KARDOSS 1998. 20.; Theophylaktos Simokattes VII. 8., 2–3. vö. WHITBY–WHITBY 1986., 189–190.; OLAJOS 2012.)

⁸ SZÁDECZKY-KARDOSS 1998. 22.; Menander 5., 3. vö. BLOCKLEY 1985. 52–53.

⁹ Egy kései szerző, Paulus Diaconus szerint a csata Tübingiában, az Elba folyó mentén zajlott le (SZÁDECZKY-KARDOSS 1998. 25.; Paulus Diaconus II. 10. vö. PETERS 1974.²).

¹⁰ SZÁDECZKY-KARDOSS 1998. 25.; Gregorius Turonensis IV. 23. vö. SZAVUKOVA 1987. 94. ADAMIK–MEZEI 2010., 287.

¹¹ SZÁDECZKY-KARDOSS 1998. 27–28.; Menander 8. vö. BLOCKLEY 1985. 93–97.

¹² Tours-i Gergely Gallia területére lokalizálja a frankok és az avarok összecsapását (SZÁDECZKY-KARDOSS 1998. 31.; Gregorius Turonensis IV. 29. vö. SZAVUKOVA 1987. 97.; ADAMIK–MEZEI 2010. 292.), Paulus Diaconus pedig az első összecsapáshoz hasonlóan ismét Tübingia területére, az Elba vidékére helyezte az ütközetet (SZÁDECZKY-KARDOSS 1998. 32.; Paulus Diaconus II. 10. vö. PETERS 1974.²).

¹³ Menander Protektor szerint lisztet, hüvelyeseket, juhokat és szarvasmarhákat adtak a frankok Sigibertért cserébe (SZÁDECZKY-KARDOSS 1998., 31–32.; Menander 11. vö. BLOCKLEY 1985., 127–129.).

¹⁴ SZÁDECZKY-KARDOSS 1998. 31.; Gregorius Turonensis IV. 29. vö. SZAVUKOVA 1987. 97.; ADAMIK–MEZEI 2010. 292.

Az avarok korai történetének eseménysorrendje

Az avarok történetével foglalkozó kutatók zöme által felvázolt kronológiai sor szerint az avarok 557 végén vagy 558 elején érkeztek a Kaukázus előterében, ahonnan követséget küldtek Konstantinápolyba, és szövetséget kötöttek I. Iustinianus (527–565) császárral.¹⁵ A megállapodás alapján az avarok a Bizánci Birodalom északi határait veszélyeztető népek ellen vezettek hadjáratokat 558 és 562 között. A szakirodalomban az avarok által legyőzött népek között találjuk a szabirotkat, az onogurokat, az utigurokat, a kutrigurokat, a barselokat, a zalokat¹⁶ és a szláv antákat.¹⁷ A megnyert csaták után az avarok elérték az Al-Dunát, és kagánjuk, Baján 562-ben újabb követséget menesztett a bizánci udvarba.¹⁸ Ekkor nemcsak a szövetség megújítását kérte I. Iustinianustól, hanem állandó megtelepedésre alkalmas területet is. Baján Scythia Minor (a mai Dobrudza) szeretne volna megkapni, mely terület földrajzi helyzete folytán megfelelő lett volna ezen nomád nép életmódjának, és emellett viszonylagos védelmet biztosított volna a fokozatosan nyugati irányba terjeszkedő, az avarokat veszélyeztető türkökkel szemben. A bizánci császár azonban nem teljesítette Baján kérését.¹⁹ A sikertelen követjárás után valószínűleg még 562/563-ban az avarok nyugati irányba, a Kárpátokat megkerülve vezettek egy hadivállalkozást a Frank Birodalom ellen.²⁰ Az avar támadást azonban Sigibert király seregével visszaverte.

¹⁵ Róna-Tas András teszi az avarok megjelenését a legkorábbi időpontra (555) (RÓNA-TAS 1997. 177., 244., 251.). Czeglédy Károly 557-re datálja az avarok Kaukázus környéki megjelenését, és véleménye szerint innen küldtek 557/558 telén követséget Bizáncba (CZEGLEDY 1969. 101., 114.). Bóna István az avarok történetét összefoglaló munkájában 557 végére teszi az avaroknak a Kaukázus északi előterében történő megjelenését és első bizánci követjárását (BÓNA 1984., 311.). Erdélyi István úgy véli, hogy az avarok 557-ben érkeztek a Kaukázus előterébe, és a nomád nép követsége 558-ban jelent meg elsőként Konstantinápolyban (ERDÉLYI 1987. 13., 67.). Peter Golden – hasonlóan Erdélyihez – az avarok dél-országos steppei megjelenését körülbelül 557-re datálja, és a Konstantinápolyba vezetett követséget 558-ra teszi (GOLDEN 1992. 111.). Alexander Avenarius úgy véli, hogy az avarok 558 körül vették fel a kapcsolatot az alán fejedelemmel, majd még ugyanezen évben jutottak el az avar követek Konstantinápolyba (AVENARIUS 1974. 43–44.). Szádeczky-Kardoss Samu szerint erre a követjárásra 558 januárjában kerülhetett sor (SZÁDECZKY-KARDOSS 1996. 21.). Vásáry István szintén 558-ra teszi az első, Konstantinápolyba vezetett avar követséget (VÁSÁRY 2003. 135.). A legkésőbbi időpontra, 559/560-ra Roger Blockley datálja ezt az eseményt (BLOCKLEY 1985. 253.).

¹⁶ A felsorolt népek közül a barsel és a zal népnevek beazonosítása nem egyértelmű (BLOCKLEY 1985. 253.; SZÁDECZKY-KARDOSS 1998. 19–20.; OLAJOS 2012.).

¹⁷ Bóna István az avarok által legyőzött népek között a szaragurokat, szabirotkat, utigurokat és a kutrigurokat említette (BÓNA 1984. 311.). Peter Golden szerint az avarok a szabirotkat, utigurokat, kutrigurokat és az antákat győzték le (GOLDEN 1992. 111.). Szádeczky-Kardoss Samu az avarok történetét összefoglaló munkájában a zalokat, az onogurokat, a szabirotkat, az utigurokat, a kutrigurokat és a szláv antákat emelte ki (SZÁDECZKY-KARDOSS 1994. 207.; SZÁDECZKY-KARDOSS 1996. 21.).

¹⁸ AVENARIUS 1974. 51.; BÓNA 1984. 311–312.; BLOCKLEY 1985. 267.; ERDÉLYI 1987. 67.; GOLDEN 1992. 111.; RÓNA-TAS 1997. 251., 367.; SZÁDECZKY-KARDOSS 1994., 207.; SZÁDECZKY-KARDOSS 1996. 21. Egyedül Czeglédy Károly datálja ezt az eseményt korábbi időpontra, 561-re (CZEGLEDY 1969. 157.).

¹⁹ Bóna István munkájában hangsúlyozta, hogy a bizánci császár Scythia Minor helyett Pannonia Secunda területét ajánlotta fel az avar kagánnak. Baján azonban nem fogadta el ezt a lehetőséget (BÓNA 1984. 311.).

²⁰ Bóna István szerint ez az esemény 563-ban történt (BÓNA 1984. 311.). Alexander Avenarius, Roger Blockley és Erdélyi István úgy véli, hogy 562-re datálható (AVENARIUS 1974. 57–63.; BLOCKLEY 1985. 267.; ERDÉLYI 1987. 67.). Szádeczky-Kardoss Samu és Róna-Tas András szintén 562-re datálják az avarok ezen hadivállalkozását (SZÁDECZKY-KARDOSS 1994. 207.; RÓNA-TAS 1997. 251., 367.). Peter Golden munkájában található egy legkorábbi dátum, 561 vagy 562, bár nem foglal állást egyértelműen, hogy az avarok második bizánci követsége előtt vagy után történt-e ez az első, frankok elleni támadás (GOLDEN 1992. 111.). A csata lokalizálására lásd AVENARIUS 1974. 57–58.

I. Iustinianus halála (565) után II. Iustinusnál (565–578) újabb avar követség jelent meg, szövetségük újbóli megújítása reményében.²¹ Azonban az elődje valamennyi szövetségét felmondó új császár a továbbiakban az avarokkal sem kívánt együttműködni. Ezt követően az avarok az al-dunai limes sikertelen áttörési kísérlete után 566/567 körül újabb hadivállalkozást vezettek a frankok ellen, melynek során vereséget mértek a frank hadseregére, s magát Sigibertet és kíséretét is fogságba ejtették.²² Baján kagán a sikeres, frankok elleni hadjárat után 567-ben kötött szövetséget Alboin langobard királlyal (560 k. –572), melynek értelmében közösen semmisítették meg a mai magyar Alföld és Erdély nagy részét birtokló gepidák országát. A szövetségesek győztes akciójának eredményeképpen az avarok elfoglalták a gepidák egykori területét, majd egy év múlva a langobardok Itáliába történő elvonulásával az egész Kárpát-medencét a birtokukba vették.²³

Az avarok Kaukázus előterében való megjelenését Róna-Tas András tette a legkorábbi időpontra, 555-re.²⁴ A kutatók többsége (Czeplédy Károly, Erdélyi István, Peter Golden, Bóna István) azonban 557-re datálta ezt az eseményt.²⁵ Szádeczky-Kardoss Samu szerint pedig 557–558 táján érkeztek meg az avarok a Kaukázus előterébe.²⁶ Czeplédy Károly az avarok első bizánci követségét 557/558 telére datálta,²⁷ míg a szerzők többsége (Bóna István, Szádeczky-Kardoss Samu, Peter Golden, Erdélyi István, Vásáry István) szerint az avarok első követsége 558-ban érkezett meg Konstantinápolyba.²⁸ Roger Blockley az avarok európai megjelenését és az első bizánci követjárását helyezte a legkésőbbi időpontra, 559/560-ra.²⁹ Az avarok második bizánci követjárásának időpontját a többség (Alexander Avenarius, Bóna István, Roger Blockley, Erdélyi István, Peter Golden, Szádeczky-Kardoss Samu, Róna-Tas András) 562-re datálta.³⁰ Az esemény időpontját egyedül Czeplédy Károly tette korábbra, 561-re.³¹ Roger Blockley, Erdélyi István, Peter Golden, Szádeczky-Kardoss Samu és Róna-Tas András szerint az avarok 562-ben támadták először a frankokat,³² ezzel szemben Bóna István későbbre, 563-ra datálta ezt az eseményt.³³ Az írott források alapján a legpontosabban meghatározható időpont a vizsgált korszak kapcsán az avarok harmadik bizánci követjárása. A korszakkal foglalkozó kutatók egyetértenek ezen

²¹ BÓNA 1984. 311–312.; BLOCKLEY 1985. 267.; ERDÉLYI 1987. 67.; GOLDEN 1992. 111.; RÓNA-TAS 1997. 251., 367.; SZÁDECZKY-KARDOSS 1994. 207.; SZÁDECZKY-KARDOSS 1996. 21.

²² Alexander Avenarius, Bóna István és Erdélyi István az avarok újabb frankok elleni támadását 566 késő őszére datálja (AVENARIUS 1974. 57–63.; BÓNA 1984. 313.; ERDÉLYI 1987. 67.). Peter Golden teszi legkorábbra ezt az eseményt, 565-re vagy 566-ra (GOLDEN 1992. 111.). Ezzel szemben Szádeczky-Kardoss szerint az avarok 566/567-ben arattak győzelmet a frankok felett (SZÁDECZKY-KARDOSS 1994. 207.). Róna-Tas András úgy véli, hogy az avarok 566-ban támadták meg ismét a frankokat (RÓNA-TAS 1997. 251.).

²³ AVENARIUS 1974. 41–44., 57–63.; BÓNA 1984. 311–312.; GOLDEN 1992. 111.; SZÁDECZKY-KARDOSS 1994. 207.; SZÁDECZKY-KARDOSS 1996. 21.; RÓNA-TAS 1997. 178.

²⁴ RÓNA-TAS 1997. 177., 244., 251.

²⁵ CZEGLÉDY 1969. 101., 114.; BÓNA 1984. 311.; ERDÉLYI 1987. 13., 67.; GOLDEN 1992. 111.

²⁶ SZÁDECZKY-KARDOSS 1996. 21.

²⁷ CZEGLÉDY 1969. 101., 114.

²⁸ BÓNA 1984. 311.; ERDÉLYI 1987. 13., 67.; GOLDEN 1992. 111.; VÁSÁRY 2003.² 135.

²⁹ BLOCKLEY 1985. 253.

³⁰ AVENARIUS 1974. 57–63.; BÓNA 1984. 311–312.; BLOCKLEY 1985. 253.; ERDÉLYI 1987. 67.; GOLDEN 1992. 111.; SZÁDECZKY-KARDOSS 1994. 207.; SZÁDECZKY-KARDOSS 1996. 21.; RÓNA-TAS 1997. 251.

³¹ CZEGLÉDY 1969. 101., 114.

³² BLOCKLEY 1985. 253.; ERDÉLYI 1987. 67.; GOLDEN 1992. 111.; SZÁDECZKY-KARDOSS 1994. 207.; SZÁDECZKY-KARDOSS 1996. 21.; RÓNA-TAS 1997. 251.

³³ BÓNA 1984. 311–312.

	Czegjédy (1969)	Avenarius (1974)	Bóna (1984)	Blockley (1985)	Erdélyi (1987)	Pohl (1988)	Golden (1992)	Szádeczky-Kardoss (1994/96)	Róna-Tas (1997)	Vásáry (2003 ²)
Avarok megjelenése	557	558	557 vége	559/560	557	–	557 körül	557/558 táján	555	–
I. avar követség Bizáncban	557/558 tele	558	557 vége után	559/560	558	558. XII. 559. I.	558	558. I.	–	558
II. avar követség Bizáncban / avarok az Al-Dunánál	561	562	562	562	562	563	562	562	562	–
I. frankok elleni támadás	–	562	563	562	562	562	562	562	562	–
III. avar követség Bizáncban	–	–	565	565	565	565	565	565	565	–
II. frankok elleni támadás	–	566	565/566	566	566	566	565/566	566/567	566	–
avar-langobard szövetség	–	–	567	–	567	566/567 tele	567	567	566	–

esemény datálásával kapcsolatban.³⁴ Szintén egyetértett a szerzők többsége a második avar–frank összecsapás időpontjában. Alexander Avenarius, Roger Blockley, Erdélyi István és Róna-Tas András egyértelműen 566-ra datálta ezt az eseményt,³⁵ míg Bóna István és Peter Golden 565/566-ra tette az avarok ezen hadjáratát.³⁶ Szádeczky-Kardoss Samu szerint inkább 566/567-ben csaptak össze másodszer az avarok a frankokkal.³⁷ A kutatók többsége úgy vélte, hogy 567-ben kötöttek szövetséget az avarok a langobardokkal.³⁸ Egyedül Róna-Tas András datálta egy évvel korábbra ezt az eseményt (566).³⁹ Mint látható, a felsorolt kutatók munkáiban datálásbeli különbségek fellelhetők, azonban alapvetően egyetértenek az avarok korai történetének eseménysorrendjében (lásd a mellékelt táblázatot).

Walter Pohl elmélete

A szerző által felvetett lehetséges eseménysor szerint az avarok 558 decemberében vagy 559 januárjában jelentek meg a Kaukázus előterében, és innen küldték első követségüket Konstantinápolyba még szintén ebben az évben. Ezt követően 559 és 561 között a Bizánci Birodalommal kötött szövetség értelmében legyőzték a szabirokat, a zálokat, az utigurokat, a kutrigurokat, a „bulgárokat” és legvégül az antákat. Pohl elképzelhetőnek tartotta, hogy ezen szláv nép legyőzése után az avarok egyből nyugat felé vonultak, és 562-ben Sigibert frank király seregével ütköztek meg. Az osztrák szerző szerint ezt követően 563-ban jelentek meg az Al-Dunánál. A követjárás teljes kudarcba fulladt, és a korábban kialakult szövetségi viszony az avarok és a bizánciak között megromlott. Pár évvel később, 565-ben I. Iustinianus halála után Targitos vezetésével egy újabb avar követség jelent meg Bizáncban. Az új császár, II. Iustinus azonban felbontotta a bizánciak avarokkal kötött szövetségét. A Kárpátokat megkerülő avarok 566-ban ismét összeütköztek a frankokkal, és hatalmas vereséget mértek seregükre. A frankok elleni sikeres vállalkozást követően, 566/567 telén Baján avar kagán a Kárpát-medence

nyugati felét birtokló Alboin langobard uralkodóval kötött szövetséget a gepidák ellenében.⁴⁰

A szakirodalom adatainak áttekintése után tehát kiderül, hogy a kutatók többsége (például Alexander Avenarius, Bóna István, Szádeczky-Kardoss Samu, Erdélyi István és Peter B. Golden) bár némely eseményt különböző időpontra datált, de hasonló módon rekonstruálták az avarok korai történetének eseménysorát.⁴¹ Ezzel szemben Walter Pohl némiképpen módosított ezen a rendszeren. A szerző hangsúlyozta, hogy a források alapján az avarok 558-as dél-orosz steppei megjelenése és 565-ös bizánci követjárása közötti időszakban csak egy pontosabban datálható esemény figyelhető meg. Ez pedig az avaroknak a frankok elleni első hadivállalkozása volt, mely 561. december eleje utánra tehető. Pohl úgy vélte, hogy az általánosan elterjedt nézet ellenére az avarok, miután a Bizánci Birodalom szövetségeseiként legyőzték a dél-orosz steppei népeket, nem az Al-Duna vidékére vonultak, hanem nyugat felé indultak, és megtámadták a frankokat. Majd pedig a frankok elleni vereségbe torkolló akciójuk után jelentek meg az Al-Duna vidékén. Tehát Pohl megcserélte az avarok első Al-Duna vidéki tartózkodása és az első avar–frank összecsapás időpontjának a sorrendjét. Az osztrák szerző az eseménysor időrendjének módosítását földrajzi és politikai érvekkel támasztotta alá. Egyrészt hangsúlyozta, hogy az avarok dél-orosz steppei hadjáratai során utolsóként a szláv antákat támadták meg. Földrajzi szempontból logikusabbnak tartotta, hogy az anták felett aratott győzelem után egyből nyugati irányba vonultak a frankok ellen, minthogy először az Al-Duna vidékére nyomultak volna, és innen indultak volna az egész Kárpátokat megkerülve nyugat felé, a frankok ellen.⁴² Az anták lokalizációja kapcsán megállapítható, hogy a Kárpátoktól észak-keletre helyezhetőek, az erdős steppe vidékére.⁴³ Másrészt pedig Pohl úgy gondolta, hogy a frankok elleni első támadást nem lehet az avarok önálló akciónak tekinteni. Úgy véli, hogy ezt a vállalkozásukat is a Bizánci Birodalommal szövetségben hajtották végre.⁴⁴ Véleménye szerint a Bizánci Birodalomnak ahogy a dél-orosz steppe vidékén élő népek ellen érdekében állt szövetségest keresni, úgy fontos lehetett számára a bizánci érdekszférába tartozó észak-itáliai területeket veszélyeztető frankok ellenében is szövetséget kötni. Szerinte az avarok Bizánccal való ez irányú együttműködésére azonban nagyobb esély lehetett az avarok al-dunai sikertelen bizánci diplomáciai kísérlete előtt.⁴⁵ A bizánci–frank kapcsolatokat vizsgálva megállapítható, hogy I. Iustinianus császár

³⁴ BÓNA 1984. 311–312.; BLOCKLEY 1985. 253.; ERDÉLYI 1987. 67.; GOLDEN 1992. 111.; SZÁDECZKY-KARDOSS 1994. 207.; SZÁDECZKY-KARDOSS 1996. 21.; RÓNA-TAS 1997. 251.

³⁵ AVENARIUS 1974. 57–63.; BLOCKLEY 1985. 253.; ERDÉLYI 1987. 67.; RÓNA-TAS 1997. 251.

³⁶ BÓNA 1984. 311–312.; GOLDEN 1992. 111.

³⁷ SZÁDECZKY-KARDOSS 1994. 207.; SZÁDECZKY-KARDOSS 1996. 21.

³⁸ BÓNA 1984. 311–312.; ERDÉLYI 1987. 67.; GOLDEN 1992. 111.; SZÁDECZKY-KARDOSS 1994. 207.; SZÁDECZKY-KARDOSS 1996. 21.

³⁹ RÓNA-TAS 1997. 251.

⁴⁰ POHL 1988. 44–46., 496.

⁴¹ AVENARIUS 1974. 41–44., 57–63.; BÓNA 1984. 311–312.; ERDÉLYI 1987. 67.; GOLDEN 1992. 111.; SZÁDECZKY-KARDOSS 1994. 207.; SZÁDECZKY-KARDOSS 1996. 21.

⁴² POHL 1988. 45–46.

⁴³ POHL 1988. 45.; BARFORD 2001. 35–36.; OBOLENSKY 1999. 62–63. Jordanes a Dnyeper és a Dnyeszter közé lokalizálja ezt a szláv népet (Jordanes 35. vö. Kiss 2005. 49).

⁴⁴ A szerző elképzelhetőnek tartja, hogy még az avarok 558-as bizánci követjárásakor egyeztek meg a frankok megtámadásáról is. Emellett felveti egy olyan avar követség lehetőségét is Bizánconban, melyről nem emlékeztek meg a források (POHL 1988. 45–46).

⁴⁵ POHL 1988. 45–46.

a nyugati irányú expanziója során került ellentétbe I. Theodebert (533–548) frank királlyal. A bizánci császárnak a Római Birodalom restaurációjára irányuló politikája veszélyeztette a frank érdekeket, mivel I. Theodebertnél is megjelenik a birodalma kiterjesztésének igénye. A frank uralkodó azon fáradozott, hogy I. Iustinianus nagy hatalmi politikai törekvéseivel szemben szövetséget hozzon létre. Ennek reményében kötött szerződést a gepidákkal. I. Theodebert és fia, Theodebald (548–555) uralkodása után azonban már nem figyelhető meg markáns ellentét a frankok és a bizánciak között.⁴⁶ Pohl elméletének ezen részét – hogy az avarok első, frankok elleni hadjáratukat Bizánccal szövetségben hajtották végre – már Alexander Avenarius is felvetette az 1970-es években. A szlovák történész úgy vélte, hogy I. Iustinianusnak a Római Birodalom feltámasztását célzó terveiben benne lehetett Gallia provincia elfoglalása is, és ebből kifolyólag próbálta tovább gyengíteni a frankokat egy bizánci szövetségben véghezvitt avar támadással.⁴⁷

Összegzés

Az avarok korai történetével foglalkozó szakirodalomban fellelhető adatok összevetése alapján tehát megállapítható: a kutatók az avarok Kaukázus előterében való megjelenése, és első bizánci követjárása esetében az 557/558-as, esetleg az 559-es dátumot hangsúlyozzák (Alexander Avenarius, Bóna István, Czeglédy Károly, Erdélyi István, Peter Golden, Roger Blockley, Szádeczky-Kardoss Samu, Vásáry István, Walter Pohl). A türkök elől menekülő nomád nép Bizánc szövetségeseként legyőzte a szabiokat, kutrigurokat, utigurokat, onogurokat, antákat, és a nehezen azonosítható zalokat és barselokat. Az avarok Kárpát-medencén kívüli vándorlásának következő állomásaként a kutatók döntő többsége (Alexander Avenarius, Bóna István, Czeglédy Károly, Erdélyi István, Peter Golden, Roger Blockley, Róna-tas András, Szádeczky-Kardoss Samu, Vásáry István) az Al-Duna vidékét határozta meg, ahonnan az avarok második követségüket küldték Konstantinápolyba. Általános vélekedés szerint a kudarcba fulladt bizánci követjárás után az avarok megkerülték a Kárpátokat, és 561 decemberében vagy még inkább 562-ben a Kárpátoktól nyugatra megütköztek Sigibert frank seregével. A frankoktól elszenvedett vereség után az avarok 565-ben, I. Iustinianus halálát követően újból az Al-Duna vidékére vonultak, és újabb követség kereste fel az új bizánci uralkodót. A diplomáciai kudarc után az avarok ismét megkerülték a Kárpátok hegyvonulatait, és megint összecsaptak Sigibert frank király seregével. Ez alkalommal azonban győztesként hagyták el a csatamezőt, majd pedig 567-ben az avarok a langobardokkal szövetséget kötöttek a gepidák ellen. A szerzők közül kivételnek számít Walter Pohl véleménye, aki szerint az avarok a dél-országi steppei népek felett aratott győzelem után egyből

⁴⁶ Míg I. Anastasios császár (491–518) uralkodása alatt viszonylag kiegyensúlyozott volt a bizánci-frank kapcsolat. I. Iustinianus uralkodása idején a frank uralkodó szintén nagy hatalmi törekvései következtében nem nézte jó szemmel Bizánc itáliai terjeszkedését. Az 530-as évek végére teljesen megromlott a két uralkodó közötti kapcsolat, és a frank király 539-ben támadást indított a bizánci érdekszférába tartozó itáliai területek ellen, a hadjárat azonban a frank hadseregben végigsöpő járvány miatt megakadt. Ugyanebben az évben a frankokkal szövetséges gepidák is sikeres támadást indítottak a Balkán felől a Bizánci Birodalom ellen. Theodebert 548-as halála után a frank király fia, Theodebald uralkodása idején 554-ben még támadást indítottak a frankok és alemannok az észak-itáliai területek ellen. A bizánci hadsereg parancsnoka, Narses ezt a támadást visszaverte (Paulus Diaconus II. 2. vö. PETERS 1974.²; BACHRACH 1972. 26–28; AVENARIUS 1974. 59., 72.; BRÉHIER 1999. 32–50).

⁴⁷ AVENARIUS 1974. 59. Alexander Avenarius azonban nem változtatott az általánosan használt kronológiai rendszeren.

a frankokkal csaptak össze a Kárpátoktól nyugatra 561 decemberében vagy 562-ben, és csak ezután jelentek meg az Al-Duna vidékén. Majd innen küldték második követségüket Bizáncba. Az avarok történetével foglalkozó szakmunkák azonban nem vették át Pohl datálási sorrendjét, de ellenérvekkel sem cáfolták nézetét. Az eseményre vonatkozóan kevés datáló adatot tartalmazó források áttekintése után azonban nem lehet egyértelműen cáfolni az osztrák szerző elméletét.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- ADAMIK 2010.: TOURS-I GERGELY: *Korunk története. A frankok története.* Ford., jegyz., bev.. Adamik Tamás, Mezei Mónika. Pozsony, 2010.
- AVENARIUS 1974.: AVENARIUS, ALEXANDER: *Die Awaren in Europa.* Amsterdam–Bratislava, 1974, Kalligram.
- BACHRACH 1972.: BACHRACH, BERNARD S.: *Merovingian Military Organization 481–751.* Minneapolis.
- BARFORD 2001.: BARFORD, PAUL M.: *The Early Slavs. Culture and Society in Early Medieval Eastern Europe.* New York, 2001.
- BLOCKLEY 1985.: *The History of Menander the Guardsman.* Trans.: Blockley, Roger C. Liverpool 1985. ARCA Classical and Medieval Texts, Papers and Monographs 17.
- BÓNA 1984.: BÓNA ISTVÁN: A népvándorlások és kora középkor története. In Székely György (főszerk.) – Bartha An tal(szerk.): *Magyarország története I/1.* Budapest, 1984. 310–346.
- BRÉHIER 1999.: BRÉHIER, LOUIS: *Bizánc tündöklése és bukása.* Budapest 1999. Varia Byzantina 1.
- CZEGLEDY 1969.: CZEGLEDY KÁROLY: *Nomád népek vándorlása napkelettől napnyugatig.* Budapest 1969. Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 8.
- DOBROVITS 2000.: DOBROVITS MIHÁLY: „Avarnak nevezték magukat”. Theophylactos álavaryainak kérdéséhez. In Bende Livia – Lőrinczy Gábor – Szalontai Csaba (szerk.): *Hadak útján. A népvándorlások fiatal kutatóinak konferenciája.* Szeged 2000. 191–196.
- ERDÉLYI 1987.: ERDÉLYI ISTVÁN: *Pannoniai húsvét.* Sorsdöntő történelmi napok 9.
- GOLDEN 1992.: GOLDEN, PETER: *An Introduction on the History of the Turcic peoples.* Wiesbaden, 1992.
- JEFFREYS et al 1986.: *The Chronicle of John Malalas.* Trans: Jeffreys, Elizabeth – Jeffreys, Michael – Scott, Roger. Melbourne, 1986.
- KISS 2005.: IORDANES: *Getica. A gótok eredete és tettei.* Ford.: Kiss Magdolna. Budapest, 2005.
- OBOLENSKY 1999.: OBOLENSKY, DIMITRI: *A bizánci nemzetközösség.* Budapest, 1999. Varia Byzantina 3.
- OLAJOS 2012.: THEOPHÜLAKTOSZ: *Világtörténelem.* Ford.: Olajos Terézia. Budapest, 2012 (megjelenés alatt).
- PETERS 1974.: PETERS, EDWARDS (ed.): *History of the Langobards.* Trans.: Foulke, William Dudley. Philadelphia 1974.²
- POHL 1988.: POHL, WALTER: *Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567–822 n. Chr.* München, 1988.
- RÓNA-TAS 1997.: RÓNA-TAS ANDRÁS: *A honfoglaló magyar nép. Bevezetés a korai magyar történelem ismeretébe.* Budapest, 1997.
- SZÁDECZKY-KARDOSS 1994.: SZÁDECZKY-KARDOSS SAMU: The Avars. In Sinor, D. (ed.): *The Cambridge History of Early Inner Asia.* Cambridge, 1990. 206–228.
- SZÁDECZKY-KARDOSS 1996.: SZÁDECZKY-KARDOSS SAMU: Az avarok története Európában. In Kristó Gyula – Makk Ferenc (szerk.) *Árpád előtt és után.* Szeged 1996. 21–30.
- SZÁDECZKY-KARDOSS 1998.: SZÁDECZKY-KARDOSS SAMU: *Az avar történelem forrásai 557-től 806-ig.* Budapest, 1998. Magyar Őstörténeti Könyvtár 12.
- SZAVUKOVA 1987.: Савукова, В. Д.: *Григорий Турский. История франков.* Москва, 1987.
- VÁSÁRY 2003.: VÁSÁRY ISTVÁN: *A régi Belső-Ázsia története.* Budapest, 2003. Magyar Őstörténeti Könyvtár 19.
- WHITBY–WHITBY 1986.: WHITBY, MICHAEL – WHITBY, MARY (trans.): *The History of Theophylact Simocatta.* Oxford, 1986.

KATALIN NAGY

Comments on the Chronology of the Early History of the Avars

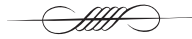
Summary

The chronological order of the Avars from the appearance in Europe to the settling in the Carpathian Basin is debated. According to the traditional reconstruction the Avars showed up in 557/558 on the north from Caucasus then allied with the Byzantine Empire. Then they defeated the enemies of the Byzantine Empire one by one on the south Russian steppe. In 562 they have reached the vice-Danube and their kagan, Baján asked the area of Sycythia Minor for settlement. After the futile negotiations the Avars skirted the Carpathians from north, they engaged in battle with the Franks in 562/63, but they've lost it. Henceforth they unsuccessfully negotiated with the new Byzantine Emperor in 565. After the abortive expedition against Byzantium in 566, they have occupied the half of the Carpathian Basin in 567 allying with the Langobards.

Walter Pohl has reconstructed the events in a different way. In his opinion the Avars showed in Europe in 558/559 and after an immediate allying they've beaten the enemies if the Byzantine's going from east to the west. The last defeated folk was the Slavic Anta on the northeast from the Carpathians, then they have attacked the Franks futile going to the west in 562. Then they have appeared in 563 at the vice-Danube. In 565 negotiated with the Byzantines unsuccessfully, after that they've turned to the west and in 566 won over the Franks. So they had the chance to join forces with the Langobards, as a result in 567 they have invaded the eastern part of the Carpathian Basin. All in all, because of the deficiency of the sources the time between the appearance and conquest of the Avars in Europe can be reconstructed in different ways.

FARKAS RICHÁRD ZOLTÁN

A „kettős honfoglalás” elméletének rövid historiográfiája

A honfoglalás történetéről vannak legendák, elképzelések, amelyek a néphagyományon alapultak, később több kutató elképzelhetőnek vélte azt, hogy van realitása az ősi legendáknak. A krónikás emlékezet Kézai Simon¹ és Kálti Márk írásaiból indult el, innen származik a székelyek eredetmondája is. A hun–avar–magyar őstörténetnek a kiinduló gondolatát Antonio Bonfini² fogalmazta meg, amely később több embernek a fantáziáját megihlette. Az általánosan elfogadott elméletek már a XIX. században a honfoglalást 895 tájékára teszik, azonban vannak vélemények arra vonatkozóan, hogy már ezt megelőzően is éltek magyarok a Kárpát-medencében. A „kettős honfoglalás”³ elméletét tudományos érvekkel alátámasztva László Gyula régészprofesszor dolgozta ki. A „kettős honfoglalás” elméletének az egyik legnagyobb bírálója Kristó Gyula történészprofesszor volt.

Munkámban röviden rendszerezni tervezem az utóbbi száz év jelentősebb magyar kutatóinak munkásságát, amelyeket e témában kifejtettek. Anyaggyűjtést végeztem a „kettős honfoglalás” témáját állító és azt tagadó hazai kutatókra vonatkozóan.

Gondolatok a honfoglalásról a „millenáris” idején

Vámbéry Ármin (turkológus, 1832–1913)

Vámbéry Ármin a kérdésnek az egyik legkorábbi magyar kutatója. Részletesen elemzi a magyarok vándorlását a Volgától a Dunáig. Álláspontja szerint Árpád magyarjai rokon népekkel⁴ találkoztak az új hazában. Biborbanszületett Konstantin munkáját kritikával illette, viszont nagy figyelmet szentelt Ammianus Marcellinus írásainak. Szavahihető forrásoknak tartja a belső-ázsiai írásokat, különösen azokat az arab írásokat, amelyek ujgurokat és kirgizeket is

¹ Kézai Simon írásaihoz az anyagot egy magyarországi krónikából kivonatolta, mivel azonban nem volt hun-történeti része, ezt az információt Iordanestól és Viterbói Gottfriedtől merítette. Kézainak a hun-történeti írása nem rendelkezik forrásértékkel. HAJDÚ–KRISTÓ–RÓNA-TAS I:2. 1988. 190.

² A kettős (hun és magyar) rokonság elméletéhez hozzákapcsolta az avar is, így hámasra váltja fel és a hun, az avar és a magyar nevű népeket azonosnak tekinti. HAJDÚ–KRISTÓ–RÓNA-TAS I:2. 1988. 197–198.

³ „Kettős honfoglalás”: kétféle elmélet van. Az egyik, amit Hóman Bálint állít, vagyis a hun-magyar rokonság elve; a hunok (mint magyarok) először jöttek be a Kárpát-medencébe, majd 895-ben Árpád magyarjai jöttek, hogy visszaszerezzék Attila örökségét. A másik elméletet László Gyula fejtette ki, eszerint a magyarok 678-ban mint késő avarok jöttek be a Kárpát-medencébe először, ők a magyarok első hulláma. Majd 895-ben Árpádék bejövételével a második hullám zajlik le.

⁴ A magyarok vér szerinti rokonain az avarok és a szlávok leszármazottait érti, akik etnikailag és társadalmilag már nagyon meggyengültek.

⁵ VÁMBÉRY 1895. 47.

megemlítenek. Kifejti, hogy ugorok már Attila seregében is nagy számban voltak. Továbbá úgy véli, hogy a hunok és az avarok nyelve azonos.⁵ Véleménye szerint nem véletlen, hogy a korabeli írók a hunokat, az avarokat és a magyarokat nem különböztették meg egymástól. A XIII. századból származó Halotti beszéd anyaga bizonyítja, hogy a magyar nyelv vegyüléknyelv, ami valószínűleg az ugorok és a török-tatárok összeolvadásából keletkezhetett.⁶ Árpád és csapata nem új haza keresése céljából indult útnak, hanem a szükségesség, a besenyőktől való szorongatásuk, a bosszúálló bolgároknak Bizánccal kötött békéje volt az oka, hogy Etelközben már nem érezték magukat biztonságban. Új legelőket kerestek, nem pedig Attila öröksége vezérelte őket. A legnagyobb vonzerő ennek a területnek a birtokba vételénél az a körülmény volt, miszerint az első betörés alkalmával vér szerinti rokonaikra bukkantak, akiket az egységes magyarság diadalmasan felülkerekedett.

Megfogalmazódik az a vélemény, hogy Árpád⁷ magyarjai a beköltözésükkor rokon népeket találtak a Kárpát-medencében, akiket az avarok leszármazottainak mondanak.

Nagy Géza (régész, 1855–1915)

Biztos volt abban, hogy a magyar nép régebb óta van jelen a Kárpát-medencében, mint Árpád IX. századi honfoglalása. Szerinte a dunai bolgárokkal együtt már érkeztek magyarok a hazába. Elgondolását Theophanes írására⁸ alapozza. Eszerint Kuvrat⁹ egyesítette a Volga menti hunokat, akiket más nevükön bolgároknak, volgai ogoroknak neveztek. Halála után öt fia, öt részre osztotta a birodalmat. Az így széttagolódott birodalom nem tudott ellenállni a kazárok támadásának és felbomlott. Azok a bolgárok és más volgai törzsek, amelyek Aszparukkal¹⁰ egyidejűleg költöztek a Kárpát-medencébe, Nagy Károly hadjáratai alatt nem tűntek el, hanem az al-dunai rokonaikhoz csatlakoztak. Nagy Géza kizártnak tartja, hogy a tiszai bolgarság között ne lettek volna magyarok, mivel Kuvrát egész népét unugurnak nevezik. Végül arra a következtetésre jut, hogy Árpád nemcsak idegeneket, hanem magyarokat is talált a Kárpát-medencében. Többes honfoglalásról beszél művében, noha ezt soha nem fogalmazza meg. László Gyula csak később szerzett tudomást Nagy Géza munkájáról, nem az ő nyomdokain haladva dolgozta ki a maga elméletét.

⁶ VÁMBÉRY 1895. 75.

⁷ Nyelvi bizonyíték támasztja alá szerinte, hogy „Árpád” és „Álmos” nem személynév, hanem tisztséget jelöl. Alpad kirgiz nyelven még ma is fejedelmet, uralkodót jelent.

⁸ Nagy Géza elgondolása szerint Theophanes írása a kelet-európai hunokat nevezi bolgároknak, akik a VI. század első felében kuturgur és uturgur név alatt két részre szakadtak. A két államban egyesítették a hun és más rokon törzseket, s ezek közül a kuturgurok nagy része valóban Pannóniába költözött az avarokkal. Ez a szakadás már Attila fiai között megkezdődött, de a két hordára való szakadás a VI. század második negyedében következett be. Az Azovi-tengertől nyugatra tanyáztak a kuturgurok, míg keleten az uturgurok. A két hun nép háborút viselt egymás ellen, melynek az avarok vetettek véget 558-ban. Mindegyiket meghódították, és egy részüket a Duna-Tisza mellékre magukkal ragadták. A keleti hunokat, az uturgurokat és az unugorokat az altái turkok hódítják meg 580 körül, akik az egész Volgáig kiterjesztik hatalmukat. (Nagy 1895./CCCXLIII./)

⁹ Kuvrat: onogur-bolgár fejedelem, aki 618/619 körül Bizánccal megkeresztelkedett és jó ideig a császári palotában nevelkedett. Kuvrat fellázadt az avar kagán ellen, segítséget kért a bizánci császártól, Hérakleiosztól az Avar Kaganátus ellen, így Bizánccal szövetségben egy önálló államot hozott létre, valószínűleg a Fekete-tenger északi partvidékén. Az avarok a Kárpát-medencében hosszú ideig még tudták őrizni a hatalmukat ZIMONYI 2005. 189.

¹⁰ Aszparuk (Asparuch): Kuvrat egyik fia, a 670-es években birtokba vette a Duna és a Balkán-hegység által határolt területet, amit Bizánc 681-ben kötött békeszerződésben szentesített is. Ezzel Bizánc elismerte a dunai bolgárok államát. ZIMONYI 2005. 191.

A bolgár kérdés és a magyar húnmonda

Gombocz Zoltán (finnugor nyelvész, turkológus, 1877–1935)

Nyelvi megközelítésben írt a magyar hunmondáról és a bolgár kérdésről, a magyar-bolgár érintkezés helyéről és idejéről, a magyarság török jövevényszavaink átvételéről. Valószínűnek tartja, miszerint a török jövevényszavainkat a mai csuvasból, illetve az ó-csuvasból vehettük át. Gombocz szerint a magyarság az Urál-vidéki őshazáját a kelet-európai népmozgalom megindulása miatt hagyhatta el, ami miatt a szabírok vándorlása¹¹ is megkezdődött. Ezek alapján az V. század vége és a VII. század elejére helyezi az első magyar honfoglalást.

Kapcsolatot keres a hun–magyar rokonság hagyománya és a bolgár–magyar kapcsolatok között. Az elméletében hosszasan vezeti le, miképpen lehetnek a hunok rokonságban a magyarokkal. Nevezetesen a bolgárok a hunok közé tartoztak, így őrizhették meg az Attila-mondát és ilyen módon adhatták tovább a magyarságnak.

„Trianon nyomorában” megedzett¹² szemmel néző ember...

Hóman Bálint (történész, kultúrpolitikus, 1885–1951)

A magyarság eredetéről úgy vélekedik, hogy a hun–magyar rokonság alapján a magyarok a hunok leszármazottai. A rokonság gondolatát történeti művek, krónikák tartották fenn. E szerint az első honfoglalók a hunok voltak. A magyarok pedig a hunok leszármazottai. Elmélete egyik alappillérenek a székelységnél fennmaradt hun származástudatot tartja. A véletlen művének gondolja azt, hogy a korabeli külföldi források a bolgárokat hunoknak nevezik, és innen eredhet a bolgár és a magyar rokonság. A hun–magyar azonosság gondolatát a magyarság nem vette át a külföldi irodalomból, sem pedig a germán mondákból, mivel nem ismertek olyan forrást, amelyekben ezt megtalálhatták volna.¹³ Hóman Bálint a hun-monda hazai meglétét próbálja bizonyítani, elemzi továbbá, hogy a királyi ág leszármazottai az idők folyamán hűek maradtak az ősi hagyományokhoz. Az ó-bolgár Dulo-dinasztia¹⁴ Attila nevű őse történetileg beleillik a magyarok eredetéről szóló mondákba. Később, a VI. század első felében a Türk birodalom vetett véget az eddig az Altáj-hegység és a Balkas-tó vidékén virágzó avar uralomnak. A szerző szerint az avarok nagy többsége meghódolt a türköknek, más részük a Volgán átkelve a Kaspi-tó nyugati partján szállt meg. Ezt a csoportot a türk nép varkhonnak az uralkodó avaroktól megkülönböztető néven emlegették.¹⁵ 568–620-ig tartó türk uralom alatt az onogurok (uturgurok)¹⁶ felett a

¹¹ Ennek a népvándorlásnak az oka, hogy a kínaiak a zsuán-zsuánok ellen viseltek hadjáratot 450-ben és 480-ban. Ezek a háborúk nagy valószínűséggel mozgásba hozhatták a steppei népet, így a szabírokat is a Balhas-tó és Irtis környékéről. ZIMONYI 2005. 184.

¹² NAGY 1895. CCCLII.; HÓMAN–SZEKFI 1935. 8.

¹³ HÓMAN 2003. 58.

¹⁴ Dúló-dinasztia: királyi dinasztia, Kuvrát onogur bolgár fejedelem dinasztíja. SZÁDECZKY-KARDOSS 1992. 213., 220.

¹⁵ Varkhon = avar–hun HÓMAN–SZEKFI 1935. 52.

¹⁶ Hóman Bálint megfogalmazása szerint 576-ban halljuk utoljára az uturgur népvét, ezt követően onoguroknak emlegetik őket. (Uturgur = onogur)

nyugati türk kagánok által kirendelt fejedelem uralkodott.¹⁷ A pannóniai bolgárok¹⁸ 637-ben az avar kagán helyére a saját népükből akartak uralkodót emelni. Az onogur–bolgár fejedelemség a 630-as években a Kárpátoktól keletre létezett. A magyarok a IX. század közepe táján a Kazár Birodalom Fekete-tengeri partvidékének a Kaukázustól a Krímig terjedő szakaszán a Don és a Dnyeper folyók vidékén ugyanott tűnnek föl, ahol 680-ban az onogurok és szabírok eltűntek. Az onogur származású Kurt család utódai megőrizték az Attilától való származás emlékét. A kazár hatalom még útját állta az ősi hagyomány és a tényleges erőviszonyok érvényesülésének, de a törzsszövetségen belül már a magyar törzs jutott túlsúlyba. Az önálló politikai szervezkedésnek a besenyők vetettek véget, akik az úzok elől menekülve a magyarokra támadtak, és Etelközbe¹⁹ kényszerítették a magyarokat.²⁰ A magyarok csak rövid ideig maradtak Etelközben és innen indult Árpádék honfoglalása 895-ben.

Hóman Bálint munkájában rokon népeknek írja le a hunokat, az onogurokat és a magyarokat.

Moravcsik Gyula (bizantológus, klasszika-filológus, 1892–1972)

Kapcsolatot keres a magyar és az onogur őstörténet között az V. századtól. Okfejtéseit főleg az ógörög és a bizánci forrásokra alapozza. Priskos Rhetor írásának nagy figyelmet szentel. Az onogurokra vonatkozó első adat is az ő munkájából származik. Priskos Rhetor munkáját a Sudas Lexikona is megemlíti, miszerint az avarokat az óceánból griffek kényszerítették hazájuk elhagyására. Ez a terület valószínűleg az Altáj hegység észak-keleti vidéke, Kelet-Szibéria lehetett. Az avarok elűzték lakóhelyükről a szabírokat, a szabírok a saragurokat, ogurokat, és az onogurokat.²¹ E három nép közül csak az onogurokról vannak későbbi adatok.

Hivatkozik Németh Gyulának azon megállapítására, miszerint a bolgár nép keveréket jelent, és több névből tevődött össze. Ez a kevert népcsoport a nyugati hun és a keleti ogur törzsek egy tömbben való tömörülésének köszönheti eredetét. Itt hivatkozik Hóman Bálintra, aki szerint a bolgár egység megteremtője Attila legkisebb fia, a keletre vonuló Írnik volt. A kapcsolatot abban is látja a hunok és a bolgárok között, hogy Írniket megemlíti a dunai bolgárok király lajstroma is, aminek az élén szerepel. Moravcsik Gyula beszámol Theophanes és Nikephoros patriarka forrásairól, amelyek 679-re teszik a Dunai bolgárok megjelenését Thrákiában. Ehhez az eseményhez fűzi a bolgárok eredetére vonatkozó elbeszélést, Kuvrát történetét.²² A szerző megemlíti Agaton munkáját, ami alapján kétségtelennek tartja azt a tényt, hogy a dunai bolgároknak legalább az

¹⁷ HÓMAN–SZEKFŰ 1935. 53–55.

¹⁸ Pannóniai bolgárok: 602-ben (Bat)Baján kagán előrenyomulásakor idetelepedett kuturgur és uturgur törzsek ivadékai. HÓMAN–SZEKFŰ 1935. 57.

¹⁹ Etelköz: Etel-küzü, folyóközt jelent, valószínű az Etel (Prut) folyónak az Al-Dunával Dnyeszterrel bezárt szöge. KRISTÓ–MAKK 2001. 48–48. A Levediában való tartózkodást a szerző nem említi.

²⁰ HÓMAN–SZEKFŰ 1935. 67–69.

²¹ MORAVCSIK 1930. 5–6.

²² Kuvrát története: Régi Nagy-Bulgária uralkodója, aki fellázadt az avarok kagánja ellen. Az onog(und)-urok körül kialakult Nagy-Bulgária, amelynek az élén a Dúló dinasztiából származó fejedelem, Kuvrat állt. Őt fia volt. Az első fiú Batbaján, aki betartotta atyja rendelkezését, az ősi földön maradt. A második fiú Kotragos, aki átkelt a Don folyón és a testvérével szemben telepedett le. A harmadik testvér Asparuch a Duna-torkolatánál, annak északi részénél (Bulgária) telepedett le. A negyedik fiú Kuber, népével az avar Pannóniában telepedett le és az avar kagán alattvalója lett. Az ötödik fiú nevét nem ismerjük, Ravennával határos helyen, Pentapolisban telepedett le. Innen alapozták a „kettős honfoglalás” elméletének azt az elemét, hogy Kuvrat negyedik fiával ősmagyarok is érkeztek az avar Pannóniába. SZÁDECZKY-KARDOSS 1992. 213–220.

uralkodó rétegük biztosan onogur volt. A magyaroknak az ungar nevét csakis az onogur névből lehet levezetni.²³ A magyarok ungar neve az ószláv ugri, ogre alakra megy vissza, amely bizánci formában terjedt el nyugaton. A szerző hivatkozik Melich János elméletére, hogy a magyarok az ungar nevet örökölték, mert a szlávok így nevezték az onogurokat, s ezt a nevet átvitték az ugyanazon területen élő magyarokra is. A dunai bolgár hagyományból merítő bizánci források elbeszélései világosak és bizonyítják, hogy a dunai bolgárok az onogurokból szakadtak ki.²⁴ Azon megállapítás, miszerint a dunai bolgarság és a magyarság az onogurok népéből szakadt ki, a szerző szerint megmagyarázza egy bizánci forrásnak a tudósítását is. E szerint 837-ben Bulgáriában felkelés tört ki. A makedónok lázadtak fel Bulgáriában, a bolgárok egy idegen nép segítségét kérték, amelyet a szerző szerint magyarságnak lehet tekinteni. A szerző szerint a magyarságnak neve itt bukkan fel először a bizánci forrásokban, amely ebben az időben még Levediában a kazárok szövetségeként élt. Moravcsik Gyula lehetségesnek tartja, hogy a magyarság az elválásuk után még százötven évig is kapcsolatban maradt a dunai bolgárokkal, és emiatt hívták a dunai bolgárok segítségül a magyarokat.

A magyarságra vonatkozó legrégebbi nyomok, a magyarság mondai hagyománya a Kubán vidékére teszik a magyarok őshazáját, amiből a szerző arra következtet, hogy az onogurok őshazában maradt részében magyarság rejtőzik.²⁵ Az onogurokat a magyarok szövetségeseinek tartja, olyan népnek, akikkel hosszú időn keresztül éltek, és akiktől a magyarság átvett több kulturális elemet, rengeteg török jövevényszót, a török népek szokásait, de nem tartja vérrokon népnek a magyarságot az onogurokkal.²⁶

A „kettős honfoglalás” elméletének atyja

László Gyula (régész, 1910–1998)

László Gyula a „kettős honfoglalás” elméletének kidolgozója. Elméletét alapvetően régészeti kutatásokra alapozta.

Az avarok 568-ban telepedtek le a Kárpát-medencében. (Ettől az időszaktól kezdődik az akantuszos stílus.²⁷) Ehhez a népcsoporthoz 670 tájékán hozzáköltözik egy másik csoport, akiket László Gyula már magyaroknak tart. A betelepülőket a griffes-indás stílus jellemzi.²⁸ Ez lehet az egyik kapcsolat, mert az Árpád-korabeli honfoglalóknak szintén növényi és állati jelképeik voltak. Az egyik elmélet szerint Kovrat fejedelem öt fia közül a negyedik a kazárok elől menekülve népével együtt az onogurokkal – onogurokkal – hungaruszokkal Pannóniában telepedett le. Ezt az adatot a források 670 tájára datálják. Az első avar kor századára keltezi a préselt övű

²³ MORAVCSIK 1930. 91–94.

²⁴ MORAVCSIK 1930. 101.

²⁵ MORAVCSIK 1930. 101–102.

²⁶ MORAVCSIK 1930. 108–109.

²⁷ Akantuszos stílus: növényi jelképek kora, ami az avar korra jellemző 568-tól 670-ig.

²⁸ Griffes-indás stílus: állati jelképek kora, a késő avarság idejére tehető, 670-től.

²⁹ A Kijevi Évkönyv (PVL) beszámol 610–641-ben a szlávok földjét öröklő fehér ugorokról. HAJDÚ – KRISTÓ – RÓNA-TAS I:2. 1988. 209.

³⁰ A Kijevi Évkönyv (PVL) beszámol Oleg orosz fejedelem (879–912) idejében fekete ugorokról, akik Kijev mellett vonultak el. HAJDÚ – KRISTÓ – RÓNA-TAS I:2. 1988. 209.

avarokat, és a későbbire teszi a „griffes-indás” csoportot. A préselt övek viselőit az 568-as avar honfoglalás népének tartja, vagyis a kuturgur bolgároknak.

László Gyula szerint más krónikák is megemlékeznek a magyarok második „bejövételéről”. Az orosz őskronika kétféle ugriról beszél, a fehéréről²⁹ és a feketéről,³⁰ akik nem egy időben foglalták el a Kárpát-medencét. László Gyula munkájában beszámol a Tarih-i Üngürüs³¹ nevű krónikáról is, ami szintén megemlíti a csodaszarvas-mondát. Német Lajos diplomájában³² a Dunántúl nyugati peremén *marcha uengeriorum* nevű hegyet említ, amiben az onogur népnév rejlik.³³ A magyar eredetmondáink szerint Hunorról (onogur) és magyarról, mint két testvérről esik szó.³⁴ Az avar uralkodók a hunoktól származtatták magukat, ugyanúgy, mint az Árpád-házi királyok.

Az elméletének megszületéséhez hozzájárult Csallány Dezső avar leletkatasztere és a Kniezsa István által készített térképek is. Megfigyeléseit négy térképen³⁵ összegezte, amelyekben megjelölte a „griffes-indás” sírok és Árpád magyarjai sírjainak az elhelyezkedését. Úgy vélte, a késő avar és a 895–896-os honfoglalás temetői egymást kiegészítve tárják elénk a XI. századi magyar nyelvhatárt. Az egyik népesség nem települ rá a másikra, csak az addig meg nem szállt területekre.³⁶ Árpád szállásterületén a helynevek magyarok, azonban nem tisztázott, hogy ki adta a magyar helyneveket olyan területeken, ahol Árpád magyarjai nem telepedtek meg, de sűrűn benépesítették késő avarkori onogurok. „Eszerint a magyar nép két, rokon ága, két alkalommal hajtotta végre a honfoglalást, egyik (onogur) az avarokban történt 670–680 táján, egyidőben a dunai bolgár állam megalakulásával, a másik pedig (a turk, magyar) Árpád vezetésével a IX. század legvégén”.³⁷

A „kettős honfoglalás” elmélete legnagyobb nehézségének tartja, hogy nincs olyan egykorú forrás, amely arról tudatna, hogy Árpád honfoglalói a beköltözéskor itt magyar népet találtak volna.³⁸

³¹ Tarih-i Üngürüs: A magyarok története című munka eredetileg latin nyelvű krónika, amit Terdzüman Mahmud I. Szulejmán szultán bajor származású tolmácsa lefordított török nyelvre, és Szulejmánnak adományozott. Ezt a krónikát 1543-ban Székesfehérvár királyi könyvtárának élelétésekor mentette meg Terdzüman Mahmud. Ezt Vámbéry Ármin hozta keletről és ajándékozta a Magyar Tudományos Akadémiának 1860-ban.

³² Ezt részletesen Olajos Terézia munkája tartalmazza: Adaléka (h)ung(a)ri(i) népnév és a késői avarkori etnikum történetéhez.

³³ LÁSZLÓ 1978. 94. *Marcha uengeriorum-ról*: OLAJOS TERÉZ: Adalék a (H)UNG(A)RI(I) népnév és a késő avar kori etnikum történetéhez. *Antik tanulmányok* 1969. 16. sz. 87–90.

³⁴ LÁSZLÓ 1978. 67–68.

³⁵ 1. sz. térkép: 160 lelőhely található színmagyar környezetben, 50 vegyes magyar-szláv környezetben, és mindössze 4 olyan van, amelynek helynevei tisztán szlávok. Vagyis 210 lelet olyan helyről került elő, amelyen kimutatható a magyarság jelenléte (ezek után nem lehet beszélni a „kései-avarok” elszávosodásáról). A 2. sz. térképen a honfoglalók és a kései avar sírok kikerülnek egymást, vagyis a „kései-avarok”-nak meg kellett érniük a honfoglalást. Van 12 olyan szállásterület, ahol a magyarok sűrűn megtelepedtek, de ahol kései avar előzmény nem volt. (Ennek az ellenkezője is megvan.) Szerinte az őv veretei és azok száma származás és rangjelzők, ha itt olyan öveket viseltek, mint a Volga-Káma mentén, akkor az övek viselői is azonos nemzetiségből, népiségből származnak. Erre a felvetésre az indította, hogy a korai-avar övek közt található „álcsatos” veretűek megtalálhatók a Volga-Káma vidékén is. 3. sz. térkép: a törzsnevek és a királyi birtokok kapcsolata. A törzsi helynevek nagy része a királyi birtokokon kívül található. 4. sz. térkép: a griffes-indások szállásterülete körülveszi a törzsi szállásterület góciát.

³⁶ LÁSZLÓ 1982. 3.

³⁷ LÁSZLÓ 1982. 4.

³⁸ LÁSZLÓ 1978. 103.

A kettős honfoglalás elméletének hívei

Engel Pál (történész, 1938–2001)

Engel Pál úgy véli, a magyar honfoglalást megelőző legutolsó esemény az onogur bolgárok nyugatra vonulása volt 700 körül, amiből a mai Bulgária őse, a dunai bolgár kánság keletkezett. Ehhez kapcsolja a régészet az ún. késői avaroknak kb. 680-700 táján való megjelenését a Kárpát-medencében. Az történeti forrásokkal is kimutatható tény, hogy az onogur–bolgár vándorlás 680-700 tájára esett. Azt a következtetést vonja le, „hogya a magyarságnak már 700 körül, tehát az onogur–bolgár vándorlás idején el kellett foglalnia azt a sztyepei területet, amelyről 200 évvel később a Kárpát-medencébe költözött”.³⁹ Szükségesnek látja a téma etnikai vonatkozású megközelítésének kérdését vizsgálni, mivel nem tudjuk, hogy a IX. századi késő avarság milyen etnikumú volt.⁴⁰ Összességében – bár további érveket nem tesz hozzá – László Gyula gondolatával egyetért.

Magyar Kálmán (történész, régész, 1943)

Magyar Kálmán a László Gyula és hívei által a kettős honfoglalás elméletével kapcsolatosan megfogalmazott tézist alapvetően elfogadja. Arra is következtet, hogy a késői avaroknak magyarul kellett beszélniük, mivel másképp nem adhattak volna szállásaiknak magyar neveket.⁴¹ Az elméletet megpróbálja mondáink származástörténetéhez is hozzákapcsolni: úgy véli, egyik a finnugor származástudatot, a másik a török hagyományt mentette át a magyar krónikákba. A vörs-papkerti⁴² ásatás leletanyagában igazolva látja, hogy az avar–onogurok megérték a magyar honfoglalást. Az avar kori temetők embertani típusai csak alig térnek el az Árpád kori nagyobb temetők csontmaradványainak típusaitól. A szerző szerint „Árpád honfoglalását csupán az időben utolsó honfoglalásnak, honalapításnak tartjuk.” Szerinte a finnugor magyarság és erősen törökös rétegei már a népvándorlás folyamán, az onogur avarok (Kr. u. 670) révén, Árpádék előtt honfoglalók lehettek, akiket a törökös vezető réteggel, dinasztiaival rendelkező Árpád szervezett újjá. Tehát az ősmagyar csoportok a késő avar korban (Kr. u. 670) a Kárpát-medencébe kerülhettek.

Makkay János (régész, 1933)

Makkay János régész a „kettős honfoglalás” elméletét elfogadhatónak tartja. Az onogur uralkodó réteg legalább két alkalommal szervezte meg a magyarság elődeit. Először a VII. század

³⁹ ENGEL 1997. 56.

⁴⁰ ENGEL 1997. 59.

⁴¹ MAGYAR 1996. 44.

⁴² A vörs-papkerti B VIII–XI. századi temető.

⁴³ Kuvrat országának egyik alávetett népeként onogur vezetők uralma alatt bekerültek a Kárpát-medencébe. MAKKAY 1994. 133. Az onogurok alatt magyarokat ért a szerző.

⁴⁴ Kuvrat birodalmának felbomlása után az erdős steppen maradt onogurság leszármazottai. MAKKAY 1994. 133.

⁴⁵ MAKKAY 1994. 84.

⁴⁶ MAKKAY 1994. 85–86.

⁴⁷ A szerző a Kárpát-medencében talált népeken a be nem olvadt korai avarokat, onogurokat, dunai bolgárokat érti. MAKKAY 1994. 134.)

⁴⁸ MAKKAY 1994. 162.

⁴⁹ BAKAY 2004. 215.

⁵⁰ Kristó Gyula azt írja, szláv eredetű a Balaton, a Zagyva, a Zsitva, a Rába, a Torna, az Ablánc neve, valamint Csongrád, Bihar, Visegrád, Veszprém, Esztergom, Komárom neve is.

végén,⁴³ amikor Kuvrát országának egyik népeként kerültek be a Kárpát-medencébe, másodjára akkor, amikor Árpád népe foglalta el.⁴⁴ Az első szervezők nyelve török, neve pedig onogur volt. Így alakult ki a késő avarok nevére a hungaros vagy hungari név.

Makkay foglalkozott a korai magyar helynévanyaggal, valamint Árpád népének etnikumával és nyelvével. Elképzelhetőnek tartja, hogy Árpádék a magyar nyelvet az itt talált rokon népektől vették át, Szent István király nyelve valószínűleg török volt, és e népek között magyarosodott el. Nem ért egyet László Gyula Kniezsa-féle térképekről levont következtetéseivel, mivel azok nem az avar leletek, hanem az avar kori vagy a késő avar kori leletek elterjedését mutatják be.⁴⁵ Véleménye szerint a XI. századi etnikai állapot nem származhat Árpád honfoglalóitól, csak a korábbi avar kor eredménye lehet.⁴⁶ A Tarih-i Üngürüstt úgy értelmezi, miszerint Árpád népe a saját török nyelven beszélő rétegre talált rá a Kárpát-medencében.⁴⁷ Igazat ad Csallány Dezső álláspontjának, vagyis a magyarságnak, a bizánci források türkjeinek régészeti és embertani hagyatékát a bronzöntéses, griffes-indás temetőkből kell keresni.

A magyar állam nyelvi megalapítása, a Kárpát-medencei magyar nyelvterület megőrzése, valamint a magyar állam megalapítása egymástól elválaszthatatlan folyamatok, amelyek a „kettős honfoglalás” elméletének megfelelően történelmi egységnek foghatók fel. Ebben az értelemben László Gyula elméletét a szerző fenntarthatónak tartja.⁴⁸

Bakay Kornél (régész, 1940)

Bakay Kornél a „kettős honfoglalás” elmélet mellett foglalt állást. Úgy gondolja, ma már bizonyított tény az avarok továbbélése Árpádék után. Nagy Géza gondolatával annyiban egyetért, hogy az onogurok lehettek magyarok. Következtetni lehet arra, hogy a magyarság és a kaukázusi népek között hosszú ideig tartó érintkezési korszakot kell feltételeznünk.⁴⁹ A Dunántúlon fennmaradt frank-bajor helynevek közül egy sem utal finnugor eredetre.⁵⁰ Szerinte a magyarok nem élhettek a Kárpát-medencében a 670-es évektől, mivel ezen a területen található helynevek már első hallásra is mutatják, hogy nem magyar, hanem német és szláv eredetűek.⁵¹ Másik komoly ellenvetés a „kettős honfoglalással” szemben az, hogy ha valós volna a VII. század végi első magyar bevándorlás, akkor a IX. században érkező Árpád magyarjai már nehezen érthették volna meg őket a hosszú különélés miatt. Ezt az érvelést a szerző cáfolja azzal, hogy Julianus barát 500 év elteltével is kiválóan tudott beszélni a baskíriai magyarokkal.⁵² A régészeti eredmények mellett a mondák és a népi hagyományok⁵³ jelentőségét emeli ki.

A kettős honfoglalás elméletének kritikái

Az elmélet régészeti kritikái

Madaras László (régész, 1953)

Madaras László rávilágít arra, hogy a XI. századra rekonstruált térképek mechanikus visszavetítése módszertanilag nem helyes. Ez az álláspont László Gyula elméletének egyik

⁵¹ BAKAY 2004. 215.

⁵² BAKAY 2004. 216.

⁵³ Például ilyen az égig érő fa meséje, a csodaszarvas monda, Szent László legendája.

lényeges bizonyítékát kérdőjelezheti meg. Tizenkét olyan területet fedezett fel, ahol nem vagy csak szórványosan lehet találkozni kései avar betelepülés nyomaival.⁵⁴

Felvázolja azt is, hogy Kniezsa István milyen bizonyítékok alapjára helyezte az elméletét. Főleg Hóman Bálint eredményit vette figyelembe. Úgy véli, az elbeszélő forrásokat nagyon óvatosan kell kezelnünk, mivel fennáll az a veszély, hogy az adatok időben visszavetülhetnek.⁵⁵ A szláv alapszóból képzett helynevek Kniezsa Istvánnál mint magyar helynevek szerepelnek, és ez a XI. századra el is fogadható, de a IX. századra ezek a helynevek nem jelezhetnek magyar etnikumot. Módszertanilag hibásnak tartja erre a térképre a griffes-indás lelőhelyeket rávetíteni. Ezzel pedig László Gyula „kettős honfoglalás” elmélete lényeges bizonyítékát, egyik alappilléret kérdőjelezi meg módszertani szempontból.⁵⁶

Fodor István (régész, 1943)

Fodor István az elmélet ellen felhozott súlyos érvek miatt nem tudja elfogadni László Gyula gondolatsorát, bár nem részletezi fenntartásait. Azt vallja, hogy a 670 táján érkezett késő avarság nem lehetett magyar, mivel ennek az avarságnak a kialakulása nem azokon a helyeken ment végbe, ahol a finnugor népek éltek. Nem tartja azt sem lehetségesnek, hogy az avarok nagy tömegben megérték volna a magyar honfoglalást. Fodor kifejti, hogy nincs olyan forrás, amelyik arról tanúskodna, hogy a Kárpát-medencében 895 előtt magyarok laktak volna.⁵⁷

Takács Miklós (régész, 1960)

Munkája elsősorban a magyar honfoglalás etnikai kérdéseivel foglalkozik, de kitér a „kettős honfoglalás” elméletére is. Helytelennek tartja a kutatók azon álláspontját, miszerint csak a régebben megfogalmazott érveket ismétlik, nem foglalkoznak eleget az újonnan előkerült bizonyítékokkal.⁵⁸ Az elmélet híveinek sokkal kiterjedtebben kellene vizsgálni a Kárpát-medencében lévő magyar nyelven beszélők helyi megtelepedésének időpontját. László Gyula 671-es dátumát hihetetlennek találja, mivel a középarv kor kezdete nem köthető az onogurok 670-680-as Kárpát-medencei bevándorlásához. Szerinte az etnikai mozgás nem lehetett más, mint egy kis létszámú fegyverforgató elit, akik néhány év tartózkodás után tovább vándoroltak Macedóniába.⁵⁹

Történészek kritikái a „kettős honfoglalás” elméletével kapcsolatosan

Györffy György (történész, 1917–2000)

Györffy György munkássága elején lehetségesnek tartotta az elméletet, a későbbi kutatások eredményei alapján viszont már cáfolta azt. Csallány Dezső leletkataszteréből azt a következtetést szűri le, hogy a Bodroghöz vidékén és a Nyitra síkságán az avar lelettrékpé üres foltokat mutat.

A történeti források tükrében az állapítható meg, hogy az avarság állattenyésztő nomád nép volt. Ezeknek a forrásoknak az anyaga ellentétben áll azzal, miszerint a bronzöntéses griffes-indás temetők túlnyomó többségében ló és fegyver nélkül eltemetett sírokat találtak, amelyek

⁵⁴ MADARAS 1975. 33.

⁵⁵ MADARAS 1975. 35.

⁵⁶ MADARAS 1975. 46.

⁵⁷ FODOR 1975. 238–239.

⁵⁸ TAKÁCS 2006. 82–83.

⁵⁹ TAKÁCS 2006. 80–81.

inkább földművelést folytató lakosságra utalnak.⁶⁰ Kiemeli, hogy a magyarságnak (a bizánci források türkjeinek) régészeti és embertani hagyatékát a griffes-indás temetőekben kell keresni, ami László Gyula elméletének egyik sarokpontja.⁶¹

Györffy György a rokon népek népnévei közötti nyelvi kapcsolatokról következtet a rokoni kapcsolatra. Úgy gondolja, hogy a *magyar* név (régén *mogyer*) kapcsolatban áll az indoeurópai *manu* szóból eredő óiráni *manus* szóval, ami embert, férfit jelent.⁶² Állítása szerint ez a szó azonos eredetű az ugyanazt jelentő germán *mann* szóval, az ófelnémet *mennisk*, a német *mensch* és az orosz *muzs* szóval.

A szerző nagy dilemmája, hogyan válhatott az indoeurópaiak magukra használt „ember; férfi” jelentéssel bíró neve a délkeleti finnugorok saját magukra használt népnévévé. A földrajzi helyek ismerete alapján vélelmezhető, hogy a hunok megjelenése előtt az eurázsiai steppeországot az indoeurópai irániak lakhelye volt. Györffy György véleménye szerint ez a népnév egy iráni-ugor kapcsolat emlékeként magyarázható, amely megelőzte az onogur–magyar és (türk) kazár–magyar kapcsolatot. Elképzelhetőnek tartja a szerző, hogy a Kárpát-medence régi ugor nyelvcsaládbeli többsége határozta meg a kialakuló nép nyelvét.⁶³ A Német Lajos-féle oklevél szerint a Duna–Rába-közi avar föld szélét Wangariorum Marcha, „vangárok határa” néven nevezték. Abban az esetben, ha a vangár szó azonos az ungar-onogur népnévvél, akkor ebből az avarok és a Kárpát-medencébe költözött onogurok részbeni azonosságára lehetne következtetni. A szerző szerint ez az oklevél nem bizonyíthatja a „kettős honfoglalás” elméletét, de azt lehetségesnek tartja, hogy a Kárpát-medencébe költözött népek nagyon hasonló kultúrával rendelkeztek és ugyanarról a térségről jöttek. Ilyen értelemben tekinthetők rokon népeknek. Gazdasági életének, társadalmi szerkezetének, művelődésének közel állása és a folytonos embertani keveredésük miatt könnyen beszélhetünk rokon népekről még akkor is, ha nyelvük és a nevük nem is egyezik egymással. Csak ilyen értelemben tartja lehetségesnek, hogy a magyarok honfoglalását „rokon” népek honfoglalásai előzhették meg.⁶⁴

Kiszely István (antropológus, 1932)

Kiszely István véleménye szerint „ma már nem azt mondjuk, hogy a hunok vagy az avarok már „magyarok” voltak, hanem azt, hogy ők is Belső-Ázsiából indultak el és más úton, más időben és a magyarokéhoz hasonló kultúrával érkeztek a Kárpát-medencébe”.⁶⁵ A „kettős honfoglalás” tanát László Gyula megfogalmazásában már túlhaladottnak tekinti, de nem részletezi, miért. Nem nyilatkozik konkrétan a saját álláspontjáról, de valószínűsíti az elmélet megalapozottságát.

Az elmélet legnagyobb kritikusa – Kristó Gyula (történész, 1939–2004)

László Gyula, „kettős honfoglalás” elméletének egyik legnagyobb bírálója. Az elméletet nem tekinti megalapozottnak.⁶⁶ A Kniezsza-térképet alkalmatlannak tartja arra, hogy a késő avar sírok halottainak etnikai minősítésére perdöntő bizonyásként szolgáljon. A térkép a Dunántúl déli és keleti vidékein élt népességet magyarnak tartja, László Gyula viszont ebből

⁶⁰ GYÖRFFY 1959. 124–125.

⁶¹ GYÖRFFY 1959. 126.

⁶² GYÖRFFY 1973. 3.

⁶³ GYÖRFFY 1973. 4.

⁶⁴ GYÖRFFY 1973. 5.

⁶⁵ KISZELY 2001. 56–57.

⁶⁶ KRISTÓ, Bölcsész 1983. 183–184.

magyarázza, hogy a terület szinte teljesen színmagyar helyneveit késő avarok adták.⁶⁷ Nem tartja szerencsésnek a késő avar népesség és a 895. évi honfoglalók állítólag egymást kiegészítő temetőit a XI. századi magyar nyelvhatárral összevetni, mivel téves következtetéseket vonhatunk le a 895-ös és a XI. század közti időszak figyelmen kívül hagyásával.⁶⁸ László Gyula elmélete etnikai minősítés szempontjából nem mondható stabilnak. László nagy fontosságot tulajdonít egy 860. évi oklevélnek, ami a Dunántúl nyugati részén egy *marcha uuangariorum* nevű hegyet említ. A hegynévet László Gyula kapcsolatba hozza a „uuangar” szó onogur népnévből alakult változatával, a magyaroknak végső soron szintén az onogur szóból származó idegen nyelvi megnevezésével (*vegr-*, *venger-* stb.), s annak bizonyosságául tekinti, hogy az avarokat *uengernek* nevezték, akik ily módon elnevezésükből következően magyarok voltak.⁶⁹ Kristó Gyula szerint azonban ennek a „kettős honfoglalás” szempontjából nincs jelentősége, mivel biztosan tudjuk, voltak olyan onogur csoportok, amelyek biztosan nem finnugor nyelvet beszéltek. Kristó Gyula álláspontja szerint László Gyula nem fordított elég figyelmet a 985. évi magyar honfoglalás előtti Kárpát-medence nyugati felének helynévanyagára. A szerző szerint éppen a Dunántúlon kellene nagyszámú finnugor jellegű földrajzi nevekre lelnünk, mivel itt található nagy számban a késői avar temetők. Az itt található néhány tucat helynév egyike sem utal finnugor eredetre.⁷⁰ A Tarih-i Üngürüs krónika anyagát nem tartja megfelelő forrásnak, mivel maga Hunor sem ténylegesen létezett személy, hanem mondai figura, azon kívül ez a török krónika a török történetírás szabályai és stíluskövetelményei szerint felékesített és sok ponton ellenőrizhetetlen információkat tartalmaz.⁷¹

Véleménye szerint László Gyula történeti forrásokból való következtetésekkel is érvel. Krónikáinkban csakugyan olvasható⁷² a magyaroknak a második bejövetele. László Gyula elmélete fontos bizonyítékanak tartja Kézai Simon krónikáját és a Képes Krónikát. Kristó Gyula azonban kifejti, nem tűnik jó érvek arra hivatkozni, hogy a magyar krónikák két honfoglalás-dátumot hagyományoztak ránk. Mindkét dátum más eseményekhez kapcsolódik ugyanis. A 677-es dátum a magyarok Szkítiából való kivonulásának időpontja, a hun–magyar rokonság elmélete szerint a második honfoglalás kiindító eseménye, a 700-as viszont a hunok szkítiai kapitányválasztásának éve.⁷³

László Gyula az elmélete bizonyítása érdekében „próbálja értelmezni a magyar, a nyugati és az orosz krónikák adatait a fehér és fekete ugorokról (a magyarokról)”.⁷⁴ Kristó Gyula szerint az az alapvető probléma, hogy a nyugati forrásokban található fehér és fekete ugor és magyar elnevezés szimultán fogalmak, amelyek a XI. századra érvényes népelnevezések. Az orosz őskrónika viszont a fehér ugorokat Hérakleitosz császár⁷⁵ idejében említi, míg a fekete ugorokat Oleg fejedelem⁷⁶ uralkodása alatt, a VII–X. században.

A szerző nem tagadja, hogy 670-es évek táján egy új etnikum költözött be a Kárpát-medence-

⁶⁷ KRISTÓ, *Historia* 1983. 26.

⁶⁸ KRISTÓ, *Bölcsész* 1983. 179–180.

⁶⁹ KRISTÓ, *Bölcsész* 1983. 181.

⁷⁰ KRISTÓ, *Bölcsész* 1983. 183.

⁷¹ KRISTÓ, *Bölcsész* 1983. 182–183.

⁷² Kézai Simon, *Képes Krónika*, Tarih-i Üngürüs, Kijevi Évkönyv.

⁷³ KRISTÓ, *História* 1983. 26.

⁷⁴ KRISTÓ, *História* 1983. 27.

⁷⁵ Hérakleitosz császár: 610–641 között uralkodott.

⁷⁶ Oleg fejedelem 879–912 között uralkodott.

cébe. Viszont azt, hogy ezek magyarok lettek volna, csak a nép nyelvének finnugor jellegének kimutatásával lehetne bizonyítani, azonban magyar írásos hagyomány nem őrizte meg az avarok emlékét.⁷⁷

Vékony Gábor (régész, történész, 1944–2004)

Vékony Gábor nem tartja valószínűnek a magyarság Árpád honfoglalása előtti ittlétét, mivel minden forrás, ami bennünket megnevez, a IX. század második feléből származik.⁷⁸ A kortárs írott forrásokból megállapítható a honfoglaló magyarok ázsiai eredete, akik még a IX. században is az Irtis folyó vidékén helyezkedtek el, és akiket nomádnak és töröknek határoztak meg.⁷⁹ Új, konkrét bizonyítékot nem hoz fel, csak az előző kutatók véleményeire hagyatkozik, nyelvi megközelítésben. Következtetéseit, a honfoglalás igazi jelentőségét annyiban fogalmazza meg, hogy a honfoglalás dinasztiaát adott egy népnek.

Király Péter (nyelvész, szlavista, 1917)

Király Péter nyelvtörténész a „kettős honfoglalás” időrendi megközelítését taglalja, a magyarok honfoglalásának kezdetét a VI. század közepére (561-562) teszi, és kijelenti, nem igazolt a honfoglalás 895-896-os éve.⁸⁰ Elméletének egyik alapvető támpontjaul a nyelvi megközelítés számított. Nagy fontosságot tulajdonít a szerző a szláv forrásoknak, mivel több török eredetű onogur népnév megtalálható ezekben a forrásokban, olyanok, amelyek a bizánci forrásokban is szerepelnek. Átvették ezen kívül a latin források is az onogur népnevet, ami a szláv nazális magánhangzó nyomán változott az Ungri, Ungari, Hungri, és Hungari alakká.

Jelentős forrásértéknek tekint egy 590. évi adatot, melyet „Patricius episcopus Aemoniensis”⁸¹ elnevezéssel illet. Hivatkozik az Uuangeriorum Marcha névre, amely Német Lajos adománylevelében bukkan föl, amit a szerző szerint először Peter Ratkos szlovák történész munkájában fedez fel. Király Péter említést tesz egy Gotifredi Viterbiensis által írt eseményről, mely szerint 561/562. év tájékán a keleti gótok (akiktől az avarok, azaz a pannóniai magyarok /ungarusok/ származtak) átkeltek a Dunán. Megemlíti még ugyanabban az évben avarokat, akiket hunoknak, vagy más néven ungarusoknak (magyaroknak) neveztek. Szerinte a magyaroknak már jóval a IX. század előtt (561-562) itt kellett lenniük a Kárpát-medencében, megtelepedésük pedig 590-hez köthető.

Hivatkozik a Fuldai Évkönyv⁸² adataira, ami Árpádnak a IX. század végi honfoglalásáról is beszámol. Azért is fontosnak tartja ezt az évkönyvet az elméletéhez, mivel a 894–900-as évek közötti időszakban az évkönyv a magyarokat avaroknak nevezi.⁸³

⁷⁷ KRISTÓ, Bölcsész 1983. 184–185.

⁷⁸ VÉKONY 2002. 204–205.

⁷⁹ VÉKONY 2002. 207.

⁸⁰ KIRÁLY 2006. 206–210.

⁸¹ Patricius episcopus Aemoniensis”: Aemona püspöke volt. Aemona városát a magyarok 590-ben elpusztították (KIRÁLY 2006. 148–149.)

⁸² Fuldai Évkönyv: A 8–9. század közötti időszakot taglalja. A németországi Fulda kolostorában készült. A magyar őstörténetre vonatkozólag az utolsó előtti rész számít, amely már nem Fuldában készült. Három részből áll. 892–901. közötti időszakban fordulnak elő a magyarokról szóló feljegyzések, melyek a magyarok őstörténetére vonatkozóan a legfontosabb kútfőknek számítanak. HAJDÚ–KRISTÓ–RÓNA-TAS I:2. 1988. 180–181.; KRISTÓ 1995. 188.

⁸³ Az évkönyvben az avarok és a magyarok azonosításában nem valós tény, hanem krónikás vélekedés áll. KRISTÓ 1995. 190.

Vélemények az elméletekről

Szádeczky-Kardoss Samu (ókortörténész, 1918–2004)

Szádeczky-Kardoss Samu az elmélettel kapcsolatosan lehetségesnek tartja, hogy 895 előtt már volt magyar nyelvű népesség a Kárpát-medencében.⁸⁴ Több bizonyíték utal rá, hogy a magyar nyelv a Közép-Duna-medencében állandó beszélt nyelv volt. Hibásnak tartja viszont a Kniezsa István-féle térképet, mivel az általa megállapított földrajzi nevek $\frac{2}{3}$ -ánál semmi sem utal arra, hogy Árpád honfoglalása előtt magyar nyelvű etnikum élt volna a Kárpát-medencében.⁸⁵ A De administrando imperio (DAI) a véleménye szerint nem pontos adatokat közöl a 950-es évek időszakáról. Elmélete egyezik abban László Gyuláéval, miszerint a 680-as években olyan keleti népcsoport érkezett a Kárpát-medencébe, akik finnugor nyelvűek voltak. Árpád ezeket a rokon népeket találhatta a Kárpát-medencében érkezésekor, melyet – Szádeczky-Kardoss Samu szerint – az V. századi források is alátámasztanak. A „kettős honfoglalás” fő tartópilléreként emeli ki a korai avar kor préselt lemezes övgarnitúráinak és a késő avar kori griffes-indás övrészeknek a kérdését. Helyesnek tartja László Gyula gondolatsorát, hogy a Közép-Duna-medence magyar honfoglalás kori leletei kikerülik a griffes-indás, veretes temető területeit. A 670-680-as évek táján olyan keleti bevándorló hullám érkezett a Kárpát-medencébe, amelyben jelentős számú finnugor nyelvű népesség volt.⁸⁶ Kutatásai szerint a késő avar bevándorlás népe az onogur nevet viselhette. László Gyula mellett érvelt, az elméletet alapvetően elfogadta, de több ponton eltérő vélemény is megfogalmazott.

Olajos Terézia (klasszika-filológus)

Olajos Terézia a „kettős honfoglalás” elméletét, Árpádék bejövetele előtti magyar népelemek megjelenését a Kárpátok ívéen belül nem tartja elképzelhetetlennek, de mindaddig nem fogadja el, amíg nem találnak erre perdöntő bizonyítékokat.

Az elmélet melletti egyik fontos érv Német Lajos 860-as oklevelének az anyaga.⁸⁷ Ebben egy Uuangeriorum marcha helynév szerepel, amiből következtetni lehet a Kárpát-medencei új betelepülők (késő avarság) onogur elnevezésére. Az onog(und)ur főség alatt álló Nagy-Bulgáriából 680 táján új népesség érkezik a közép-dunai Avarországba. A 670-680-as években Kuvrat Nagy-Bulgáriájából olyan népelemek is jöttek a Kárpát-medencébe, amelyeknek az onogur elnevezése feltételezhető. A népnév származéka jelölheti a késő avar etnikumot. A szerző ezt a két információt nem tartja véletlennek.⁸⁸ A magyarság 894-896-os betelepődését honfoglalásnak tekinti, de feltételezi, hogy magyar népcsoportok már 895-896 előtt is megjelentek, esetleg a hunokkal és/vagy az avarokkal. Kiemeli érveit a „kettős honfoglalás” mellett. Különös figyelmet érdemel Hitvalló Theophanés és Niképhoros pátriárka történelmi művének közös forrása. A kortársi művek tanúsága szerint az onog(und)ur Nagy-Bulgária fejedelmének, Kuvratnak a negyedik fia éppen 680 táján vezette népét Avarországba. A keleti sztyeppe népség bevándorlása a Közép-Duna-medencébe akkor történt, amikor ott a régészeti leletanyag radikális megváltozása végbement: a préselt lemezes övvereteket öntött griffes-indás díszűek váltották föl. Ez alátámasztja a kettős honfoglalás feltételezését. A kettős honfoglalás elméletének alakulásában

⁸⁴ SZÁDECZKY-KARDOSS 1971.

⁸⁵ SZÁDECZKY-KARDOSS 1971. 3–4.

⁸⁶ SZÁDECZKY-KARDOSS 1971. 11–12.

⁸⁷ OLAJOS 1969. 90.

⁸⁸ OLAJOS 1969. 90.

nagy jelentőségű esemény, hogy Szarvasnál ásatva egy késői avar kori sírban csontból készült tűtartót találtak, amelyen rovásírásos szöveg olvasható.

Fenntartásait is megfogalmazza azonban. Az egyik kérdés az, hogy Árpád magyarjainak érkezésekor az itt élő késői avarok, más néven onogurok finnugor jellegű ősmagyar nyelvet beszéltek-e, vagy pedig egy csuvas török nyelvághoz tartozó dialektust. Amíg ez a kérdés esetleg egy újabb felírt késői avar kori lelet előkerülése nyomán egyértelműen meg nem válaszolható, addig a perdöntő bizonyíték hiányzik a „kettős honfoglalás” teóriájának az igazolásához.⁸⁹

Balogh László (történész, 1972)

Balogh László nem látja igazoltnak a kutatás nyelvi megközelítésű következtetéseit. Elemzi Király Péter könyvét,⁹⁰ érvekkel próbálja cáfolni a gondolatmenetét. Hivatkozik egy forrásra,⁹¹ mely Aemona nevű város magyarok által való elpusztításáról számol be. Ezt a forrást hiteltelennek tartja, mivel az nem a VI., hanem a XIX. századi kutatónak⁹² a munkásságához kapcsolható.⁹³ Király Péterre hivatkozva elemzi munkájában a XII. századi bizánci történetíró, Jóannés Zónaras munkájának egy fejezetét. A forrásban szerepelnek a türkök (ungrosok), akik a trák vidéket pusztították, és szerepel az, hogy Niképhoros császár levelet írt Krum bolgár fejedelemnek, hogy ne engedje át őket a Dunán. Ezt Balogh László félreértésnek nevezi, mivel a forrásban szereplő császár valójában Niképhoros Phokas (963–969), aki százötven évvel később élt a Király Péter által gondolt császárnál. A bolgár uralkodó pedig valójában nem Krum, hanem a több mint száz évvel később élt utóda, Peter cár.⁹⁴

Úgy vélekedik, hogy Király Péter munkája nagy vihart fog kelteni, ami inspirálni fogja a kutatókat a magyar őstörténet mélyebb tanulmányozásához.

Róna-Tas András (nyelvész, turkológus, 1931)

Róna-Tas András nem ért egyet a kettős honfoglalás elméletével. László Gyula munkájából kiemeli a beköltözések idősorait, fázisait. Véleménye szerint az avarok megérhették a IX. századi magyar honfoglalást, mivel a sok magyar helynév mellett találhatók kis számban avar helynevek is. Nem tartja jó érveknek azt, hogy a magyar krónikák két honfoglalás-dátumot hagyományoztak ránk, s közülük az egyik a Képes Krónika 677-es dátuma. A második Kézai Simonnál a 700-as évszám, amelyek nagyon közel állnak a feltételezett első magyar honfoglalás 670-es dátumához. A két évszám a két krónikában nem ugyanazon eseményre utal, a 670-es dátum a magyarok Szkítiából való kivonulásának időpontja,⁹⁵ a 700-as dátum viszont a hunok szkítiai kapitányválasztásának éve.⁹⁶ Úgy véli a szlávok onogurnak hívták a magyarokat, mivel a magyarok is azt a területet szállták meg, mint a (onogur) dunai-bolgárok, és ebből az alakból alakult az ungur.⁹⁷ A régészek megállapították, miszerint a VII. század vége felé az avar régészeti emlékek jellege

⁸⁹ OLAJOS 1997. 67–68.

⁹⁰ KIRÁLY 2006.

⁹¹ Civitas (Aemona) ab Ungaris destructa

⁹² A félreértést abban látja, hogy Sasinek szlovák történész, aki egy algersdorfi (Ausztria) kolostorban élt, Paulus Diaconus munkájából az évszámot, a lábjegyzetből pedig a támadókat vette át, és így jött létre a hivatkozott a forrás. BALOGH 2007. 8.

⁹³ BALOGH 2007. 8.

⁹⁴ BALOGH 2007. 2–13.

⁹⁵ A hun-magyar rokonság szerint a második honfoglalás elindító eseménye.

⁹⁶ Ami az első honfoglaláshoz kapcsolódik.

⁹⁷ RÓNA-TAS 2007. 78.

jelentősen megváltozott. Róna-Tas András kifejti, ez volt az a régészeti leletanyag,⁹⁸ ami szerint László Gyula a „kettős honfoglalás” elméletét kötötte össze.⁹⁹ Megemlíti munkájában a Bijelo Brdó-i kultúrát,¹⁰⁰ ami László Gyula elmélete szerint a késő avarság temetkezési szokásait tartalmazza. Ez a kultúra egyidős Árpád honfoglalásával, és a magyar köznép temetőinek tartja.¹⁰¹

Szerinte a VIII. században és a IX. század első felében semmi nyoma nincs annak, hogy a Kárpát-medencében magyarul beszélő csoportok éltek volna.¹⁰²

Erdélyi István (régész, 1931)

Erdélyi István az egyik kritikus, legfrissebb kutatója ennek a témának, Az elmélet egyik hibás pontját az onogur bolgár névben találta, mivel az elméletnek az egyik fontos támasztéka a 670-es években a Kárpát-medencébe bejött onogur-bolgárok, és mivel több forrás is ilyen néven illette a magyarságot is. Az onogurokat azonban nem tartja azonosnak a magyarokkal. Kristó Gyulával egyetért abban, hogy László Gyula elméletének egyik fő hibája, hogy az írásos történeti forrásoknak az évszámait ellentmondás nélkül elfogadta, anélkül hogy ezeknek a forrásoknak a hitelességével tisztában lett volna. Az újabb és újabb embercsoportok vándorlása a Kárpát-medencébe az avar kor után legalább ötször zajlott le, melyet a magyarok, szlávok, kabarok, s végezetül a kunok bevándorlása zár le, ahol a magyarok voltak túlsúlyban.¹⁰³ Nem tud egyetérteni László Gyula azon véleményével, hogy a késői avarok és Árpád magyarjainak szállásterületei nagy tömbökben kiegészítik egymást. A régészeti kutatások megalapozottságát nem tartja kielégítőnek László Gyula munkáiban.¹⁰⁴ Valamilyen szinten egyetért a többszörös honfoglalás hipotézisével, csak nem a László Gyula által megfogalmazott formában.

Tóth Sándor László (történész, 1954)

Tóth Sándor László, kritikusan viszonyul a „kettős honfoglalás” elméletéhez, illetőleg annak Király Péter-féle változatához, és a magyarok 590. évi bejövetelét nem tartja helytállóknak.

Ismerteti Király Péter álláspontját a magyarok önelnevezésével kapcsolatban. Elemzi, hogy a szomszédos népek a mogyer/magyar elnevezést csak későn kezdték el használni, míg az onogur/ongur népnév szláv nyelvi változatai már korábban előfordulnak. Helyesnek értékeli azt a megállapítást, miszerint egy nép csak annak a szomszédos népnek a nevét örökölhette meg, amelyikkel valamilyen rokonsági, etnikai kapcsolatban volt. Kitér a leghosszabb alfejezetre is, ami kifejezetten az arab, bizánci görög, szláv és latin forrásokkal foglalkozik. Ezekben a forrásokban szereplő népnevek vonatkozathatóak a magyarságra is.

⁹⁸ Nincs konkrét válasz az avarok továbbélésére vonatkozóan, viszont megemlíti, hogy szaporodnak azok a régészeti leletek, amelyek alapján erősödik a gyanú, hogy az avarok megérhették Árpádék honfoglalását. Ezeket az avarokat nem tekinti a magyarsággal rokon népeknek. MAKK 1998. 62.

⁹⁹ RÓNA-TAS 2007. 38.

¹⁰⁰ Bijelo Brdó-i kultúra: A Duna-menti Verőce megye egyik helységről kapta a nevét, leletanyagaiban gyakoriak az S végű hajkarikák, a temetkezési szokások viszont többfélék. A sírmellékletek nagyon szegényesek. RÓNA-TAS 1997. 115. A Bijelo Brdó-i kultúrára legalább 5 féle, különböző elmélet létezik: 1. szláv, 2. magyar, 3. őslakos (szláv)-magyar, 4. egyes helyeken szláv, máshol magyar, ismét más helyeken magyar-szláv, 5. késő avar = magyar (László Gyula „kettős honfoglalás” elmélete szerint). Ebben a kérdésben nincs meg a kutatói konszenzus. Makk 1998. 42.

¹⁰¹ RÓNA-TAS 1997. 115.

¹⁰² RÓNA-TAS 2007. 38.

¹⁰³ ERDÉLYI 1986. 131–137.

¹⁰⁴ ERDÉLYI 2008. 54–57.

Beszámol a Király Péter munkájában megemlítt 590. évből való Aemona városa elpusztításáról szóló forrásról. Ez Király Péter szerint bizonyítja a magyarok 590. évi bejövetelét a Kárpát-medencébe. Hibásnak véli hipotézisét, mivel nem számol a kazár-magyar kapcsolatokkal a Don vidékén, ami nem jöhetett volna létre a magyarok ekkori Kárpát-medencei tartózkodásuk alatt. Király Péter gondolatsorának másik nagy hibája a szerző szerint, hogy nem kellene minden esetben az ungri név mögött magyarokat érteni. Nem említi meg a magyarok más népeit, a türköket, a baskírt és a szavárdot, mivel ezek a népek magyarokhoz való kapcsolása egy egészen más őstörténeti tartózkodási helyet feltételez. A IX. századi Árpád honfoglalása nem tekinthető teljes mértékben bizonyosnak, mivel a Fuldai Évkönyv sem adja meg pontosan Árpádék honfoglalásának időpontját. Ez az adat is csak forrásból levont következtetés, ami közmegegyezésen alapul. Lehetségesnek véli, hogy 895-900, de inkább 898-900 közé datálja a Kárpát-medencei megtelepedést.¹⁰⁵

Azt, hogy a magyar honfoglalás 590-ben ment végbe, nem tartja lehetségesnek.

Zoltán András (nyelvész, szlavista, 1949)

Zoltán András elemzi Király Péter művét.¹⁰⁶ Megemlíti, milyen fontos szerepet szentel Király Péter a szláv forrásoknak. A szerző kijelenti, nem ért egyet Király Péter az Ungari népnév előfordulásából levont következtetésével, mivel ez az első adat az Ungari, ungarusok/magyarok pannóniai megjelenéséről szól. Jónak tartaná, ha bebizonyosodna Király Péter elméletének igaz volta, aki a „kettős honfoglalás” elmélete mellett foglalt állást. Azt írja, mivel nem őstörténész, nem tudja konkrétan bizonyítani vagy cáfolni Király Péter állítását az elmélettel kapcsolatban, miszerint a finn-ugor nyelvű magyarság nem a IX. század végén, hanem már 590-ben megtelepedett volna a Kárpát-medencében.¹⁰⁷

Zellinger Erzsébet (nyelvész, 1945)

Zellinger Erzsébet az őstörténet személy- és helyneveinek kutatása oldalról közelíti meg Király Péter elméletét. Szemantikai módszerekkel elemzi az Ungri, Ungari, Hungri, Hungari, Vungri népeveket, mely népevek az avarok és a hunok nevével gyakran szinonimaként szerepelnek. Nem utasítja el egyértelműen az elméletet, sőt úgy véli, Király Péter munkája okot adhat a történettudomány, a régészet és a nyelvészet több elméletének újragondolására, további kutatásainak ösztönzésére.¹⁰⁸

Zellinger Erzsébert megfogalmazásában, Király Péter szerint a magyarok Pannóniai megjelenése első adatának az 561/562-es adat vélelmezhető. Az Aemona pusztulásáról megfogalmazott forrást pedig a magyarok Kárpát-medencei megtelepedésének igazolásaként értelmezi.¹⁰⁹ Hajlik arra, hogy az elmélet elfogadható, de meglehetősen rejtélyesen fogalmaz.

¹⁰⁵ TÓTH 2007. 1029.

¹⁰⁶ KIRÁLY 2006.

¹⁰⁷ ZOLTÁN 2008. 315.

¹⁰⁸ ZELLINGER 2008. 372.

¹⁰⁹ ZELLINGER 2008. 370. (KIRÁLY 2006. 151.)

Összefoglalás

Összefoglalásként elmondható, hogy a „kettős honfoglalás” elméletének a gondolata már a középkori krónikákban megjelent. Ha az elméleteket összevetjük egymással, rájövünk, hogy még mennyi megválaszolatlan kérdés van a magyarság őstörténetére vonatkozólag.

László Gyula által megfogalmazott régészeti bizonyítékok mibenléte máig nem tisztázottak egyértelműen, sőt újabb kérdések feltevésére ösztönöznek. Az biztos, hogy a VII. század végén új népcsoport érkezik a Kárpát-medencébe, és az írott források alapján feltételezhető, hogy onogurok voltak. Az elméletnek a legfontosabb negatív sarokpontjait Kristó Gyula foglalta össze, aki szerint a 670 táján idejött késő avarságnak a magyarságát csak abban az esetben lehetne bizonyítani, ha ki tudnánk mutatni a nyelvüknek a finnugor (magyar) jellegét. Vagyis semmilyen bizonyítékunk nincs arra, hogy a késő avarok magyarul beszéltek. A régészeti vonatkozású megközelítéseket sem tartja elfogadhatónak.

A honfoglalás egészét tekintve Makk Ferenc ekként fogalmazott: „a honfoglalás eseményeire vonatkozóan kevés forrással rendelkezünk, s ezeknek az – egymásnak is ellentmondó – adatait senkinek sem sikerült teljes mértékben összeilleszteni. Ahány kutató, annyiféle honfoglalás került leírásra.”¹¹⁰ Egyértelmű bizonyíték hiányában nem lehet állást foglalni az elmélet mellett.

Ez az elmélet a források hiányos volta miatt a mai napig is csak alig több, mint egy feltételezés. Vannak kérdések, amelyeket talán csak az elmélet elfogadásával lehet megválaszolni. Az elmélet ilyen szintű ismertségéhez kétségtelen, hogy László Gyula személyisége is nagyban hozzájárult. Az általa megfogalmazott régészeti bizonyítékok mibenléte máig nem tisztázottak egyértelműen, sőt újabb kérdések feltevésére ösztönöznek. Annyi bizonyos, akik érdekeltek a magyar őstörténet kutatásában, azok nem mehetnek el szó nélkül a „kettős honfoglalás” elmélete mellett sem, mint lehetőség mellett.

A témával kapcsolatosan szükséges a kutatások bővítése, ebben pedig mind a történészekre, mind a régészekre, nyelvészekre nagy feladat hárul a további tudományos munkát illetően.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- BAKAY 2004 = BAKAY KORNÉL: *Őstörténetünk régészeti forrásai* II. Budapest, 2004, László Gyula Történelmi és Kult. Egyesület.
- BALOGH 2007 = BALOGH LÁSZLÓ: Új könyv a „kettős honfoglalásról”. Megjegyzések egy a magyarság korai történetét tárgyaló mű margójára. *Acta Historica*, Tomus CXXV. Szeged, 2007.
- ENGEL 1997 = ENGEL PÁL: *A kettős honfoglalás*. Ómagyar kultúra. Kereskedelmi, Vendéglátóipari és Idegenforgalmi Főiskola Tudományos Közlemények II. X. évfolyam. Különszám. 1997. 9.
- ERDÉLYI 1986 = ERDÉLYI ISTVÁN: *A magyar honfoglalás és előzményei*. Budapest, 1986, Kossuth Könyvkiadó.
- ERDÉLYI 2008 = ERDÉLYI ISTVÁN: A „kettős honfoglalás” hipotézise és ami körülötte van. *Valóság* 2007. L. évf. 12. sz. 16–20.
- FODOR 1975 = FODOR ISTVÁN: *Verecke híres útján...* Budapest, 1975, Gondolat.
- FONT 1996 = FONT MÁRTA: *Magyarok a Kijevi Évkönyven*. Szeged, 1996. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár.
- GOMBOCZ 1921 = GOMBOCZ ZOLTÁN: A bolgár-kérdés és a magyar húnmonda. *Magyar Nyelv* 1921. 17. sz. 1–3.

¹¹⁰ MAKK 1998. 33.

- GYÖRFFY 1959 = GYÖRFFY GYÖRGY: *Tanulmányok a magyar állam eredetéről*. Budapest, 1959, Akadémiai Kiadó.
- GYÖRFFY 1973 = GYÖRFFY GYÖRGY: A honfoglalásról újabb történeti kutatások tükrében. *Valóság* 1973. XVI. évf. 7. sz. 1–16.
- GYÖRFFY 1975 = GYÖRFFY GYÖRGY: *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról*. Budapest, 1975, Gondolat.
- HAJDÚ – KRISTÓ – RÓNA-TAS, I.2; 1988 = HAJDÚ PÉTER – KRISTÓ GYULA – RÓNA TAS ANDRÁS (szerk.): *Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba*. I.2. Budapest, 1988.
- HÓMAN 2003 = HÓMAN BÁLINT: *A magyar hún-hagyomány és hún-monda*. Máriabesnyő – Gödöllő, 2003, Attraktor. (Eredeti kiadás: Studium, 1925.)
- HÓMAN – SZEKFŰ 1935 = HÓMAN BÁLINT – SZEKFŰ GYULA: *Magyar történet* I. kötet. Budapest; 1935.
- KIRÁLY 2006 = KIRÁLY PÉTER: *A honalapítás vitás eseményei. A kalandozások és a honfoglalás éve*. Nyíregyháza, 2006, Örökségünk Kiadó.
- KISZELY 1992 = KISZELY ISTVÁN: *Honnan jöttünk? Elméletek a magyarság őshazájáról*. 1992, Új Mandátum Könyvkiadó.
- KISZELY 2001 = KISZELY ISTVÁN: *A magyar nép őstörténete*. Budapest, 2001, Kard és Jogar Kiadó.
- KRISTÓ Bölcsész 1983 = KRISTÓ GYULA: *A „kettős honfoglalás” elméletéről*. Szegedi Bölcsészmuhely 1983. 1.
- KRISTÓ 1995 = KRISTÓ GYULA: *A honfoglalás korának írott forrásai*. Szeged, 1995. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár.
- KRISTÓ História 1983 = KRISTÓ GYULA: *A „kettős honfoglalás” elméletéről*. *História* 1983. 5. évf. 1. sz. 26–27.
- KRISTÓ – MAKK 2001 = KRISTÓ GYULA – MAKK FERENC: *A kilencedik és a tizedik század története*. 2001, Budapest, Pannonica Kiadó.
- KRISTÓ – MAKK – SZEKFŰ 1973 = KRISTÓ GYULA – MAKK FERENC – SZEKFŰ LÁSZLÓ: *Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez*. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica XLIV. Szeged 1973. 23.
- LÁSZLÓ 1978 = LÁSZLÓ GYULA: *A „kettős honfoglalás”*. Budapest, 1978, Magvető Kiadó.
- LÁSZLÓ 1944/1988 = LÁSZLÓ GYULA: *A honfoglaló magyar nép élete*. Budapest, 1988, Múzsák Közművelődési Kiadó. Hasonmás kiadás. (Eredeti: Budapest, 1944, Magyar Élet.)
- LÁSZLÓ 1982 = LÁSZLÓ GYULA: *A kettős honfoglalásról*. *História* 1982. 1. sz. 3–4.
- LÁSZLÓ 1988 = LÁSZLÓ GYULA: *Árpád népe*. Budapest, 1988, Helikon Kiadó.
- MADARAS 1975 = MADARAS LÁSZLÓ: *A kettős honfoglalás elméletének néhány településtörténeti problémája*. Acta Iuvenum 8. 1975.
- MAGYAR 1996 = MAGYAR KÁLMÁN: *A kettős honfoglalás somgyi forrásai*. *Valóság* 1996. XXXIX. évf. 6. sz. 42–53.
- MAKK 1998 = MAKK FERENC: *A turulmadártól a kettőskeresztig*. Szeged, 1998, Szegedi Középkorász Műhely.
- MAKKAY 1994 = MAKKAY JÁNOS: *A magyarság keltezése*. Szolnok, 1994, Damjanich János Múzeum.
- MORAVCSIK 1930 = MORAVCSIK GYULA: *Az onogurok történetéhez: Magyar Nyelv*. 1930. XXVI. Kötet 1-2. 3-4. szám.
- MORAVCSIK 2003 = BÍBORBANSZÜLETETT KONSTANTÍN: *A birodalom kormányzása*. Ford.: Moravcsik Gyula. Szeged, 2003, Lectum Kiadó. (reprint)
- NAGY 1895 = NAGY GÉZA: *Magyarország Története A Népvándorlás Korában*. 5. fejezet: Az Avarok. In *A magyar nemzet története*. Első Kötet: Magyarország a királyság megalapításáig. Szerk: Szilágyi Sándor. Írták: Fröhlich Róbert, Kuzsinszky Bálint, Nagy Géza, Marczali Henrik. Budapest, 1895, Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Társulat.
- OLAJOS 1969 = OLAJOS TERÉZ: *Adalék a (H)UNG(A)RI(I) népnév és a késő avar kori etnikum történetéhez*. *Antik tanulmányok* 1969. 16. sz. 87–90.
- OLAJOS 1997 = OLAJOS TERÉZ: *A magyar „kettős honfoglalás” teóriájáról*. In Rokay Péter (szerk. biz. eln.): *A honfoglalás 1100 éve és a Vajdaság*. Belgrád – Újvidék, 1997, Forum.
- OLAJOS 2001 = OLAJOS TERÉZ: *A IX. századi avar történelem görög nyelvű forrásai*. Szeged, 2001, Szegedi Középkorász Műhely.

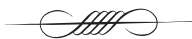
- RÓNA-TAS 1997 = RÓNA-TAS ANDRÁS: *A honfoglaló magyar nép*. Budapest, 1997, Balassi Kiadó.
- RÓNA-TAS 2007 = RÓNA-TAS ANDRÁS: *Kis magyar őstörténet*. Budapest, 2007, Balassi Kiadó.
- SZABADOS 2003 = SZABADOS GYÖRGY: *A magyar történelem kezdeteiről*. Az előidő-szemlélet hangsúlyváltásai a XV–XVIII. században. Szeged, 2003, Balassi Kiadó.
- SZÁDECZKY-KARDOSS: 1992 = SZÁDECZKY-KARDOSS SAMU: *Az avar történelem forrásai I*. Szeged, 1992, Balassi Kiadó. Magyar Őstörténeti Könyvtár.
- SZÁDECZKY-KARDOSS 1971 = SZÁDECZKY-KARDOSS SAMU: *A kettős honfoglalás kérdéséhez*. Rövid előadásvázlat. Az Őkortudományi Társaság Szegedi Csoportjának előadásából. Szeged, 1971.
- TAKÁCS 2006 = TAKÁCS MIKLÓS: *Három nézőpont a honfoglaló magyarokról*. Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem és Régiségtárából. Új Sorozat I. 11. kötet. Kolozsvár, 2006.
- TÓTH 2007 = TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ: Király Péter: A Honalapítás Vitás eseményei: A kalandozások és a Honfoglalás éve. Ismertetés. *Századok* 2007. 4. sz. 1025–1029.
- VÁMBÉRY 1895 = VÁMBÉRY ÁRMIN: *A magyarok keletkezése és gyarapodása*. Budapest, 1895. (reprint: Dunaszerdahely, 2003, Lilium Aurum. Utószó, jegyzetek, s.a.r.: Dobrovits Mihály.)
- VÁSÁRY 2003 = VÁSÁRY ISTVÁN: *A régi Belső-Ázsia története*. Budapest, 2003, Balassi Kiadó.
- VÉKONY 2002 = VÉKONY GÁBOR: *Magyar őstörténet – magyar honfoglalás*. Budapest, 2002, Nap Kiadó.
- ZELLINGER 2008 = ZELLINGER ERZSÉBET: Hozzászólás Király Péter „A honalapítás vitás eseményei” című könyvéhez. *A magyar nyelv* 2008. 3. sz.
- ZIMONYI 2005 = ZIMONYI ISTVÁN: *Muszlim források a honfoglalás előtti magyarokról*. Budapest, 2005, Balassi Kiadó.
- ZOLTÁN 2008 = ZOLTÁN ANDRÁS: Király Péter: A honalapítás vitás eseményei. A kalandozások és a honfoglalás éve. (ism.) *A magyar nyelv* 2008. 3. sz.

RICHÁRD ZOLTÁN FARKAS
The Short Historiography of the „Double Conquest”
 Summary

The theory of double conquest has a long history. Under the progress of the theory they came up with a lot of scheme. Szádeczky-Kardoss Samu hasn't denied the theory of double conquest although there aren't sources against or for it. Also Olajos Terézia does not keep it conceivable, but a document from 860 mentions the Onogurs somewhere in West Transdanubia and exactly from this word is formed the folk name of Hungarians abroad mostly. Engel Pál agrees only in that the Onogur immigration was launched by the appearing of Hungarians on the South Russian steppe. Finally Magyar Kálmán stands up for the theory of dual conquest, saying that the Onogurs are Hungarians because the place names except the Slavonic ones are all Hungarians, and we know for sure that onogurs are not Slavonics. From the side of archaeology and history Madaras László, Fodor István and Takács Miklós have denied the scheme, as well as Kristó Gyula and Györffy György. The data from the XI. and IX. century cannot be methodologically compared. On the other hand there are so many Hungarian place name because the ones formed from Slavic base are ranked as Hungarians. The formation of Onogurs didn't happen on the same place of the Hungarian's. Furthermore archaeology is not ethno specific. Recently Király Péter, Vékony Gábor, Róna-Tas András and Tóth Sándor László refute the theory linguistically, historically and also archeologically.

KOVÁCS ATTILA

A 10. századi besenyő törzsszervezet és szállásterület problémáinak újragondolása

Munkámban a besenyők szállásterületének méretével, kiterjedésével, azon belül a törzsek elhelyezkedésének kérdésével foglalkozom, és az abból levonható következtetések összefoglaló rendszerezésére teszek kísérletet. A kérdéskör magában foglalja a besenyők politikai rendszerének értelmezését is. A besenyők európai honfoglalásának, majd megtelepedésének kérdéskörét sokan taglalták és számos elmélet született a témában, amelyek rendszerint kitértek a besenyő törzsek közötti hierarchia problematikájára is. Ezen felül részletesen vizsgálták a besenyő törzsek elnevezéseit, és többen kísérletet tettek a nomád besenyők katonai és politikai struktúrájának rekonstruálására.

Ami viszont ezen kutatásokból mindig kimaradt, az az olyan típusú szintézis, amely egyidejűleg figyelembe veszi az eddig vizsgált kutatási irányok nagy többségét. Igyekszem minden olyan lényeges területet komplex módon megvizsgálni és feldolgozni, amelyeket együttesen még nem vizsgáltak eddig a témában. Valamint más olyan megközelítési módokat, és adatokat is beépíteni tanulmányomba, amelyek eddig nem kaptak figyelmet a téma korábbi vizsgálata során. Ezen felül egy kutatástörténeti érdekességre is felhívom a figyelmet, amely eddig látens módon befolyásolt minden olyan tudományos elméletet, amely a besenyőket érintette európai honfoglalásuk után.

Szakirodalmi áttekintés

A nemzetközi szakirodalom alapját Pritsak 1975-ös munkája képezi.¹ Ezért ennek a rövid ismertetésével kezdem a szakirodalmi álláspontok bemutatását.

Pritsak munkájában megállapítja, hogy négy alapvető momentum alapján rekonstruálható a besenyő nomád állam adminisztratív szerkezete. Ebből kiindulva határozza meg az európai besenyők hatalmi-politikai rendszerét. Ezek közül az első egy régészeti adat, amely szerint a besenyő sírok nyugati tájolásúak. A második, harmadik és negyedik momentum mind Bíborbanszületett Konstantín császártól származik, aki munkájában elsőként a besenyők nyugati törzseit sorolja föl, ez pedig Pritsak szerint hierarchikus. (A besenyő szállásterületet a Dnyeper folyó vágja ketté, amelytől nyugatra is, keletre is négy-négy törzs lakott.) Továbbá a nyugati törzsek leírása részletesebb, ami annak tudható be, hogy a jelentősebb törzsek leírása részletesebb. Végezetül

¹ PRITSAK, OMEJAN: The Pečenegs. A Case of Social and Economic Transformation. *Archivum Eurasiae Medii Aevi* I. 1975. 211–235.

pedig a besenyő törzsszövetségén belül a kangarok leírása arra utal, hogy a három kangar törzs vezető szerepet töltött be a törzsszövetségén belül. Ezt támasztja alá az is, hogy a háromból kettő a törzsszövetség nyugati területén helyezkedett el. Pritsak úgy látja, hogy a Konstantinnál fennmaradt leírás tartományai megfeleltethetők a törzseknek és Ioannés Scylitzés, valamint Georgios Kedrenos forrása alapján úgy véli, egy-egy törzs 10 ezer katona kiállításának adminisztratív alapegysége volt. A törzsek elhelyezkedéséről a következőket állapítja meg Pritsak: az első a *Javdierdim*,² amely a nyugati törzsek közül északon helyezkedett el, a ruszoknak adót fizető szláv törzsek közelében és a régészeti bizonyítékok alapján a Sztuhnya³ és a Rosz folyó között koncentráltak településeik. Pritsak szerint a megfelelő bal parti tartomány a hatalmi hierarchiában második *Küercsicsur* törzs, amely a Szejm és az Oril folyók között feküdt. A rangban harmadik törzs a *Jula*, amely Magyarországgal volt határos, és magában foglalta a Szeret, a Prut és a Dnyeszter folyók felső vidékét. A nem vezér törzsek közül a negyedik a *Szurukülbej*. Ez a Donyec partvidékétől egészen a Donig terjedt. Az ötödik a *Karabaj* törzs, a Kijevi Russzal volt határos, és a Dnyeper jobb partján, annak nagy kanyarulatánál helyezkedett el. A megfelelő bal parti törzs, amely hatodik a sorban a *Borutolmacs*. Az alánokkal volt határos és ellenőrizte a tauriai Boszporuszt vagyis a Kercsi-szorost Pritsak szerint. A hetedik a *Jazikapan* törzs, a Szeret, Prut és a Dnyeszter alsó folyásánál helyezkedett el, és a Duna választotta el őket a bolgároktól. Végezetül a nyolcadik törzs lokalizációját adja meg Pritsak a DAI⁴ alapján: a bal parton helyezkedett el a *Bulacsaban* törzs, a Krím-félsziget bizánci területeivel volt határos, és magába foglalta a Dnyeper torkolatától délre fekvő területeket, egészen az Azovi-tengerig, valamint a Szamara, Konszka és Molocsna folyók partjait.

A vonatkozó magyar szakirodalom alapvetően Györffy György munkájára épül, mint olyan kiindulópont, amelynek alapgondolatai rendre visszaköszönnek a besenyők európai berendezkedésére vonatkozólag, mind területi, mind politikai szempontból. Györffy Györgynek jelentős számú tanulmánya foglalkozik a besenyőkkel. Idevágó nézeteit öt pontba szedve ismertetem. Györffy első tézise, hogy a besenyő törzsszövetségben a kangaroké volt a vezető szerep. Ezt azzal indokolja, hogy új, európai hazájukban a gazdaságilag legelőnyösebb központi területeket szállták meg. Ezt egészíti ki a második tézis, miszerint a besenyő törzsnevek között eltérés mutatkozik, az első három törzsnév (azaz a kangarok három törzsének neve) eltér a többi besenyő törzsnévtől, ugyanis e három törzsnév egyik összetevője a nomád politikai terminus magas méltóságneveit hordozza. Harmadik tézise, ami tárgyunkat illeti, hogy a besenyők új hazája a Dontól az Al-Dunáig terjedt. Ezt egyrészt a DAI-ra hivatkozva, másrészt Gardīzī és Ibn Rusta forrására alapozva állítja. Negyedik érve a törzsek lokalizációjánál Plano Carpini és Rubruk követjelentéseire alapoz, és a 13. századi mongol nomadizációt veszi alapul. Ennek lényege a nagyobb folyók mentén való évszakos vándorlás, amely észak-déli irányú. Az ötödik tézis maga a lokalizáció, amit a DAI alapján végez el, térképpel kiegészítve. Györffy is a besenyő törzsek nyugati törzseinek a meghatározásával kezdi.

A *Jazikapan* törzs az Al-Duna és mellékfolyói mentén, a *Jula* törzs Erdélytől keletre, a Szeret és a Prut vidékén helyezkedett el. A *Javdierdim* vezértörzs, amely a lengyelekkel és a drevljánokkal volt határos, a Dnyeszter és a Bug mentén lakott. A *Karabaj* törzs birtokolta a

² A törzsek megnevezésénél az egységesség érdekében mindenhol a Moravcsik által használt magyar átíratot használom. (Moravcsik Gyula: *Bíborbanszületett Konstantín: DAI. 1950, Budapest, 2003. reprint*)

³ A földrajzi neveket a magyar helyesírás szabályai szerint adom meg.

⁴ *Bíborbanszületett Konstantin császárnak a Birodalom kormányzása című művének a szakirodalomban általánosan használt rövidítését használom a továbbiakban: DAI.*

Dnyeper jobb partját és mellékvizeit, Kherszontól fel Kanyevig. A Dnyeper keleti oldalán elhelyezkedő törzsek helyét a nagy folyók mentén lokalizálja Györffy, a szlávok lakta erdővidéktől a tengerig. A törzsek nemzetségei pedig a mellékfolyók mentén nomadizáltak, a már korábban említett mongol példa mintájára.⁵

A soron következő kutató, a régész Pálóczi Horváth András. Ő szintén abból indul ki, hogy a DAI mint történeti forrás a kiindulópont. Véleménye szerint a törzsek lokalizálásához elengedhetetlen segítséget nyújt Bíborbanszületett Konsantín, amikor leírja a besenyők nyugati törzseinek elhelyezkedését, majd ezek után a Dnyepertől keletre fekvő törzseket is leírja, bár jóval pontatlanabban. Természetszerűleg nála a régészeti leletek sokkal nagyobb súllyal esnek a latba, és ehhez idézi Pletneva régészeti eredményeit. A továbbiakban térképen rekonstruálja a törzsek elhelyezkedését Pálóczi Horváth, amely eltér a Györffy-féle rekonstrukciótól. Ugyanis Pálóczi Horváthnál a *Borutolmacs* törzs helyén a *Küercsicsur* törzs foglal helyet, míg a *Küercsicsur* helyén a *Szurukülbejt* találjuk.⁶

Van olyan kutató, aki csak érintőlegesen foglalkozott a témával, mégis ismertetnünk kell munkáját. Ugyanis egy teljesen új oldalról világított rá a besenyők hatalmi viszonyaira és európai hazájuk északi határának meghatározásában eddig a vonatkozó magyar szakirodalomban mások által nem használt forrásra támaszkodik. Galamb György tanulmányában írja, hogy Querfurti Brúnó több éves magyarországi tartózkodás után, 1008-ban indul útnak, hogy térítő munkát végezzen a besenyők között. Galamb megjegyzi, hogy nyilván Magyarországon jelentős ismeretekre tehetett szert a besenyőkkel kapcsolatban, azonban a korabeli diplomácia utólagosan kibogozhatatlan okainak köszönhetően mégis Kijeven keresztül jutott el a besenyőkhöz. Megoldásként Galamb elfogadja Pritsak álláspontját arról, hogy a besenyők között a kangarok töltöttek be vezető funkciót, és a vezértörzs a *Javdiérdim* lehetett. Tekintve, hogy a térítőknak alapvető érdeke volt, hogy előbb a politikai vezetés megtérését érvéjék el, ezért Kijev felől közelítették meg a besenyőket, ugyanis ott volt a besenyők vezértörzsének szállása. A Dnyeper jobb oldalán ráadásul – mondja Galamb – a besenyők szállása jóval közelebb volt Kijevhez, mint a keleti oldalon. Mindez együtt jól indokolja Brúnó útirányát. Galamb elfogadja Pritsak azon állítását is, hogy a besenyők vezértörzse (a *Javdiérdim*) egyben a kagáni méltóságot is birtokolta, amit azzal is alátámasztva lát, hogy a Dnyepertől nyugatra volt a három kangar törzsből kettő. Így válik logikussá – érvel Galamb –, hogy Brúnó miért csak a Dnyeper jobb partján tevékenykedett. A határ kérdésénél Brúnóra támaszkodva Galamb elmondja, hogy Kijevből kétnapnyi út volt a Kijevi Rusz határa, amelyet cölöp- vagy palánkerődítés jelezett végig a határ mentén. Ezt a távot Galamb 80-100 km-nek tekinti. Ezen túl a szerzetesek további két nap haladtak háborítatlanul, amit a besenyő gyepűvel azonosít. Ezek után sűrű támadások közepette tettek meg még további két napot, míg elérték a besenyő szállás központját, ami 100-120 km-re délre lehetett a Sztuhnya folyó mentén kiépített határerődítésektől.⁷

⁵ GYÖRFFY GYÖRGY: *A magyarság keleti elemei*. Budapest, 1990, Gondolat. A továbbiakban ezen munkájára csak GYÖRFFY 1990-ként utalok, a vonatkozó tanulmányaim feltüntetésével.

⁶ PÁLÓCZI HORVÁTH ANDRÁS: Besenyők, úzok, kunok. In Szombathy Viktor – László Gyula (szerk.): *Magyarrá lett keleti népek*. Budapest, 1988, Panoráma. 106–164.; PÁLÓCZI HORVÁTH ANDRÁS: *Besenyők, Kunok, Jászok*. Budapest, 1989, Corvina.

⁷ GALAMB GYÖRGY: Megjegyzések Querfurti Brúnó besenyők közötti térítési kísérletéhez. In Márton Alfréd (szerk.): *A Kárpát-medence és a steppe*. Budapest, 2001, Balassi. Magyar Őstörténeti Könyvtár 14. 181–185. (továbbiakban: GALAMB 2001.)

Az új elmélet

A továbbiakban rátérek elméletem kifejtésére. Úgy vélem, hogy a kérdéskör vizsgálatánál elsősorban a forrásokat kell figyelembe venni. Legfontosabb forrásunk a DAI, amely nemcsak kortárs, de tudományos igénnyel megírt műnek tekinthető. Ezen felül ide tartoznak a muszlim források, kiemelt fontossággal Gardizi, Ibn Rusta, Al-Istahrī, al-Masūdī és a Hudūd al-Ālam. Az elsődleges forrásoknál Querfurti Brúnót is figyelembe vesszük.

A kérdéskör vizsgálatakor az első meglepetés akkor ért, amikor kezembe vettem Bíborbanszületett Konstantín művét, és rögtön feltűnt, hogy számos történelmi szakmunka állításával ellentétben a DAI a besenyő törzsek felsorolásakor nem a nyugati törzsek ismertetésével kezd, hanem épp ellenkezőleg, a keleti törzsekkel. A DAI-ban a besenyő törzsek ismertetésekor három felsorolással találkozhatunk. Az első egy egyszerű törzsnév lista. A második ugyanezen lista, kiegészítve törzsenként azoknak a vezéreknek a nevével, akik az új haza elfoglalása idején a törzsfői méltóságot betöltötték.⁸ A harmadik felsorolás pedig területi meghatározás, amely a lokalizációt hivatott segíteni. Tagadhatatlan, hogy a forrás a bizánci császár szemszögéből, azaz a birodalom szemszögéből fontosabb dolgokat ismerteti először, és a kevésbé fontos dolgokat hagyja későbbre. Ebből az aspektusból vizsgálva elfogadható az az általánosan elfogadott nézet, hogy a besenyők törzseinek felsorolása hierarchikus. Tehát az első két felsorolás lineáris, amely egyben hierarchikus is, míg a harmadik felsorolás területi elrendezést tükröz. A DAI besenyő fejezete, azokat a történelmi adatokat rögzíti, amelyeket a császári udvar összegyűjtött és fontosnak tartott megörökíteni. Kiemelendő, hogy Konstantín császár nemcsak köveitől származó információkat dolgozott bele művébe, hanem udvarában megforduló besenyő előkelők személyes közléséből is merített. A forrás egyértelműen leírja, hogy a Dnyeper folyó szabályosan kettéosztotta a besenyő törzsterületet, ugyanis attól keletre is és nyugatra is négy törzs lakott. Ez a szabályosság tudatos területfelosztásra mutat, és valamilyen nomád településszervezési logika lenyomatát őrzi. Megvizsgálva a törzsek felsorolását az a további szabályosság tűnik fel, hogy a törzsek területi megoszlását ismerve, a lineáris felsorolás olyan szabályos váltakozást mutat, ami semmiképp sem lehet a véletlen műve. Ezen felismerés nyomán elindulva tettem kísérletet a felsorolás mögött rejlő szabályosság megfejtésére. A nyolc besenyő törzs felsorolásából jól kivehető, hogy a „páratlan” számúak a Dnyeper folyó jobb partján helyezkedtek el, míg a páros számúak voltak a keleti törzsek. A törzsnév felsorolás a következő: *Javdierdim, Küericscsur, Kabuksinjula, Szurkülbej, Karabaj, Borotolmacs, Jazikapan, Bulacsaban*.

Itt értünk el egy nagyon fontos momentumhoz. Véleményem szerint a kangar törzsek alávetett szerepet játszottak a besenyő törzsszövetségben. Ezt három dologra alapozom. Az első, hogy a DAI-ban a magyar törzsszövetségre vonatkozólag, van egy hasonló leírás. Ezért véleményem szerint a magyar–kabar kapcsolat és a besenyő–kangar kapcsolat ugyanazt az alá-fölérendeltségi viszonyt tükrözi a forrásban. Erről számos cikk jelent meg, amelyeknek az ismertetésére nem térek ki bővebben. A tudós császár félreértve a nomád diplomácia kommunikációs sajátságait,

⁸ A forrásban eredetileg az szerepel, hogy a név szerint felsorolt vezérek akkoriban voltak törzsfőnökök, amikor régi hazájukból elűzték őket. Nyilvánvaló, hogy vesztés vezéreket és kataklizmáért felelős vezetőket nem szokás megőrizni a kollektív emlékezetben, hisz az rombolóan hat a közösségre, ennek ellenére egy emberöltővel az események után a besenyő népi hagyományban pontosan megőrződött emléküik. Ez csak úgy magyarázható, hogy uralmukhoz köthető az új haza elfoglalása és a zsákmányszerzés, amely biztosította a besenyő nép fennmaradását, „újjászületését”. Ennek fényében érdemes lenne ezt összevetni a magyarságnál fennmaradt Árpád hagyománnyal és Álmos személye körül kialakult mítosszal.

az alávetett és katonai segédnépként használt törzseket tette meg a szupremácia birtokosainak. A forrásban szereplő rész a következő: „*Tudnivaló, hogy a besenyőket kangarnak is nevezik, de nem mindet, hanem csak három tartomány népét, Javdierdimét, Küercsicsurét és Kabuksinjuláét, mint akik a többieknél vitézbbek és nemesebbek; mert ezt jelenti a kangar elnevezés.*”⁹ Hasonló szerepel a magyarok és a kabarok viszonyának ismertetésénél, vagyis az, hogy háborúban elől jártak, így a törzsnévlistán is legelől szerepelnek. Ez arra utal, hogy a csatában az elővéd szerepét játszották, és ezért szerepelnek a listán elől, tehát alávetett helyzetben voltak.¹⁰ A magyarokra vonatkozólag a következők szerepelnek a 39. fejezetben: „*Tudnivaló, hogy az úgynevezett kabarok a kazárok nemzetségéből valók.... Mivel pedig a háborúban legerősebbeknek és legbátrabbaknak mutatkoztak a nyolc törzs közül, és háborúban elől jártak, az első törzsek rangjára emelték őket.*” Majd a 40. fejezetben ez olvasható: „*Első a kabaroknak a kazároktól elszakadt előbb említett törzse, második a Nyékié...*”¹¹ Látható, hogy itt ugyanarról van szó, mint ami a besenyőkkel és kangarokkal kapcsolatosan olvasható. Szintén a DAI-ban megőrzött adat, amely egyértelművé teszi a magyar-kabar viszony jellegét. A 39. fejezetben szerepel a következő: „...*És úgy történt, hogy valami pártütés támadt közöttük a kormányzat ellen, és beháború ütven ki, felülkerekedett az előbbi kormányzatuk, és közülük egyeseket lemészároltak, mások pedig elmenekültek, és elmenvén letelepedtek a türkökkel együtt a besenyők földjén, összebarátkoztak egymással és holmi kabaroknak nevezték el őket.*”¹² Ebből a részletből világosan kiderül, hogy a menekülő kazár törzscsoport a forrás által türköknek nevezett magyarokhoz költözik, és hogy a magyaroktól nyeri új elnevezését. Ebből egyértelműen kitűnik, hogy a hatalmat a magyar törzsek birtokolták, és a kabarok nekik voltak alárendelve. A 40. fejezetben ugyanezt olvashatjuk, csak rövidebb megfogalmazásban. A besenyő törzsek területi elhelyezkedéséből láthatjuk, hogy két kangar törzs nyugaton, egy pedig keleten helyezkedett el. Ez pedig arra utal, hogy a besenyők nem hagyták meg a kangarok autonómiáját, és törzscsoportjuk egységét felbontva széttelepítették őket. Feltételezhető, hogy a magyaroknál az alávetett helyzetű kabarok területi integritása nagy valószínűséggel megmaradt a csatlakozás után is.¹³ Azt kell mondanunk, hogy amennyiben az analógiánk elfogadható, úgy a kangar törzsek egymással nem érintkezése azt jelenti, hogy ők (már) nem rendelkeztek egy ilyen magasabb „autonómiát” biztosító kerettel. Tehát sokkal inkább függő helyzetben voltak, ami a besenyő törzsszövetségen belüli alávetett helyzetükre bizonyíték. Harmadik érvem pedig a népelnevezések témakörébe tartozik, amit már számosan kutattak, de csak egy sommás véleményre térnék ki: „...*a törzsszövetség vezető ereje adott (ön)elnevezést az egész alakulatnak...*”¹⁴ A 8. századból van forrás a besenyőkről, akkor már besenyő néven tűnnek föl. A DAI-ban is így szerepelnek, tehát ez is egyértelműen amellett szól, hogy a csatlakozott kangarok alávetett szerepben voltak.

⁹ DAI. 171.

¹⁰ Lásd erre KRISTÓ GYULA: *Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig*. Budapest, 1980, Magvető. 67–68., 113–115.

¹¹ Lásd: DAI. 175.

¹² Lásd: DAI. 175.

¹³ Erről kimerítő alaposággal értekezik Tóth: TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ: *Levediától a Kárpát-medencéig*. Szeged, 1998, Szegedi Középkorász Műhely. (továbbiakban: TÓTH 1998.) 70–75.

¹⁴ KORDÉ ZOLTÁN: A székelység története a szék-rendszer megszilárdulásáig. In Márton Alfréd (szerk.): *A Kárpát-medence és a steppe*. Budapest, 2001, Balassi. Magyar Őstörténeti Könyvtár 14. 167.; NÉMETH GYULA: *A honfoglaló magyarság kialakulása*. Közéteszi: Berta Árpád. 2. bőv., átdolg. kiadás. 1. kiadás: 1930. Budapest, 1991, Akadémiai Kiadó. 85.; RÓNA-TAS ANDRÁS: *A honfoglaló magyar nép*. Budapest, 1997, Balassi. (továbbiakban: RÓNA-TAS 1997.) 210–211.

Ezek után kísérletet teszek annak a megfejtésére, hogy milyen a bizánci kulturális szűrőn keresztül átrostált – besenyőktől származó – nomád törzsszervezési koncepció lenyomata.

Abból a felismert szabályosságból indultam ki, ami a forrásban a törzsnévlista területi elrendezésével kapcsolatban látható. Vagyis hogy a sorrendiség szabályos váltakozást mutat, ha térképre visszük a törzsek elhelyezkedését a Dnyeper bal és jobb partján. Ehhez hozzákapcsoltam azt a szintén a forrásból adódó ténytet, hogy a császár a keleti törzsek leírásával kezdi a besenyő törzsek ismertetését, illetve azt a megállapítást, hogy a keleti törzsek voltak az előkelőbbek (ezt később részletesen bizonyítom, dolgozatomban eddig még nem vizsgált összefüggések felmutatásával). Mindehhez hozzávettem még azt a kiindulási hipotézist, hogy a kangarok alávetett helyzetben voltak a besenyő törzsszövetségén belül. Végezetül szem előtt tartva, hogy Bóborbanszületett Konstantín félreértette a nomád logikán alapuló közlést a besenyők hatalmi viszonyait illetően (és a magyarok tekintetében is), korrigáltam a forrás híradását. Elsőként a hierarchikus törzsnévlistát igazítottam ki, még hozzá úgy, hogy az elől szereplő három kangar törzset hátrattettem, a nomád hatalmi viszonyok helyes értelmezésnek megfelelően. Így feltűnt, hogy a törzsnévlista a területi elrendezés viszonyában továbbra is ugyanazt a szabályosságot mutatja. Ezek után már csak azt a szabályosságot eredményező logikai elvet kellett megfejtetni, aminek fényében most már a „páratlan” számú törzsek mind a Dnyepertől keletre helyezkedtek el, míg a „páros” számúak a lineáris törzsnévlistából nyugaton. Fel kell hívnom a figyelmet arra is, hogy korrekcióim következtében a törzsnévlista, amely egyszerre lineáris és hierarchikus is, most már teljességgel összhangban van azzal a ténnyel, hogy a forrás a keleti törzsek leírásával kezdődik és azzal a hipotézissel is, hogy a keleti törzsek a hierarchiában megelőzték a nyugatiakat.

A korrigált listából a következő logikai elrendezés rajzolódott ki: a besenyő informátor(ok) olyan rendezőelv alapján írta le a törzsszövetségének fölépítését, amely tükrözi az erőviszonyokból adódó sorrendet, rendre megfelelően annak a szabályosságnak, hogy előbb mindig egy keleti majd ezt követően mindig egy nyugati törzset említ meg, a végére hagyva a csatlakozott kangarokat, akiket szintén hierarchikus sorrendben sorol fel. A megfejtést az adja, hogy a besenyő adatközlő először a centrális területeken elhelyezkedő két törzset sorolja fel, nyilván ez a magterület volt a legvédettebb a szállásterületen belül. Előbb a Dnyeper keleti partján elhelyezkedő *Szurukülbej* törzset nevezi meg, majd a Dnyeper nyugati partján elhelyezkedő *Karabaj* törzset említi. Ezek után a következő két, délen elhelyezkedő törzset nevezi meg, továbbra is betartva a kelet-nyugati sorrendet, így előbb a *Borutolmacs*, majd a *Jazikapan* törzset említi meg. Ezt követi az északon elhelyezkedő két törzs, előbb a keleti *Bulacsaban* és utána a nyugati *Javdierdim* megnevezése. Végezetül a két szárny, vagyis a két szélső, azaz a keleti majd a nyugati terület törzseit adja meg, úgymint: *Küercsicsur* és *Kabuksinjula*.

Ezt követően a területi elhelyezkedés pontos felvázolására teszek kísérletet. A DAI a 37. fejezetben a következőket közli: „*Tudnivaló, hogy a besenyők négy törzse, azaz Küercsicsur tartomány, Szurukülbej tartomány, Borutolmacs tartomány, és Bulacsaban tartomány a Dnyeper folyón túl fekszik a keletibb és északibb részek felé s Üzia, Kazária, Alánia, Cherszón és a többi klíma-vidék felé néz. A többi négy törzs a Dnyeper folyón innen fekszik a nyugatibb és északibb részek felé, azaz Jazikapan tartomány Bulgária közelében van, alsó Jula tartomány Turkia közelében van, Karabaj tartomány Oroszország közelében van, Javdierdim tartomány pedig Oroszország földjének adóköteles területeihez, az ultinokhoz, dervleninekhez, lenzeninekhez és a többi szlávokhoz van közel.*”¹⁵

¹⁵ DAI. 169.

A leírás alapján látható, hogy a keleti területekkel kezdi a szerző, és nem tartható az az állítás sem, hogy a nyugati részek leírása részletesebb, mint a keletieké. Úgy vélem, a keleti és nyugati törzsek leírását szétválasztva megfigyelhetjük, hogy mindegyik rész három elemből tevődik össze. A) a törzsek megnevezése, B) az égtáj megadása és a Dnyeper folyó segítségével a „birodalomfél” megnevezése, C) a lokalizáció pontosítása a szomszédos népek vagy országok megnevezésével. A keleti részek leírásának tematikája a következő: A, B, és C. Míg a nyugati részek leírásának tematikája: B, A, és C, azzal a megjegyzéssel, hogy ebben az esetben A és C elem együttesen, egybeszerkesztve és nem külön-külön elemként informál minket. Egyetlen bővített rész található a nyugati részek leírásában, a *Javdierdim* törzs lokalizációjánál, de ez sem a részletességnek tudható be. Arról van szó, hogy a császár korábban már Oroszország megnevezésével pontosította a *Karabaj* törzs elhelyezkedését, így ugyanazzal már nem jelölhette meg a *Javdierdim* törzs helyét. A félretájékoztatást elkerülendő, a császár, mintegy distinkcióként toldotta meg leírását a *Javdierdim* törzssel kapcsolatban, hiszen ugyanúgy Oroszországot használta föl annak lokalizálásánál.

Úgy vélem, hogy a forrás azon kitétele, amely a törzsek elhelyezkedésére utal, „a keletibb és északibb részek felé”, valamint „a nyugatibb és északibb részek felé” Bíborbanszületett Konstantín pontosítási kísérlete. Úgy gondolom arra hivatott, hogy a forrás használóinak elmagyarázza, hogy a taglalt törzsek nem egyszerűen keletre és nyugatra helyezkedtek el, hanem szállásaik kiterjedtek északkeletre, illetve északnyugati irányba is. Ekkoriban nem használták a mellékégtájak fogalmát, (habár az ókori görögök már ismerték) és a császár evvel a formulával adta meg az irányt, külön elnevezés nem lévén rá.

A törzsek lokalizációja

Előljáróban annyit jegyzek meg, hogy a nomádok települési rendjét számos dolog befolyásolta, mégis az elsődleges a földrajzi adottság volt. Természetes és jól védhető határt képezhetett elsősorban egy folyó, egy hegy, egy áthatolhatatlan erdő vagy akár egy dombhat is. Visszatérve a lokalizációhoz, először a nyugati törzsek helyét igyekszem megadni. Mint említettem, a forrásban a nyugati törzsek megnevezése összekapcsolódik a szomszédos ország vagy nép megnevezésével. Ebből fakadóan a nyugati törzsek lokalizációja sokkal könnyebb, mint a keletieké. Mégis érdemes figyelmesen átolvasni a forrást. Feltűnt, hogy a sorrend, amely számos kutató szerint szabályosan halad nyugatról keletre, az Al-Dunától a Dnyeperig, nem teljesen szabályos. A *Kabuksinjula* után a *Karabaj* törzs szerepel, pedig a *Javdierdim*nek kellene következnie. Ez a már említett mellékégtáj problémája miatt van, tehát nem szabályosan helyezkedtek el egymás mellett a törzsek, hanem a *Javdierdim* törzs kissé ferdén, „felülről” védve a magterületet. A *Javdierdim* törzsterülete nem ért le a tengerig, ami világosan következik abból, hogy a *Kabuksinjula* és a *Karabaj* törzs területe összeért, közvetlenül határos volt egymással a forrás szerint. A forrás felsorolásából ez logikusan adódik, ha a törzsfelsorolást vesszük alapul. A DAI a 38. fejezetben a magyarokról értekezve megemlíti, hogy korábbi lakhelyükön most a besenyők élnek, de a folyók alapján csak a Dnyeper folyó jobb parti területén lévő folyókat adja meg.¹⁶ Ez így hangzik: „A besenyők helyét, amelyen abban az időben a türkök laktak, az ott levő folyók neve szerint hívják. A folyók a következők: első folyó az úgynevezett *Varuch*, második folyó az úgynevezett *Bug*, harmadik folyó az úgynevezett

¹⁶ Erre összefoglalóan lásd: Tóth 1998. 41–47.

*Trullosz, negyedik folyó az úgynevezett Prút, ötödik folyó az úgynevezett Szeret.*¹⁷ Mindezek figyelembevételével, úgy rekonstruálhatjuk a négy nyugati törzs elhelyezkedését, hogy délen az Al-Duna és a Déli-Kárpátok közötti területen (azaz „Bulgária közelében”) szállt meg a *Jazikapan* törzs. Tőle északra a Keleti-Kárpátok és a Dnyeszter folyó között (azaz „Turkia közelében”) a *Kabuksinjula* törzs volt. Vele közvetlenül határos volt keletről a *Karabaj* törzs, amely a Dnyeszter folyó alsó harmadától keletre, egészen a Dnyeper folyó alsó harmadáig helyezkedhetett el („Oroszország közelében”). A *Javdierdim* törzs szállásterülete pedig, a Dnyeszter középső és felső harmadától keletre, a Dnyeper folyóig helyezkedhetett el, magában foglalva a Bug felső folyását, míg északról a Rosz folyó és a Podóliai-hátság, illetve a Dnyeper-hátság magaslatai határolhatták („Oroszország földjének adóköteles területeihez...közel”).

A keleti törzsek rekonstrukciója némileg nehezebb, de a forrásra itt is lehet támaszkodni. Följebb már foglalkoztam a forrás felépítésének szabályosságával, most is ez alapján haladok. *Küercsicsur* törzse („Úzia...felé néz”), vagyis ez helyezkedhetett el legkeletebbre, a Donyec keleti partjától a Donig. Tőle nyugatra, és délnyugatra a *Szurukülbej* törzs helyezkedett el („Kazária... felé néz”), a Donyec torkolatától a Don torkolatáig, illetve a Donyec alsó és középső folyásától nyugatra, egészen a Vorszkla folyó partjáig, majd a Vorszkla folyótól délre a Dnyeper mentén, egészen a Konka folyóig, és attól a Berda folyó mentén a Fekete-tenger partjáig. A *Borutolmacs* törzs („Alánia, Cherszón és a többi klíma-vidék felé néz”) délen a Dnyeper alsó folyásától keletre helyezkedhetett el, egészen a Berda folyóig, az Azovi-hátságot érintve. Ezen kívül magában foglalta a Krím-félsziget zömét is. A *Bulacsaban* törzs északi, északkeleti irányban helyezkedhetett el, a Dnyeper keleti partja mentén, a Szupojtól, a Vorszkláig, illetve keleten egészen elnyúlhatott a Donig, érintve a Donyec felső folyását és elérve az Oszkil folyót.¹⁸

Gyepű, szállásterület, határ

A lokalizáció azonban még tovább pontosítható, ezért a továbbiakban ezt fejtem ki bővebben. Itt is a DAI-ra fogok hivatkozni, mert a 37. fejezetben további meghatározás található, amely így fogalmaz: „*Besenyőország távolsága Úziától és Kazáriától öt napi út, Alániától hat napi út, Mordiatól tíz napi út, Oroszországtól egy napi út, Turkiától négy napi út, Bulgáriától fél napi út, Cherszónhoz nagyon közel van, Boszporoszhoz pedig még közelebb.*”¹⁹

A forrásrészletből kideríthetők Besenyőország határai, mivel a császár megadja a szomszédok távolságait. Úgy gondolom ebből visszafejthető, hogy hol húzódtak a besenyők határai. Fontos megjegyezni, hogy gondolatmenetemben kiemelkedő szerepet játszik a távolságmeghatározás.

¹⁷ Lásd DAI. 175.

¹⁸ Itt említtem meg, hogy koncepcióm kialakítása után akadtam rá Tóth Sándor László kiváló tanulmányára, amelyből kitűnik, hogy hasonló gondolatmenetet futottunk be a forrás tanulmányozása során. A különbség annyi, hogy Tóth munkájában a magyar törzsek Don és Al-Duna közötti elhelyezkedésének rekonstrukciójára koncentrált, így alapkonceptiója nem lépte át azt a küszöböt, ami új megvilágításba helyezte volna a besenyők hatalmi-politikai berendezkedését és törzseik elhelyezkedését az adott területen. Mindenesetre cikke gondolatébresztő és előrevetíti egy teljesen új tudományos hipotézis lehetőségét. Ugyanakkor jelezni kell, hogy Tóth megmarad azon korábbi vélekedés mellett, hogy a besenyő törzsek tekintetében a szupremácia a kangar törzsek kezében volt (TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ: Az etelközi magyar törzsek szállásterületei. In Koszta László (szerk.): *Kelet és Nyugat között*. Történeti tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére. Szeged, 1995, Szegedi Középkorász Műhely.)

¹⁹ DAI. 169.

Abból indultam ki, hogy a nomádoknak egy napi út egészen más távolságot jelentett, mint a letelepült népek számára. A nomádoknál az egy napi utat 50-60 km-nek vettem, ezt erősíti meg Vörös István adata is.²⁰ Míg a legbővebb forrásanyagot ránk hagyományozó muszlim szerzők rendszerint a farszakh terminust használják, ami egyórai út hosszát jelentette lovon. A farszakh földrajzi tájegységenként változott. Néha (posta)állomásonként adták meg a távolságot, tekintve, hogy a muszlim informátorok egyben kereskedők, és ha kellett hittérítők is voltak, akik karavánokkal utazva közlekedtek. Ezért aztán az *állomás* és a *napi út* szinonimák is lehettek, és 24-30 km távolságot jelenthetett. Ezt tekinthetjük Kelet-Európai átlagnak. Minderről a kívánt részletességgel értekezik munkájában Zimonyi.²¹ Az egyszerűség okáért vegyük előbb a déli határokat. A keleti „birodalomfél” esetében ez a *Borutolmacs* határvidékeit jelenti, a Krím-félszigeten, amelyről a forrás megállapítja, hogy „Cherszónhoz” és „Boszporoszhoz” nagyon közel van. A szövegösszefüggés rávilágít arra is, hogy a „nagyon közel van” kifejezés az előtte szereplő félnapi távolsághoz kapcsolódik, így ennél határozottan kevesebbet jelent, ami a fentiek figyelembevételével azt jelenti, hogy 25-30 km-nél kevesebb. A forrásban szereplő két város meggyőző azonosítását Polgárnak köszönhetjük, aki megállapítja, hogy „Cherszón” azonos a Krím délnyugati részén fekvő Kherszón városával. „Boszporosz” pedig a Krím délkeleti csücskében elhelyezkedő Kercs városával azonosítható.²² A besenyők határa így a Krím délnyugati részén, valahol a Kacsá folyó partján lehetett. Míg délkeleten Kercs közelében, talán a várostól nem messze nyugatra lévő 190 méter magas domb, mint stratégiai pont lehetett a besenyők határörvidéke, ami nincs messzebb a várostól 16-18 km-nél. Ugyanakkor a nyugati „birodalomfél” déli határa a *Jazikapan* törzs határvidékét jelenti. A forrás szerint ez az Al-Duna lehetett, a bolgároktól való fél nap pedig a folyón és árterén való átkelést jelentheti.²³ Ehhez annyi kiegészítést fűzök csak, hogy a besenyők birtokában volt a Duna-delta északi ága, azaz a Kilijai-ág, és a tényleges határt a Szulinai-ág képezte. Erre utal véleményem szerint a DAI azon információjának részlete, amely a ruszok hajózási útvonalát írja le, és megjegyzi, hogy a besenyők a part mentén követik a ruszokat és rendszerint megrohanják őket, ahol alkalmuk adódik rá. A forrás a 9. fejezetben a következőket tartalmazza: „...*majd ismét útra kelvén, a Szulinához érkeznek, a Duna folyó úgynevezett mellékágához. És míg csak el nem hagyják a Szulinát, nyomon követik őket a besenyők. S ha időnként a tenger egy fatörzscsónakot a partra vet, mind kikötnek, hogy a besenyőkkel együttesen szálljanak szembe. De a Szulinától kezdve senkitől sem félnek, hanem Bulgária földjére behatolván, a Duna torkolatához érnek.*”²⁴

Ezek után az északi határok megállapítása kerül sorra. Előbb azonban a forrás idevágó részletét idézem, tekintve, hogy a DAI részletesen megadja a besenyők távolságát a szomszédos népektől és országoktól: „*Besenyőország távolsága Úziától és Kazáriától öt napi út, Alániától hat napi út, Mordiatól tíz napi út, Oroszországtól egy napi út, Turkiától négy napi út, Bulgáriától fél napi út, Cherszónhoz nagyon közel van, Boszporoszhoz pedig még közelebb.*”²⁵ Az északkeleten

²⁰ VÖRÖS ISTVÁN: A magyarok hadi ménjei és igavonói az írott források és a régészeti leletek alapján. In Veszprémy László (szerk.): *Honfoglaló őseink*. Budapest, 1996, Zrínyi. 133.

²¹ ZIMONYI ISTVÁN: *Muszlim források a honfoglalás előtti magyarokról*. Budapest, 2005, Balassi. (továbbiakban: ZIMONYI 2005.) 140–142.

²² POLGÁR SZABOLCS: Kereskedelem a Fekete-tenger északi partvidékén a 9–10. században. In *Heves Megyei Régészeti Közlemények* 2. Eger, 2000. (továbbiakban: POLGÁR 2000.) 199–201.

²³ Ezt már Győrffy is megállapította: GYÖRFFY GYÖRGY: A besenyők európai honfoglalásának kérdéséhez. 1971. 197. In GYÖRFFY 1990.

²⁴ DAI. 63.

²⁵ DAI. 169.

elhelyezkedő *Bulacsaban* törzs szállása elérhette a Don középső folyását. „Mordia” távolsága a forrás alapján tíz nap, tehát 500-600 km. A helyes lokalizációhoz szem előtt kell tartanunk, hogy „Mordia” alatt a császár minden bizonnyal a mordvinokat érti és nem a burtászokat. Szakdolgozatomban részletesen igyekeztem bizonyítani, hogy a „merdas-burdas” azonosítás elvetendő. Tehát kétséget kizáróan megállapítható, hogy „Mordia” alatt nem a burtászok népe értendő, így a határok lokalizálásánál ezt figyelembe kell vennünk. Azt is megállapítottam szakdolgozatomban, hogy a mordvinok és a burtászok elhelyezkedése egymáshoz viszonyítva észak-déli volt, és nem nyugat-keleti, ahogy azt többen gondolták.²⁶ Még egy momentumra hívnám fel a figyelmet: ha a császár itt a burtászokra gondolt volna, akkor őket nevezte volna meg, vagy a kazárokat említette volna a forrásban, hiszen a kazár birodalom par excellence népe a kazár volt.²⁷ Visszatérve a vonatkozó kérdéshez, a tíz napnak megfeleltetett 500-600 km pontosan megfelel a Don–Moksa, illetve a Don–Alatir folyók távolságának.²⁸

A nyugati fél északi határának megállapítása szintén pontosítható. Itt Galamb György korábban ismertetett munkájából kell kiindulni. Querfurti Brúnó tudósítását alapul véve Galamb rekonstruálta a Kijevtől a besenyők szállásáig vezető utat. Megtudjuk, hogy Kijevből indulva egy rusz csoport lovon kísérte Brúnót és szerzetestársait két napig, amikor is elérték a rusz határt, amit cölöperődítések jeleztek. Innen Brúnóék már csak maguk haladtak tovább két nap, lakatlan területen. Ugyanakkor a DAI feltehetőleg besenyő híradásra hivatkozva azt mondja, hogy „Oroszország” egy napi távolságra van. Véleményem szerint ez úgy lehetséges, hogy Brúnó és társai a kereskedők megszokott tempójában haladhattak, így két napba került, míg átvágtak a gyeplőn. Ugyanennek a távolságnak a leküzdéséhez a nomád besenyőknek csak egy napra volt szükségük. Ugyanez vonatkozik Brúnóék további két napjára, amikor már a besenyők lakott területén haladtak keresztül, ahol rendszeres támadások érték őket.

Az északi határ pontos rekonstrukciójához Font Márta tanulmányát is felhasználom, mert megkönnyíti a lokalizációt. Font munkájában kifejti, hogy a Kijevi Rusz határát képező határvédelmi erődítéseknek két nagy építési hulláma volt. Az első a 11. század első harmadára esik, a második a 11-12. század fordulójára datálható. Ráadásul a sáncrendszer kiépítése szakaszos volt és erősen támaszkodott korábbi erődítési vonalakra, ugyanis már a ruszok előtt is igyekeztek a letelepült népek sáncokkal védekezni a nomádokkal szemben. Ezt támasztja alá, hogy számos helyen van vaskori erődítményvonal, amelyet fölhasználtak a későbbi sáncrendszer kiépítéséhez.²⁹ Mindebből világosan következik, hogy a besenyők és a ruszok között a határ nem húzódnak délebbre, mint ahogy a sáncrendszer nyomvonala haladt. Márpedig a besenyők a 10. században voltak hatalmuk csúcán, és erejük némi stagnálás után, csak a 11. század első harmadát követően rendült meg. Ebből pedig levonható az a következtetés, hogy az általam vizsgált 10. században a besenyő–rusz határ északabbra húzódott, mint ahogy azt Pritsak és nyomán

²⁶ KOVÁCS ATTILA: *A burtászok története a kezdetektől a mongol korig*. Szakdolgozat. Szeged, 2005, SZTE Történelmi Intézet. (továbbiakban Kovács 2005.) 26–32.

²⁷ Ennek részletezésébe nem megyek bele, kiváló tanulmányok sokasága bizonyította, hogy egy birodalom vagy törzsszövetség különböző népeire a szupremácia birtokosainak önelnevezését átvették. Lásd például: VÁSÁRY ISTVÁN: *Nép és ország a türköknél*. In Tőkei Ferenc (szerk.): *Nomád társadalmak és államalakulatok*. Budapest, 1983, Akadémiai Kiadó. 189–213.

²⁸ Szakdolgozatomban amellet érveltem, hogy a mordvinok és a burtászok közti határt az Alatir folyó képezte.

²⁹ Lásd: FONT MÁRTA: *Déli határvédelem („zmijevi valy”) a Kijevi Ruszban*. In Bebesi György (szerk.): *A Pécsi Tudományegyetem Illyés Gyula Főiskolai Kara Társadalomtudományi Tanszékének Közleményei*. 3. kötet. Szekszárd, 2000, PTE IGYFK Társadalomtudományi Tanszék. (továbbiakban: FONT 2000.) 141–143.

Galamb feltételezte. Ami azt jelenti, hogy Kijevtől mintegy ötven km távolságra lehetett a határ, amelyet régebbi sánymaradványok képeztek, és ezen túl, dél felé megint ötven km szélességű gyepű húzódott, egészen a Rosz folyóig. Ettől délre már a besenyők lakott területei következtek. Az erőviszonyok ismeretében a DAI információinak keletkezésekor, azaz a 10. század közepén, a Rosz folyó lehetett a belső határ, és tőle északra a Sztuhnya folyóig terjedhetett a gyepű, ami teljes egészében szintén a besenyők fennhatósága alá tartozott. A Dnyepertől a Kárpátokig húzódó sávban a határ a dombhátaikat, magaslatokat és folyóvölgyeket követhette, mint ahogy arra már korábban utaltam. A DAI említ három szláv népet (ultinok, drevljánok, és lenzeninek), akik a ruszoknak adóznak, és a közelükben helyezkednek el a besenyők. A följebb már idézett forrásban a szláv népek felsorolása keletről nyugatra tart, ami megkönnyíti lokalizációjukat. Ennek megállapításához Zimonyi munkáját kell segítségül hívnunk, ahol a szlávok elhelyezkedésének kérdését taglalja.³⁰ Az *ultinok* az ulicsokkal azonosíthatók, ők Kijevtől délre helyezkedtek el. Zimonyi írja, hogy a drevljánok (a forrás *drevleninjei*) a Pripjaty középső folyásától délre éltek. A *lenzeniniket* a lengyel törzssel azonosíthatjuk, akik a drevljánoktól messze északnyugatra helyezkedtek el. A határ megállapításához közelebb visz Polgár azon megállapítása, hogy a DAI egy másik fejezetéből kiderül, a besenyők nem tudták adóztatni a felettük lakó szláv törzseket, míg a magyarok igen. Ezért a besenyők kénytelenek voltak kereskedni, míg a magyarok alapvetően fosztogattak.³¹ Györffy szintén azt mondja, hogy a besenyőknek nem állt módjában a szlávokat adóztatni.³² Teljes mértékben elfogadom ezt a vélekedést, és megtoldom még azzal az észrevétellel, hogy a besenyők az északi kereskedelmi út feletti ellenőrzést sem tartották a kezükben. Véleményem szerint erre utal, hogy Querfurti Brúnó a besenyőkhöz igyekezőt téríteni, a Magyar Királyságból a Kijevi fejedelemségbe ment, és csak onnan indult a besenyők területére. Ami azt jelenti, hogy a kelet-európai kereskedelmi út Kijev-Kárpátok vonalán haladt és mégsem érintette a besenyőket. Polgár alaposan részletezte munkájában a Bolgar városából Kijeven át a Kárpátokig vezető kereskedelmi utat.³³ Ennek a kereskedelmi útnak a meglétét és fontosságát emeli ki Révész, amikor megjegyzi, hogy északkeleten, a Kárpátokon kívüli magyar leletek a hágók védelméhez és a kereskedelmi út biztosításához kapcsolódtak. Erre utal a Kárpát-medence északkeleti részén elhelyezkedő fejedelmi központ is.³⁴ Ezt Fodor tanulmánya is támogatja, amely megállapítja, hogy a Kárpátok előterében magyar őrhelyek mutathatók ki. Ezek a régészeti leletek a 10. századból valók, és a bizonyítékai annak, hogy a magyarok a Kárpát-medencébe költözés után is a kezükben tartották a kereskedelmi út nyugati végét. Vagyis a Bolgar-Kijev kereskedelmi út jelentősége óriási volt, és azt a magyarok a Duklai-, az Uzsoki- és a Vereckei-hágó Kárpátokon kívüli előterének tartós megszállásával igyekeztek biztosítani. Ennek bizonyítéka a *Przemislnél*, *Szudova Visnyánál* és *Krilosznál* feltárt magyar hagyaték.³⁵ Ez pedig arra enged következtetni, hogy a besenyők sem a 10. század közepén, sem a 11. század elején nem birtokolták ezt az útvonalat. Így északi határaikat, a Rosz folyótól, dombhátaikon,

³⁰ ZIMONYI 2005. 236–238.

³¹ POLGÁR 2000. 194–196.

³² GYÖRFFY GYÖRGY: Besenyők és magyarok; Kik voltak a besenyők? 1939; 1989. 103. In GYÖRFFY 1990.

³³ POLGÁR SZABOLCS: Útvonalak a Volga-vidék és a Kárpát-medence között a 10. században. In Birtalan Ágnes – Yamaji Masanori (szerk.): *Orientalista nap 2000*. Budapest, 2001, MTA Orientalisztikai Bizottság – ELTE Orientalisztikai Intézet. (továbbiakban: POLGÁR 2001.) 163–165.

³⁴ RÉVÉSZ LÁSZLÓ: *Emlékezettek utatok kezdetére...* Budapest. 1999, TIMP. 155.

³⁵ FODOR ISTVÁN: Leletek Magna Hungáriától Etelközig. In Kovács László (szerk.): *Honfoglalás és régészet*. Budapest, 1994, Balassi. 55–56.

folyóvölgyeken és magaslatokon át a Déli Bug felső folyása mentén, valószínűleg a Zbruč folyóig rajzolhatjuk meg. Innen pedig a Dnyeszterig, majd a Prutig és annak jobb parti mellékfolyója a Čeremoš mentén a Kárpátokig rekonstruálhatjuk. Röviden még vissza kell térnünk az északkeleti határ kérdéséhez. Galamb megállapításait veszem alapul, aki szerint azért a folyó jobb partjára kell helyezni Brúnó utazását, mert nem említi a folyón való átkelést, és a Dnyeperen túl a besenyő-rusz határ is messzebb esett Kijevtől.³⁶ Viszont kiegészítésként hozzátehetjük, hogy a határ bizonyosan nem húzódhatott annyira délen, mint a besenyő hatalom jelentős meggyengülése idején, amikor is kiépült a Rusz keleti oldalán is a határerőd-rendszer, amely Font cikkéből láthatóan a 11-12. században a Szula folyó mentén húzódott.³⁷ Így a keleti félen az északi határ Kijev magasságától több mint 100 km-re délre, de a Szula folyótól északra húzódott. Ez alapján a Szupoj folyó mentére lokalizálom a határvonalat, innen nyilván a folyópartokat és a magaslatokat követve egészen a Donig húzódhatott. A Don határként való elkönyvelése mellett fel lehet hozni még egy érvet. Mivel a mordvinok és a burtászok nem azonosak, és mivel a DAI nomád közlésre visszamenő távolságmeghatározása nem egyezhet a letelepült népekével, így a muszlim források adatait is mindig át kell konvertálnunk. Al-Istahrí ezt írja: „Burtás földjétől a bağanak-ig mintegy 10 állomás...”³⁸ Ez mintegy 250 km, ami pontosan kirajzolja a Don menti besenyő és a Szaratov körüli burtász határ távolságát.

Hátra van még a nyugati és a keleti határ lokalizálása. Itt a DAI négy napban határozza meg a magyarok és a besenyők távolságát, míg a muszlim források 10 napot emlegetnek. A korábban már felvázolt megoldással élve, a muszlim források 10 napja minden további gond nélkül megfeleltethető a DAI négy napjának.³⁹ Feltételezhetjük, hogy nomád nép lévén, a magyarok is gyeput tartottak fenn a besenyők felé. Ezen feltételezésemet igazolhatja al-Bakrī, aki a következőket írja a magyarokról: „...keletre tőlük vannak a besenyők (al-bağanak) és a lakatlan puszták.”⁴⁰ Vagyis a négy nap azt jelentheti, hogy két nap kiterjedésű gyeput övezte a besenyők lakott területeit a magyarok irányába, míg a magyarok részéről is két napi útnak megfelelő gyeput védte a magyar szállásterületet a besenyőktől. Ez megfelel a Kárpátok erdős sávjának, amire már Györffy is gondolt.⁴¹ Annyiban pontosítható az adat, hogy ez esetben a hágóknál találkozhatott a két gyeput. Ennek megfelelően a besenyők által lakott szállásterület a Szeret folyó bal partján kezdődhetett, és északabbra a Moldova bal partján haladhatott. Délnyugaton hasonló a helyzet. Itt nagyon sokan a 13. századi magyar–kun hatalmi viszonyt használták analógiaként, és ennek nyomán az Olt folyót tették meg határnak.⁴² Ezt azonban elvethetjük, tekintve, hogy semmi sem indokolja, másrészt a forrás négy napi távolságot említ, nem többet. Ez pedig inkább illik a Zsil folyóra. A föntiek alapján, a besenyő gyeput a Zsil jobb partjától, a Kárpátok vonulatában elhelyezkedő előhegységig tarthatott, a Vaskapu környékén. Ezek után kezdődhetett a magyar

³⁶ GALAMB 2001. 184.

³⁷ FONT 2000. 143.

³⁸ KMOŠKÓ MIHÁLY: *Mohamedán írók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom. I/2.* Szerk.: Zimonyi István. Budapest, 2000, Balassi. Magyar Östörténeti Könyvtár 13. 32. (Az első kötet, szintén Zimonyi szerkesztésében jelent meg 1997-ben, csak I/1 és I/2-ként utalok rájuk.)

³⁹ Ez pedig nem lehetett kevesebb 230 km-nél és nem lehetett több 280 km-nél. Erre lásd: *Tamīm ibn Baħr* útleírásának elemzését ZIMONYI 2005. 141., 143.

⁴⁰ KMOŠKÓ I/2, 257.

⁴¹ GYÖRFFY GYÖRGY: A besenyők európai honfoglalásának kérdéséhez. 1971. 197. In GYÖRFFY 1990.

⁴² VÁCZY szerint még az Oltot sem érte el délnyugaton a besenyők határa. Erre lásd: VÁCZY PÉTER: *A magyar történelem korai századaiból.* Budapest, 1994, História – MTA Történettudományi Intézet. (továbbiakban: VÁCZY 1994.) 14.

gyepű, amely innen, a Néra vagy a Karas folyóig tarthatott, amit a DAI 40. fejezete is támogat véleményem szerint.

Utoljára maradt a besenyők keleti szárnya. A határ megállapításához itt is a forrásokat vesszük alapul. A DAI besenyő fejezetében az szerepel, hogy mind az úzoktól, mind a kazároktól öt nap távolságra helyezkednek el a besenyők. Érdemes felfigyelni arra, hogy a kazárok és az úzok is ugyanolyan távolságra vannak a besenyőktől. A szakirodalomban nincs egységes álláspont a besenyők keleti határát illetően. A többség a Don folyóra gondol, míg néhányan ezt kétségbe vonják, és alapvetően a muszlim híradásokban szereplő távolságadatok nyomán, a Dnyeper és a Don közé helyezik. Nem szabad azonban elfeledni, hogy minden nép igyekszik jól védhető határokat kialakítani, és ebben kiemelkedő szerep jut a természeti jellemzőknek. Eltekintve a forrástól – amely az Al-Duna és a Don közé lokalizálja a magyar szállásterületet, és attól a tényről, hogy más forrás pedig egyértelműen megadja, hogy a besenyők a magyarok szállásterületeit foglalták el, ami alapján kétséget kizáróan azonosítható a besenyők területe –, más bizonyítás is szükséges. Direkt módon maga a DAI is meghatározza a besenyők szállását, amikor a 42. fejezetben megállapítja, hogy az, az Al-Duna menti Drisztra városától a kazáriai Sarkel erődjéig terjed, amely pedig a Don partján helyezkedett el.⁴³

Úgy látom, elsőként a DAI öt napját kell megvizsgálni, ami a besenyők szemszögéből 250-300 km távolságot jelenthetett. Egyértelműnek tűnik, hogy a besenyő-úz és a besenyő-kazár határ nem húzódhatott a Dontól nyugatra, mert ott a pusztá teljességgel védhetetlen, nincs olyan természeti akadály, amely bármelyik népnek nehézséget jelenthetett volna. Másrészt számolni kell azzal is, hogy amennyiben a kazárok határa a Dontól nyugatra helyezkedett volna el, úgy az úzok határa is a Dontól nyugatra kellett volna hogy legyen. Azonban tekintettel arra, hogy az úzok a besenyők korábbi hazáját foglalták el, amely a Volgától keletre feküdt, ez teljességgel lehetetlen. Úgy vélem, a megoldás a következő: abból lehet kiindulni, hogy a besenyők európai honfoglalása komoly hatalmi átrendeződést hozott a térségben. A kazárok elvesztették a Dnyeper-től nyugatra élő szláv népek feletti befolyásukat, és adóztatásuk lehetőségét. Ez a ruszok kezébe került. A kazárokkal ellenséges besenyők megszerezték az Al-Duna és a Don közötti területet, és most már nyugatról veszélyeztették a kaganátust. Erre utal Polgár is, amikor bizánci híradásokra támaszkodva megjegyzi, hogy Sarkel a besenyők támadásainak visszaverésében játszott jelentős szerepet.⁴⁴ Továbbá a kazárok katonai potenciálját nagymértékben rontotta a magyarok elvesztése. Mindez eredményezhette azt, hogy a kazárok keleti határvidéke is jelentősen zsugorodhatott. Ennek következtében az úz-kazár határ valahol a Volgánál húzódhatott. Erre utalhat a besenyők és az úzok öt napi távolsága. Úgy gondolom, hogy a bolgárok és a besenyők fél napi távolsága, az Al-Dunán való átkelést jelenti. Ennek analógiájára a Dnyeperen és a Donon való átkelést is fél napnak tekintem, amire az alábbi folyók szélessége és vízhozama alapot ad.⁴⁵ Ugyanakkor a Volgán való átkelés már egy napi útnak felel meg. A DAI adatai úgy magyarázhatók, hogy a besenyők szállásterülete és a gyepű szélessége nincs elkülönítve. A Don nyugati mellékfolyói és a Donyec keleti mellékfolyói mentén jól kirajzolható az a határvonal, amit még a besenyők belaktak.⁴⁶ Északkeletről haladva délkelet felé, ezek a következők: *Kurtlak* (amely a

⁴³ DAI. 183. és POLGÁR SZABOLCS: Sarkel. In Márton Alfréd (szerk.): *A Kárpát-medence és a steppe*. Budapest, 2001, Balassi. Magyar Őstörténeti Könyvtár 14. (továbbiakban: POLGÁR 2001a.) 106–109.

⁴⁴ POLGÁR 2001a. 107.

⁴⁵ *Révai nagy lexikona*. V. kötet. 626–627., 678., VI. kötet. 24–26., XIX. kötet. 440–441.

⁴⁶ Az uralmi terület és a szállásterület fogalmi különbségére már Makk is felhívta a figyelmet. (MAKK FERENC: *Turkia egész szállásterülete*. In *Acta Historica*. Szerk.: Kristó Gyula Szeged, 2003. 10–12.)

Csir folyóba ömlik), és a *Bysztraja* (ami a Donyecbe ömlik). Ettől keletre van a Don, ez a köztes terület azonosítható a besenyő gyeppel, amely másfél napi útnak felel meg. Így a tényleges határ a Don lehetett. Ezen túl, mintegy háromnapi távolságra lehettek az úzok és a kazárok is. A Don és a Volga-könyök közötti távolságot megközelítőleg két napnak feleltethetjük meg, és ehhez a Volgán való átkelés egy napját hozzáadva, megkapjuk a besenyők és az úzok közötti öt nap távolságot. Ez pedig azt jelenti – amire már az előbb utaltam –, hogy az úzok közvetlenül a Volga túlsópartján helyezkedtek el a 10. század közepén.

A kazárok távolsága több magyarázatot igényel. A besenyők tartották kezükben a Don jobb partját, innen másfél napi járásra kezdődtek lakott területeik. A Donon való átkelés fél napját is figyelembe véve azt mondhatjuk, hogy a Don bal partja kétnapi távolságra volt a besenyőktől. Marad tehát további három nap a kazárokig. A probléma az, hogy nem feltételezhetjük, hogy a kazárok hatalma nem terjedt ki a Don keleti partvidékére, így gond van a fennmaradó három nappal. Források bizonyítják, hogy a kazárok birodalma elért a Donig, erre a kazároktól származó belső forrás is van. A megoldást az adja, hogy feltételezzük, az öt nap a besenyők lakott területei és a kazárok lakott területei közötti távolságot jelenti. Ez nem zárja ki, hogy a kazár birodalom határa a Donig érhetett, amellet, hogy a kazárok szállásterülete nem érte el a Don folyót. A hatalmi helyzet változása belső területi átrendeződést is maga után vonhatott Kazáriában. Úgy vélem a birodalom magterületén úgy alakult a struktúra, hogy az önállósággal nem rendelkező, de területi elkülönülést mutató népcsoportok lakhelyét ütközőzónának használták. Ezt alátámasztandó érdemes idézni Polgár kiváló tanulmányát Kazária kilenc kerületéről. Ebben Polgár megállapítja, hogy ezek a kerületek megfeleltethetők egy-egy törzs vagy nép szálláshelyének, akiket betagoltak a kazár birodalomba, mégpedig úgy, hogy a „kerületek” élére az uralkodó vezetőket nevezett ki. Ezek a körzetek, amelyek adót fizettek a kazár uralkodónak. Polgár a kerületek meghatározásához a DAI mellett bizánci püspökségi jegyzéket is fölhasznált, és térképen is elhelyezte őket. Hangsúlyozza továbbá a forrásra hivatkozva, hogy ezek a kerületek mind Alánia szomszédságában vannak. Természetesen a kerületek mindegyike a Don-Volga-Kaukázus által behatárolt magterületen belül helyezkedett el. A kazár birodalomba betagolt onogurok (akiket több forrás „fekete bolgárok” néven jelöl) lakhelyét az Azovi-tenger partjától végig a Don keleti partja mentére lokalizálja Polgár, megjegyezve, hogy az ő földjükön épült Sarkel vára.⁴⁷

Ez teljes mértékben alátámasztja elképzelésem, és lehetővé tesz egy olyan lokalizációt, amely egybecseng a DAI 37. fejezetének ötnapi távolságával, a besenyőket és a kazárokat illetőleg. Ez azt jelenti, hogy a Dontól keletre a „fekete bolgárok” szállásai helyezkedtek el, és ez mintegy három nap szélességű volt, és csak ezek mögött következett a kazárok által ténylegesen lakott föld. A „fekete bolgárok” területe képezhette a belső gyeppel a kazárok irányába, így minden akadály elhárult a forrás öt napjának, és a kazárok, illetve a besenyők határainak az egymással való megfeleltetése elől.

Az alánok besenyőktől való hatnapi távolságáról kell még szót ejtenünk. Értelmetlen lenne olyan néppel határosnak feltüntetni a besenyőket, amelyekkel semmilyen módon nem érintkezhetek. Ezért érdekes, hogy Konstantín császár az alánokat a besenyők szomszédjainak tekinti. Ez csakis úgy lehetséges, ha a följből már vázolt megoldást alkalmazzuk itt is. Ami azt jelenti, hogy a besenyők Don melletti határától hat napra volt az alánok határa, és ebben az

⁴⁷ POLGÁR SZABOLCS: Kazária kilenc kerülete. A De administrando imperio egyik kazár vonatkozású fejezete. In Almási Tibor – Révész Éva – Szabados György (szerk.): „Fons, skepsis, lex”. *Ünnepi tanulmányok a 70 esztendő Makk Ferenc tiszteletére*. Szeged, 2010, Szegedi Középkorász Műhely. 343–347.

esetben ugyanúgy csak gyepterületnek tekintjük a Don keleti felén, az Azovi-tenger partján elhelyezkedő „fekete bolgárok” szállásterületét. A forrás hatodik fejezetéből az is kiderül, hogy a besenyők szolgálatot tesznek a cherszóniaknak fizetség fejében Kazáriában, Zichiában, és az azon túl elhelyezkedő vidékeken. A nyolcadik fejezet pedig megemlíti, hogy a bizánci császár megbízottja bizonyos esetekben csapatszállító hajókon utazik a besenyőkhöz.⁴⁸ Ebből következik az, amire már a magyarokkal kapcsolatban is volt példa, hogy a bizánciak katonai célokra bérelték fel a besenyőket, és ha kellett, csapatszállító hajókon át is szállították őket a kívánt terület közelébe. Ez azt jelenti, hogy a besenyők két irányból, vagyis a Donon átkelve, illetve a Kercsi szoroson átszállítva is meg tudták támadni a szomszédos területeket. Amennyiben Kercs felől közelítettek Alániához, úgy a tengerszoroson való átkelést egy napnak vehetjük. Tehát további öt napot kellett megtenniük keleti irányba, hogy célt érjenek, ami 250-300 km távolságot jelent. A Don alsó folyásán való félnapi átkelést leszámítva pedig öt és fél napot kellett megtenniük az alánok eléréséhez. (Ez a két irányból való megközelítés nagyjából a mai Labinszk város környékén található, valahol itt kezdődhetett az alánok földje.) Természetesen itt még azt is figyelembe kell venni, hogy maga a Don folyó csak az alsó szakaszán nyújtott nagyobb biztonságot, mint határfolyó, mert nyugatról a Donyec vízával kibővülve, és keletről a Szal és a Manics vízének egyesülésével már olyan víztömeget képez, amelynek a leküzdése csak ritkán sikerülhetett a nomádoknak. Ebből kifolyólag, a Donyectól délre a besenyők lakott területe közelebb lehetett a Donhoz, akár el is érte azt. Egy ilyen „akciórádiusz” rekonstruálásánál elég kézenfekvő, hogy az adott nép (besenyők) és a célterület távolságát a lehető legrövidebb útvonallal adják meg. Egyetlen probléma marad, mégpedig Al-Istahri azon forrásrészlete, ahol a kazár főváros és a besenyők távolságát egy hónapra tette.⁴⁹ Ez talán elírás lehet. Esetleg az a megoldás jöhet szóba, hogy a muszlim szerző itt a kazárok fővárosa és a besenyő vezértörzs szállásának a központját, a törzsfő szálláshelyének a távolságát adja meg. Logikus a felvetésünk, ha abból indulunk ki, hogy a forrás nem a kazárok és egy nomád nép határainak a távolságát adja meg, hanem kifejezetten a kazárok fővárosához viszonyítja a távolságot.⁵⁰ Így a viszonyítottorról is feltehetjük, hogy ugyanúgy a központjuk távolságát vette figyelembe.

Az éghajlati viszonyok

Az éghajlati viszonyok rekonstruálása is fontos a besenyők szempontjából. Ezen a területen jutott jelentős eredményekre Gumilov, aki szerint amikor a sztyeppén fokozódik a csapadék-mennyiség, akkor az erdős zónában száraz telek és forróbb nyarak következnek. Ez fordítva is igaz, ha a közép-oroszországi erdőkben kevés eső hull, télen pedig folyamatos az olvadás, akkor a sztyeppén tartós szárazság alakul ki. Az ilyen periódusok változnak, és tartamuk évtizedekben számolható. Szempontunkból a következő a lényeges: „A sztyeppék csapadékossága és az erdővidéki szárazság azt az optimális feltételt nyújtja, amelynek közepette mindenki nyer, hiszen az erdei mocsarak nem alkalmasak a művelésre.”⁵¹ A 10. század elején a csapadékos zóna észak felé

⁴⁸ DAI. 53–55.

⁴⁹ Kmoskó I/2. 32.

⁵⁰ Van példa hasonlóra, ugyanis szakdolgozatomban részletesen vizsgáltam, hogy a kazár–burtasz távolságot a muszlim források egyszer 15 napban, másszor 20 napban adták meg. Ennek a magyarázata az, hogy az egyik forrás a kazár fővárostól számolta a távolságot, míg a másik a kazár fővárostól öt nap távolságra lévő kazár határtól. (Kovács 2005. 10–11.)

⁵¹ GUMILOV, L. N.: A kazárok utódai: A csapadékeloszlás ingadozásai és az etnogenezis kérdése Délkelet-Európában a VII.–XVI. században. *Történelmi Szemle* 1968. 1–2. sz. 12–14.

húzódott, vagyis megkezdődött a sztyeppe ideiglenes kiszáradása, ami körülbelül a 11. század végéig tartott.⁵² Ezt követte a kis klíma optimum, amely megközelítőleg 800–1200 között volt. A Kaszpi-tenger vízszintje fél méterrel volt alacsonyabb a mainál.⁵³ A minket érdeklő területen is érezhető volt a változás, és ennek kezdete nagyjából egybeesett a besenyőknek ezen a területen való megtelepedésével. Megállapítható, hogy a Don mellékén kiterjedt ártéri erdők voltak ebben az időszakban.

A 10. században a Kaszpi-tenger szintje erősen emelkedett, azonban a régi magas szintet csak a 13. században érte el. Ez azért fontos, mert a Kaszpi szintjének változása elsődlegesen nem a sztyeppezóna, hanem a Volga vízgyűjtő területének csapadékától függ.⁵⁴ Ez pedig fordítottan arányos a sztyeppén lehullott vízmennyiség nagyságával. Ebben a kiszáradási periódusban éltek a besenyők a Don és az Al-Duna között. Térképen jól látszik, hogy még most is jelentősen nagyobb arányú a sztyeppe a Dnyepertől keletre, mint attól nyugatra. Ugyanígy az erdős sztyeppe területe is jelentősebb méreteket ölt a Dnyepertől keletre. Márpedig a nomád gazdaság alapját az állattartás képezte, amelynek eltartásához megfelelő méretű füves területre volt szükség. A terület eltartóképességét a számosállat rendszerben adhatjuk meg, amit Róna-Tas András írt le kellő részletességgel. Ez a rendszer nálunk is ismert volt, és az a nomád népek között is általánosan ismert lehetett. Ez azt jelentette, hogy egy terület minőségét az állattartó képességével adták meg. Egy számosállat lehetett egy szarvasmarha vagy ló, ami tíz kecskének vagy hét juh-nak felelt meg. A legkiválóbb területek egy négyzetkilométeren tizenkét számosállat eltartására

⁵² A *Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba IV.* című munkában szerepel egy általános összefoglalás. A műben az áll, hogy 700–800 között volt egy rövid lehűlési szakasz, amikor a tengerszint egy méterrel csökkent, Európában a hőmérséklet lehült.

⁵³ KORDOS LÁSZLÓ: *Történeti éghajlatlan.* In Tardy János (szerk.): *Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba.* IV. Budapest, 1995, Tankönyvkiadó. 125–126.

⁵⁴ GYÖRFFY GYÖRGY – ZÓLYOMI BÁLINT: *A Kárpát-medence és Etelköz képe egy évezred előtt.* In Kovács László (szerk.): *Honfoglalás és régészet.* Főszerk.: Györffy György. Budapest, 1994, Balassi. 17–25.

voltak alkalmasak. Belső-Ázsiában a sztyeppén ez négy és nyolc között ingadozott, míg az erdős sztyeppén nyolc és tizenkettő között mozgott ez a szám.⁵⁵ Ezért aztán korántsem volt mindegy véleményem szerint, hogy mely besenyő törzs hol kapott szállásterületet a Don és az Al-Duna között. Ezen a területen ugyanis a Dnyepertől keletre a sztyeppe és az erdős sztyeppe területe mintegy két és félszer akkora, mint a Dnyepertől nyugatra. Ami azt is jelenti, hogy azonos méretű terület a Dnyepertől keletre két és félszer olyan értékesnek minősült a nomádok szemében. Ez pedig megerősíti azon elképzelésemet, hogy a besenyők hierarchiában előkelőbb törzsei, a keleti területeken rendezkedtek be. Ez is alátámasztja, hogy a kangarok nem lehettek vezető pozícióban a besenyő törzsszövetségben belül, hiszen három törzsükből kettő nyugaton helyezkedett el.

A besenyők és szomszédjaik hadereje

A katonai potenciál nagyon lényeges momentum, mert közvetlen befolyással bír a külkapcsolatokra, a gazdaságra és a szállásterület méreteit és veszélyeztetettségének mértékét is meghatározza. Az erre vonatkozó muszlim források információit kiválóan rendszerezte Zimonyi István, ezért az ő megállapításai mentén haladunk. Zimonyi megfigyelte, hogy amikor a muszlim források olyan mondatokat jegyeznek le egy népről, hogy főnökük, vezérük, esetleg uralkodójuk ennyi és ennyi emberrel vonul ki, az nem más, mint egy olyan fordulat, amelyet a muszlim szerzők egy adott nép haderejének meghatározására használtak.⁵⁶ Zimonyi táblázatba foglalva hozza az adatokat, szerzőkre lebontva, amelyek a 9-10. századra vonatkoztatva relevánsak. Ezek szerint a kazárok 10, majd később 12 ezer harcost tudtak kiállítani, ami természetesen nem az egész kazár haderőt jelentette, hanem csak a nehézlovasságot. Ehhez hozzászámítandó még a katonai segédnépek hadereje, amely a burtászok esetében 10 ezer főt jelentett, és hasonló szolgálattal tartozhattak egyes alán és sarir csoportok, esetleg a volgai bolgárok is. Így a kazárok mozgósítható hadereje még a 10. században is elérhette a 40 ezer főt. Korábban ide tartoztak a magyarok is, akikről a források megállapítják, hogy 20 ezer harcossal kellett a kazárok rendelkezésére állniuk. Megtudjuk még, hogy az önálló alán birodalom 30 ezer harcossal rendelkezett. Azonban Zimonyi arra is rámutat, hogy kellő óvatossággal kell kezelnünk ezeket az adatokat. A nomád hadikontingensek (a török népeknél) úgynevezett *tümenek*be szerveződtek, amely 10 ezer harcost jelentett, ugyanis a hadszervezet alapja a tízes számrendszer volt. Viszont későbbi korból, bőséges feljegyzéssel adatolt analógia figyelmeztet minket arra a tényre, hogy léteztek kis, nagy és közepes tümenek, és ezek létszáma is ingadozhatott, tehát egy tümen nem feltétlenül jelentett 10 ezer harcost.⁵⁷ A besenyők haderejének száma ismeretlen. Viszont figyelembe kell venni azt a tényt, hogy legyőzték a magyarokat és elfoglalták hazájukat, illetve azt, hogy az úzok pedig a besenyők hazáját foglalták el. Ebből következik, hogy a besenyők hadereje létszámban nem múlhatta alul a magyarokét és nem múlhatta felül az úzokét. Amennyiben mégis, úgy a számbeli eltérés nem lehetett túl jelentős, illetve a minőségi különbség ezt ellensúlyozhatta. A továbbiakban forrásrészletekkel kívánom megvilágítani a kelet-európai sztyeppe hatalmi viszonyait. A DAI első fejezetében ez olvasható: „Úgy vélem, hogy minden időben előnyös a rómaiak császáranak, ha azon van, hogy a besenyők népével békében legyen... a besenyő nép szomszédos Cherszón vidékével, és ha nincsenek velünk baráti viszonyban, módjukban áll Cherszón ellen

⁵⁵ RÓNA-TAS ANDRÁS: *A honfoglaló magyar nép*. Budapest, 1997. 282–285.

⁵⁶ ZIMONYI 2005. 82–83.

⁵⁷ ZIMONYI 2005. 84–91.

vonulni s végigportyázni és kifosztani magát Cherszönt meg az úgynevezett klíma-vidéket.⁵⁸ Majd a második fejezetben ezt találjuk: „A besenyők az oroszokkal is szomszédosak és határosak, és ha nincsenek egymással békességben, gyakran végigportyázzák Oroszországot, s alaposan megkárosítják és feldúlják azt... az oroszoknak nincs módjukban hadba vonulni határaikon túl, csak ha a besenyőkkel békében vannak, mivel, amíg ők távol vannak saját földjüktől, ezek támadást intézve elpusztíthatják és feldúlhatják területüket.”⁵⁹ A harmadik fejezetben ez áll: „A türkök nemzetsége szintén nagyon retteg és fél az említett besenyőktől,... s ezek féken tartják őket.”⁶⁰ Az ötödik fejezet híradása: „A besenyőkkel való béke következtében a bulgárok szemében is félelmetesebbnek tűnhetik fel a rómaiak császára és nyugtonmaradásra kényszerítheti őket, mivel az említett besenyők ezeknek a bulgároknak is közelében vannak, és amikor rászánják magukat,... hadat tudnak viselni Bulgária ellen, s túlnyomó fölényükkel és erejükkel föléjük kerekedhetnek és legyőzhetik őket.”⁶¹ Végül a nyolcadik fejezet informál minket a következőkről: „Olyan egyezséget kell velük kötni, hogy ahol a császárnak szüksége van rájuk, szolgálatot tegyenek, akár az oroszok, akár a bulgárok, akár a türkök ellen.”⁶² A korábban már idézett részletből azt is megtudjuk, hogy akár az alánok és a Kaukázus vidéki más népek ellen is fölhasználják őket a bizánciak, átszállítva őket folyón vagy tengeren. A további szomszédos népek közül a dunai bolgárok létszámát illetően sem rendelkezünk számadatokkal, viszont egy muszlim forrás utalást tesz erejük nagyságára, amikor azt mondja: „...ott van egy nép a rüмок (bizánciak) közül, akik mind keresztények, n.nd.r-nak nevezik őket. Ők többen vannak, mint a magyarok, de gyengébbek.”⁶³ A ruszokkal kapcsolatban sincs ilyen számszerű adatunk. Mégis a 10. század közepére vonatkozóan, amikor a DAI adatai utalnak, a következő állapotokat rekonstruálhatjuk. A legnagyobb haderővel a bizánciak rendelkeztek, stratégiai szempontból mégis a kazárok jelentették a legnagyobb fenyegetést a besenyőkre, ugyanis szállásaikat északkeletről, keletről és délkeletről is veszélyeztethették. A kazárok viszont sem ezt a stratégiai előnyüket, sem azt a taktikai előnyüket, hogy nagyobb és jobban felszerelt hadseregük volt, nem tudták soha teljes mértékben kihasználni. Erre utal két forrás is, az egyik a DAI, itt a tizedik fejezetben ez olvasható: „Az úzok, mivel közel vannak hozzájuk, meg tudják támadni a kazárokat, úgyszintén Alánia uralkodója is.”⁶⁴ Egy muszlim forrás pedig ezt jegyezte fel: „Olykor maga a kazár király vonul ki ellenük, ha az odarendelt emberei nem elég erősek ahhoz, hogy a guzz-okat visszavessék,...”⁶⁵ A magyarok, haderejüket tekintve veszélyes ellenfélnek számíhattak. Míg a ruszok esetében ez a kép annyiban módosul, hogy a 10. század közepén még vagy nem éltek tömegesen varégok Kijev környékén, vagy még nem zárult le az ott élő szlávok törzse szervezése.⁶⁶ A ruszok és a besenyők közelsége egyaránt veszélyessé tette őket egymásra, viszont földrajzi elhelyezkedésüknél fogva a besenyők előnyben voltak, mert megakadályozhatták a ruszok zsákmányszerző hadjáratainak nagy részét. Azonban az erdővidékről bármikor könnyen támadható volt a sztyeppe. Az úzok

⁵⁸ DAI. 49.

⁵⁹ DAI. 49–51.

⁶⁰ DAI. 51.

⁶¹ DAI. 53.

⁶² DAI. 57.

⁶³ ZIMONYI 2005. 179., 304–306.

⁶⁴ DAI. 63.

⁶⁵ Kmoskó I/2. 175.

⁶⁶ FONT MÁRTA: A magyar kalandozások és a kelet-európai viking terjeszkedés. In Felföldi Szabolcs – Sinkovics Balázs (szerk.): *Nomád népvándorlások, magyar honfoglalás*. Budapest, 2001, Balassi. 98.

továbbra is erős ellenségnek számítottak, viszont a Volga és a Don folyó mint természeti akadály jelentősen megnehezítette ellenséges akciók végrehajtását a besenyők ellen, nem úgy, mint korábbi hazájukban az Ural folyó környékén. A bolgárok voltak a legkevésbé veszélyes ellenfelek, köztük és a besenyők közt az Al-Duna nyújtott kölcsönösen védelmet. Feltételezhetjük, hogy a besenyők között ugyanúgy érvényben lehetett egy magasabb szintű katonai együttműködés a törzsek közt, mint amit Bórbanszületett Konstantín jegyzett fel a magyarokról, vagyis hogy közösen léptek fel a külső ellenséggel szemben, akármelyik határszél, vagy törzs területét fenyegette is. Úgy gondolom ennek és a bizánciakkal való jó viszonynak, illetve ennek hiányában egyéb alkalmi szövetséggel való kooperációjuknak köszönhetőek azt, hogy vezető pozíciót töltöttek be a térségben. Ehhez hozzájárult az is, hogy kulcsfontosságú geopolitikai helyzetben voltak Kelet-Európában. Ugyanakkor önmagában katonai erejük nem volt elegendő ahhoz, hogy adóztassák a felettük lakó szlávokat, és hogy ellenőrzésük alatt tartsák az északi – a volgai bolgároktól Kijeven át a magyarokig haladó – kereskedelmi utat. Itt kell kitérnünk arra, hogy a besenyők a források alapján nem érték el a birodalom magasabb szerveződési formáját, és nem jelent meg náluk a kagáni méltóság.⁶⁷ A szakrális alapot ugyanis a kazár kagánnal való vérrokonság alapozhatta volna meg, ennek hiánya máshogy aligha volt pótolható. Ráadásul ehhez még számos dolog szükségeltetett volna, például hódoltatott népek adóztatása, kereskedelmi utak felügyelete, önálló birodalmi központ és adminisztráció és még sorolhatnánk.

Utolsó idevágó megjegyzésem, a nomád katonai hadszervezés azon sajátosságára utal, miszerint a nomád népek bevett gyakorlata volt, hogy a csatlakozott népek alkották a katonai elő- és utóvédet.⁶⁸ Talán erre utalhat a DAI a harmincnyolcadik fejezetben, amikor azt írja, hogy a magyarokat a kangarok támadták meg, akiket most besenyőnek hívnak, és korábban a kazárok ellen is a kangarok léptek fel támadólag.

Kereskedelem

Minden nomád nép életében, így a besenyőkében is jelentős szerepet játszott a kereskedelem. A kereskedelem révén szert tehetek számos olyan árucikkre, amelyet nem tudtak előállítani, esetleg beszerezhetek olyasmit, amit nagy haszonnal tovább tudtak adni. Emellett fontos szerepe volt a kereskedelemnek az információcserében, és adott esetben a kereskedők felderítést, kémkedést is végeztek, diplomáciai feladatokat láthattak el.⁶⁹ Ezért kiemelt fontosságú volt a kereskedelmi utak, a révek, a gázlók biztonságossá tétele és felügyelete. Esetünkben azt kell megvizsgálni, hogy a besenyők kikkel kereskedtek, mivel kereskedtek, és miért? A DAI 2. fejezetében ezt olvashatjuk: „Az oroszok is azon vannak, hogy fenntartsák a békét a besenyőkkel. Ugyanis tőlük vásárolnak szarvasmarhákat, lovakat és birkákat, s ilyenformán könnyebben és bőségesebben élnek, mert az említett állatok egyike sem lelhető fel Oroszországban.”⁷⁰ A 6. fejezetben pedig az áll: „E besenyőknek... akik kereskednek is a cherszóniakkal és szolgáltatásokat tesznek nekik... természetesen megkapván ezért a szolgáltatukért a cherszóniaktól a szolgáltatuk és fáradságuk arányában az

⁶⁷ Pritsak alátámaszthatatlan feltevésével szemben erről nincs tudomása egyetlen forrásnak sem, és törzsneveikben sem jelenik meg.

⁶⁸ Erre bővebben: TÓTH 1998. 84–87.

⁶⁹ Erre lásd: GÖCKENJAN, HANSGERD: Felderítők és kémek. Tanulmány a lovasnomád hadviselés stratégiájáról és taktikájáról. In Felföldi Szabolcs – Sinkovics Balázs (szerk.): *Nomád népvándorlások, magyar honfoglalás*. Budapest, 2001, Balassi. 57–66.

⁷⁰ DAI. 49–51.

előre kialakított fizetséget, mégpedig selyemszövetet, szalagot, brokátot, aranszegélyt, borsot, skarlát partus-bőrt és más előttük kívánatos cikkeket...⁷¹ Ide tartozik még az 53. fejezet egy részlete: „Ha a cherszóniak nem utaznak el Romániába és nem adják el a bőrt és a viaszt, amit a besenyőktől kereskedés útján szereznek be, nem tudnak megélni.”⁷² Jól látható tehát, hogy a kereskedelem áruai az általános élelmiszeri cikkek (marha, juh, ló), az egyéb szükségleteken át (bőrök, prémek, viasz) a luxus cikkekig (brokát, selyem, bors, rabszolga) terjedtek. Ezen felül katonai erejüket is áruba bocsájtották mint szolgáltatást, különböző ajándékokért, pénzért és a zsákmány bizonyos részét – mint például az előbb említett rabszolgákat – tovább értékesítették. Kereskedéssel megválthatták a békét is a besenyők szomszédjai. A besenyők a kereskedelem révén olyan mezőgazdasági cikkekhez is hozzájuthattak, ami a klasszikus nomád gazdálkodás mellett hiánycikkeknek számított. Ilyen árucikkek lehetettek például a különböző gabonafélék, az északi népek itala, a sör, a különböző gyümölcsök, zöldségek és a bizánciaktól beszerezhető bor. Az átmenő kereskedelem megadóztatása is jelentős haszonnal járhatott. Időnként a hadjáratra vonuló ruszokat is átengedték területeiken, amit szintén valamiféle ellenszolgáltatás fejében tettek csak meg. Korábban már említettük, hogy a besenyők és ruszok kereskedelméből Polgár és Györffy is azt a következtetést vonták le, hogy a besenyők nem tudták adóztatni a szláv népeket, ezért kereskedtek velük. A besenyő területeket érintő fontos kereskedelmi forgalom egyaránt haladt szárazföldön és vízen. A besenyők katonai fölénye egyértelműnek tűnik a bizánci források alapján, azonban feltételezhető, hogy a kereskedelem zavartalansága érdekében gyakran lemondhattak a háborúskodásról. Elképzelhetőnek tartom, hogy a szomszédos népek sokszor a kereskedelem felfüggesztésével, vagy annak kilátásba helyezésével igyekeztek nyomást gyakorolni a besenyőkre. Azonban ez a fajta „embargó” a besenyők pacifikálása helyett alkalmanként kiválthatott szokatlannul heves katonai ellenreakciót is. Mégis a kereskedelem játszhatta a főszerepet, a katonáskodással szemben, ugyanis a hadjáratok zsákmányának jelentős része is csak a kereskedelem révén volt értékesíthető vagy más árura cserélhető. A kereskedelmi utakat megvizsgálva elmondhatjuk, hogy a besenyők ugyanazokat használták, mint amiről már a magyarokkal kapcsolatban is beszámoltak korábban a források ezen a vidéken, vagyis a Don és az Al-Duna közötti területen.⁷³ A besenyők szállásterületének keleti felére estek a jelentősebb kereskedelmi utak. Polgár szerint ezeknek a fő irányvonalai a 9. században a Don és a Donyec mentén húzódtak. A későbbiekben pedig a Dnyeper és a Volga szerepe értékelődött föl, mint kereskedelmi útvonal. A Volga folyó, és a Volga menti kereskedelmi út jelentősége a Kazár birodalom felbomlása után sem csökkent. Sarkel felépítése a Don mentén pedig nemcsak a kazárok érdekeit szolgálhatta, hanem a bizánciakét is, akik így kívánták a megnövekedett kereskedelmi potenciáljukkal nagyobb befolyásra szert tenni Kelet-Európa fölött.⁷⁴ A 9. század végétől erőteljesen megnőtt a volgai kereskedelmi út szerepe Zimonyi szerint is.⁷⁵ Ezen felül nyilvánvalóan használatban volt a már korábban is jelentős Donyec menti kereskedelmi út, hiszen itt volt a leggyorsabban megközelíthető Kijev a kazároknak, az alánoknak és azoknak a muszlim kereskedőknek, akik a Kaukázus valamelyik hágóján keresztül igyekeztek Kelet-Európa egyik fő kereskedelmi központjába eljutni.⁷⁶ A DAI 42.

⁷¹ DAI. 52–53.

⁷² DAI. 286–287.

⁷³ Erről azt írja Róna-Tas, hogy ennek a területnek a gazdasági központja „Etelköz” keleti felére esett, mert itt voltak a fontos kereskedelmi utak és azok központjai, így például a Dnyeper és a Krím félsziget is ennek keleti részén helyezkedik el. (RÓNA-TAS 1997. 257.)

⁷⁴ POLGÁR 2001a. 120–121.

⁷⁵ ZIMONYI 2005. 237.

⁷⁶ Váczy szerint Sarkel a Donyec menti kereskedelmi út ellenőrzésére épült. (VÁCZY 1994. 15.)

fejezetében szerepel a következő leírás: „A Duna folyótól az előbb említett Sarkel erődig 60 napi út.”⁷⁷ Ebből kitűnik, hogy lehetett egy, a sztyeppét kelet-nyugati irányba átszelő kereskedelmi út is, hisz a távolságadatból világosan következik, hogy ez az útvonal nem lent a tengerparton haladt. Ugyanis a 60 nap mintegy 1800 km-nek felel meg, és a fejezet egy korábbi mondatában a kiindulási pontot az al-dunai Drisztrával (ma Szilisztra) adja meg, míg a végpont Sarkel a Don partján. Közvetlenül a tengerparton haladva ez a távolság jóval rövidebb lenne. Bizánccal, a legfőbb kereskedelmi partnerrel pedig a Krím félsziget városaiban érintkeztek a besenyők, ami szintén szállásterületük keleti felére esett. Fontos megállapításokat tehetünk a kereskedelmi utak és a kereskedelmi központok ismeretében. A legfőbb vízi és folyam menti kereskedelmi utak közül három (Dnyeper, Donyec, Don) a besenyő szállásterület keleti felére esett. A volgai és a Volga menti kereskedelmi út szintén a besenyők keleti területeihez volt közel. A sztyeppe közepén haladó kelet-nyugati kereskedelmi út értelemszerűen mindkét szállásterületfelt érintette. A Dnyeper folyó szintén mindkét felet érintette. Ugyanakkor a nyugati félre eső két jelentősebb folyó (Duna, Dnyeszter) mentén nem tudunk jelentős kereskedelmi utakról, habár bizánci források említenek követjárást a Dnyeszter és a Duna folyóhoz is. Mindebből egyértelműen kiderül, hogy a besenyő szállásterület keleti felén volt a kereskedelem súlypontja. A jövedelmek többsége itt keletkezhetett. Ebből pedig az is következik, hogy a besenyő terület keleti felén helyezkedtek el a besenyő hierarchiában vezető szerepet betöltő törzsek. Ezt annyival egészíthetjük ki, hogy a legvédehetőbb és kereskedelmi szempontból is kiemelkedő magterület a Dnyeper jobb és bal oldalára egyaránt kiterjedt. Továbbá a keleti „birodalomfél” peremterülete veszélyes zónának számíthatott, így a legerősebb ellenséggel szembe alacsony presztízsű törzset telepítettek, akár csak a szállásterület nyugati felén.

Törzsnevek

A besenyő törzsneveket nagyon sokan elemezték. A legelfogadhatóbb vizsgálati eredményekkel Németh Gyula szolgált. Szerinte a kételemű törzsnevek első tagját a törzsre jellemző lószínnév adta, míg a másik felét egy méltóságnév alkotta. Az ő koncepcióját vette át Györfy György, azzal a finomítással, hogy a lószínnév valójában az adott törzs lófarkas zászlajának a színét jelentette.⁷⁸ Györfy korrekciója meggyőző. Azonban nem szabad elfelejtkeznünk arról, hogy még ha a besenyők a török népek közé tartoztak is, még nem következik egyenesen, hogy minden törzsnévi megfejtést törökségi analógiák alapján lehet csak magyarázni. Erre utal Róna-Tas is, aki szerint nem szerencsés, hogy a DAI-ban fennmaradt törzsneveket egy feltételezett török etimológiához igazították.⁷⁹ A törzsnevek újabb vizsgálata még fontos eredményt hozhat Róna-Tas szerint. A törzsnevek elemzésénél nem céloz az aktuális elméletek részletekbe menő taglalása. Viszont felhívnom a figyelmet olyan alapvető problémákra, melyeket eddig nem taglaltak, vagy nem kaptak elég figyelmet. Elsőként maga a rendszer felülvizsgálata szükséges, amelyhez nem szükségeltetik nyelvészeti előképzettség. Amennyiben elfogadjuk Németh, illetve Györfy klasszikus értelmezési kísérletét, úgy szembetaláljuk magunkat egy megkerülhetetlen problémával. A törzsnevek rendszerében, ahol az első tag lószínnévből származik, és a második méltóságnév, általánosan igaznak kell lennie minden törzsnév esetében. Ugyanis egy hatalmi struktúra (legyen az politikai vagy katonai jellegű) egységes kell, hogy legyen. Univerzalitása

⁷⁷ DAI. 184–185.

⁷⁸ GYÖRFFY GYÖRGY: Besenyők és magyarok; *A besenyők nyelve*. 1939. 1989. 180–184. In Györfy 1990.

⁷⁹ RÓNA-TAS 1997. 197–198.

az alapja működésének, így törvényszerűen homogénnek kell lennie. A rendszer koherenciája nemcsak egy jellemzője, hanem feltétele alkalmazhatóságának. Ezért bármilyen hatalmi struktúra is rejtőzzön a törzsnevek felépítése mögött, az bizonyos, hogy minden törzsre érvényesnek kellett lennie. Márpedig Németh és Györffy is elismeri, hogy az általuk adott törzsnévi rendszer rekonstrukciója nem koherens. Az egyetlen kivétel a *Javdierdim* törzs, amelynek sem az első, sem a második eleme nem felel meg a korábban felállított kritériumoknak. Egy ilyen hatalmi struktúra pedig vagy koherens, azaz működőképes, vagy egyszerűen nem működőképes, nincs harmadik lehetőség, nincsenek kivételek. Ezt a problémát érzékelve megpróbálták azzal menteni a dolgot, hogy emiatt a kivétel miatt kell a *Javdierdim* törzset megtenni vezértörzsnek, így a rendszer irányítója a rendszeren kívül állt volna. Azonban ez lehetetlen, mert a rendszer épp attól működik, hogy általánosan érvényes minden tagjára és a rendszeren belülség alapfeltétele a rendszer működtetésének. A struktúrában benne lévők kölcsönösen elismerik egymás pozícióját, és a hierarchia élén álló irányítja a rendszert. Az előbb látott hibás segédhipotézis, amellyel a *Javdierdim* törzset megtették vezértörzsnek, maga után vont egy másik hibát is: a törzsszövetség vezetőivé kellett megtenni a kangar törzseket, mert a *Javdierdim* törzs közéjük tartozott. Ezen túlmenően is találunk számos nehézséget. A törzsnevek első felével kapcsolatban további két problémát is látok. Az első a *Jazi*, ezzel kapcsolatban Bíborbanszületett Konstantín besenyőktől származó értesülések alapján megjegyzi művének 37. fejezetében, hogy *Jazi* személynév. A *kapan* törzs vezetője volt *Jazi*, a Volgán túli hazájukból való kiűzetésük idején, tehát ez biztosan nem lószínnév. A másik a *kabuksin* elnevezés, amelyről azt állítják, jelentése: halvány, fakéreg színű. Evvel kapcsolatban bukkantam rá Vásáry munkájában arra az adatra, ahol a mongol nyelvű nomád topák kínai feljegyzésben megőrzött szavait elemzi. Az egyik ilyen szó a kínai kiejtéssel *kopocsen*, amit Vásáry szerint *kabaqčīn*-nak olvasható, jelentése kapus, ajtónálló, és a szó jól ismert a török és mongol nyelvekben.⁸⁰ Ez kísértetiesen hasonlít a *Kabuksinjula* törzsnév első tagjára, funkciójának is megfelelő lehetne, így véleményem szerint érdekes alternatíváját adhatja a fahéjszín jelentésnek. A törzsnevek második tagjára vonatkozóan is találunk bizonytalanságokat. A *baj* törzsnévvel semmi probléma, hisz van rá példa nemzetség és törzsnévként is, azonban ez nem jelenti azt, hogy méltóságnévként is megállja a helyét. Példa nincs rá, és elsődleges (gazdag, gazda) illetve másodlagos (férj, hős) jelentése alapján elég nehéz lenne beilleszteni egy ilyen struktúrába. Végezetül a *Szurukülbej* törzsnévvel kell foglalkozni, amelynek második tagja ismert méltóságnév összetétel. Érdekes, hogy itt kétszeres összetétellel találkozunk, ahol a név mindkét fele beleillik a méltóságnevek rendszerébe. Ez a jelenség egyedüliként bukkan fel ennél a törzsnévnél, míg a többi törzsnévnél hasonló nem fordul elő. Az első a *kül*, amely már a türköknél ismert méltóságnév-alkotórész, és amely más nomád birodalmakban is felbukkan. Második része a *bej*, ami felbukkan *beg*, *bey*, *bäg* és *bäi* alakban, 'fejedelem, király, főember' jelentéssel.⁸¹ Ugyanakkor a *szurukülbej* törzsnévvel kapcsolatban fel kell hívni a figyelmet arra, hogy a nomád népeknél használt méltóságnév-terminológiában van egy hierarchia. A türk birodalom összeomlása után a kazárok önállósodtak, és uralkodójuk fölvette a kagán címet. A kazár hatalmi rendszer viszonylag jól ismert. Élén a kagán állt, utána a (kagán-)bég állt, és őt követte a kündü(-kagán).⁸² Ebben a rendszerben is megvan a *beg/bej* terminus. Tekintve, hogy a kagáni

⁸⁰ VÁSÁRY ISTVÁN: *A régi Belső-Ázsia története*. Javított kiadás. Budapest, 2003, Balassi. 46.

⁸¹ Minderre lásd: GYÖRFFY GYÖRGY: Besenyők és magyarok; *A besenyők nyelve*. 1939.; 1989. 172–180. In Györffy 1990., NÉMETH GYULA: A besenyők ismeretéhez. *Magyar Nyelv* 1922. 18. sz. 2–7.

⁸² RÓNA-TAS 1997. 128., 193.

méltóságot csak a kazárok birtokolták Kelet-Európában ekkoriban, így a második elérhető legmagasabb méltóság a bég volt, amely megjelenik az előbb taglalt besenyő törzsnévben. Ez pedig azt jelentheti, hogy a Volgán inneni nomád hatalmi struktúrában a besenyőknél, a *szurukülbej* törzs rendelkezett a legmagasabb hatalmi méltósággal. Ez alátámaszthatja a besenyők hatalmi viszonyaira vonatkozó elképzelésem, másrészt igazolja rekonstrukcióm helytállóságát, újabb pillérrel alátámasztva elméletem. Úgy gondolom, az itt elmondottak hozzájárulhatnak ahhoz, hogy megoldjunk egy problémát, amely mögött már több mint százéves tudományos vita áll, és lehetőséget teremtünk arra, hogy az új eredmények fényében továbbléphessünk a besenyők kutatásának területén.

IRODALOMJEGYZÉK

- FODOR ISTVÁN: Leletek Magna Hungáriától Etelközig. In Kovács László (szerk.): *Honfoglalás és régészet*. Budapest, 1994, Balassi. 47–56.
- FONT MÁRTA: A magyar kalandozások és a kelet-európai viking terjeszkedés. In Felföldi Szabolcs – Sinkovics Balázs (szerk.): *Nomád népvándorlások, magyar honfoglalás*. Budapest, 2001, Balassi. Magyar Őstörténeti Könyvtár 15. 97–105.
- FONT MÁRTA: Déli határvédelem („zmijevi valy”) a Kijevi Ruszban. In Bebesi György (szerk.): *A Pécsi Tudományegyetem Illyés Gyula Főiskolai Kara Társadalomtudományi Tanszékének Közleményei*. 3. kötet. Szekszárd, 2000, PTE IGYFK Társadalomtudományi Tanszék. 136–150.
- GALAMB GYÖRGY: Megjegyzések Querfurti Brúnó besenyők közötti térítési kísérletéhez. In Márton Alfréd (szerk.): *A Kárpát-medence és a steppe*. Budapest, 2001, Balassi. Magyar Őstörténeti Könyvtár 14. 181–185.
- GÖCKENJAN, HANSGERD: Felderítőök és kémek. Tanulmány a lovasnomád hadviselés stratégiájáról és taktikájáról. In Felföldi Szabolcs – Sinkovics Balázs (szerk.): *Nomád népvándorlások, magyar honfoglalás*. Budapest, 2001, Balassi. Magyar Őstörténeti Könyvtár 15. 57–66.
- GUMILOV, L. N.: A kazárok utódai: A csapadékeloszlás ingadozásai és az etnogenezis kérdése Délkelet-Európában a VII.–XVI. században. *Történelmi Szemle* 1968. 1-2. sz. 1–17.
- GYÖRFFY GYÖRGY – ZÓLYOMI BÁLINT: A Kárpát-medence és Etelköz képe egy évezred előtt. In Kovács László (szerk.): *Honfoglalás és régészet*. Főszerk.: Györffy György. Budapest, 1994, Balassi. A honfoglalásról sok szemmel I. 13–37.
- GYÖRFFY GYÖRGY: *A magyarság keleti elemei*. Budapest, 1990, Gondolat.
- KMOSKÓ MIHÁLY: *Mohamedán írók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom*. I/2. Szerk.: Zimonyi István. Budapest, 2000, Balassi. Magyar Őstörténeti Könyvtár 13.
- KORDÉ ZOLTÁN: A székelység története a szék-rendszer megszilárdulásáig. In Márton Alfréd (szerk.): *A Kárpát-medence és a steppe*. Budapest, 2001, Balassi. Magyar Őstörténeti Könyvtár 14. 161–172.
- KORDOS LÁSZLÓ: Történeti éghajlattan. In Tardy János (szerk.): *Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba*. IV. Budapest, 1995, Tankönyvkiadó. 98–128.
- KOVÁCS ATTILA: *A burtászok története a kezdetektől a mongol korig*. Szakdolgozat. Szeged, 2005, SZTE.
- KRISTÓ GYULA: *Leveldi törzsszövetségétől Szent István államáig*. Budapest, 1980, Magvető.
- MAKK FERENC: Turkia egész szállásterülete. In *Acta Historica*. Szerk.: Kristó Gyula. Szeged, 2003. 3–14.
- Moravcsik Gyula: Bíborbanszületett Konstantín: DAI. 1950, Budapest, 2003. reprint
- NÉMETH GYULA: A besenyők ismeretéhez. *Magyar Nyelv* 1922. 18. sz. 2–7.
- NÉMETH GYULA: *A honfoglaló magyarság kialakulása*. Közzéteszi: Berta Árpád. 2. bőv., átdolg. kiadás. 1. kiadás: 1930. Budapest, 1991, Akadémiai Kiadó.
- PÁLÓCZI HORVÁTH ANDRÁS: *Besenyők, Kunok, Jászok*. Budapest, 1989, Corvina.
- PÁLÓCZI HORVÁTH ANDRÁS: Besenyők, úzok, kunok. In Szombathy Viktor – László Gyula (szerk.): *Magyarrá lett keleti népek*. Budapest, 1988, Panoráma. 106–164.
- POLGÁR SZABOLCS: Kazária kilenc kerülete. A De administrando imperio egyik kazár vonatkozású fejezete. In Almási Tibor – Révész Éva – Szabados György (szerk.): „Fons, skeptis, lex”. *Ünnepi tanulmányok a 70 esztendő Makk Ferenc tiszteletére*. Szeged, 2010, Szegedi Középkorász Műhely. 341–350.

- POLGÁR SZABOLCS: Kereskedelem a Fekete-tenger északi partvidékén a 9–10. században. In *Heves Megyei Régészeti Közlemények* 2. Eger, 2000. 193–206.
- POLGÁR SZABOLCS: Sarkel. In Márton Alfréd (szerk.): *A Kárpát-medence és a steppe*. Budapest, 2001, Balassi. Magyar Őstörténeti Könyvtár 14. 106–126.
- POLGÁR SZABOLCS: Útvonalak a Volga-vidék és a Kárpát-medence között a 10. században. In Birtalan Ágnes – Yamaji Masanori (szerk.): *Orientalista nap 2000*. Budapest, 2001, MTA Orientalisztikai Bizottság – ELTE Orientalisztikai Intézet. 174–182.
- PRITSAK, OMEJAN: The Pečenegs. A Case of Social and Economic Transformation. *Archivum Eurasiae Medii Aevi* I. 1975. 211–235.
- Révai nagy lexikona. V. kötet. 626–627., 678.
- Révai nagy lexikona. VI. kötet. 24–26.
- Révai nagy lexikona. XIX. kötet. 440–441.
- RÉVÉSZ LÁSZLÓ: *Emlékezetek utatok kezdetére...* Budapest, 1999, TIMP.
- RÓNA-TAS ANDRÁS: *A honfoglaló magyar nép*. Budapest, 1997, Balassi.
- TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ: Az etelközi magyar törzsek szállásterületei. In Koszta László (szerk.): *Kelet és Nyugat között*. Történeti tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére. Szeged, 1995, Szegedi Középkorász Műhely. 471–485.
- TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ: *Levédiától a Kárpát-medencéig*. Szeged, 1998, Szegedi Középkorász Műhely.
- VÁCZY PÉTER: *A magyar történelem korai századaiból*. Budapest, 1994, História – MTA Történettudományi Intézet. 12–16.
- VÁSÁRY ISTVÁN: *A régi Belső-Ázsia története*. Javított kiadás. Budapest, 2003, Balassi. Magyar Őstörténeti Könyvtár 19.
- VÁSÁRY ISTVÁN: Nép és ország a türköknél. In Tőkei Ferenc (szerk.): *Nomád társadalmak és államalkulások*. Budapest, 1983, Akadémiai Kiadó. 189–213.
- VÖRÖS ISTVÁN: A magyarok hadi ménjei és igavonói az írott források és a régészeti leletek alapján. In Veszprémy László (szerk.): *Honfoglaló őseink*. Budapest, 1996, Zrínyi. 128–146.
- ZIMONYI ISTVÁN: *Muszlim források a honfoglalás előtti magyarokról*. Budapest, 2005, Balassi.

ATTILA KOVÁCS

Rethinking of the Problems with the Pecheneg Clan System of X. Century and of the Dwellings

The power structure and location of Pechenegs in the 10th century was badly re-enacted based on earlier historical works. The correction is possible only by the thorough use of sources and by in taking other points of view. The theme has to be examined in its complexity. The present-day Byzantine source starts the exposition of Pechenegs with the description of eastern tribes not with the western ones. From this a number of persons made that bad conclusion that the western tribes of Pechenegs were the chief tribes. The leading role of Kangars among the Pecheneg tribes was also a misunderstanding. It is similar to the status of Kabar tribes among Hungarian tribes. At nomadic folks the aristocratic valiant denomination and those lead the way in the battles are not the signs of leading role but the signs of the subjugated role as a military aid folk. The basis of nomadic farming is the animal stock. The bigger grassland (steppe) they had the more animal they could keep so that they counted richer. The home of the Pechenegs is the area between the down-Danube and the Don. The grassland on the east side of Dnieper is two and a half times bigger than the one on the west side. The commerce also important was to the nomads. On the east side of the Dnieper were all the important commerce routes. It is also significant that at the nomad's the leading tribe or tribe group gave the name of the whole association of tribes. If the Kangars would have lead the association of tribes then they wouldn't be endured in the sources as Besenyő but as Kangar association of tribes. From the work of the Byzantine Emperor a special nomadic political system is tracing out. The solution is that the Szurukülbej was the leading tribe and the eastern tribes were the dominant ones while the Kangars were in subjugated status. The berth of the eight tribes can be easily described by the comparison of the hierarchic and the regional lists of the source.

VATAI GÁBOR

Az Arany Horda külpolitikája a XIII. század második felében

A XIII. század közepére a Kínától egészen a Kárpátok lejtőjéig elnyúló steppevidék a Mongol Birodalom alá tartozott, amely néhány évtized alatt a történelem valaha volt legnagyobb összefüggő területű államává vált. Egysége azonban nem tartott sokáig. Möngke nagykán 1259-es halálával a birodalom felbomlott, és helyén a Dzsingiszida-dinasztiák által kormányzott utódállamok jöttek létre. Ezek közül most a legnyugatibb, az Arany Horda¹ történelmének kezdeti szakaszával kívánok bővebben foglalkozni. A hajdani mongol birodalom ulusza a XIII. század második felében Berke kán (1257–1266) uralkodása alatt kezdett el függetlenedni a központi hatalomtól, amely folyamat utóda, Mengü Temür kán (1267–1280) idejére teljesedett ki. A XIV. század elejére az Arany Horda a kelet-európai steppevidék legerősebb hatalmává vált, és kiterjedt diplomáciai kapcsolatokkal rendelkezett. Ezek alakulására hatással volt a perzsi területek fölött uralkodó mongol Ilkanida dinasztiával fennálló ellenséges viszony, valamint az 1280-as évektől a Horda nyugati területei fölött uralkodó Nogáj emír politikája. Míg az előbbi révén a nomád állam közvetett módon befolyásolta a Közel-Kelet, Nyugat-Európa és a Mediterráneum hatalmi vetélkedéseit, addig az utóbbi közvetlenül alakította a környező kelet- és közép-európai, valamint balkáni országok viszonyait. A továbbiakban e kapcsolatrendszer kialakulását és változásait mutatom be az Arany Horda függetlenedésétől a XIV. század elejéig.

Az Arany Horda Batu kán (1227–1256) halálakor még a Mongol Birodalom Transzoxániától az orosz steppékig terjedő ulusza volt, amelyet korábban Dzsingisz kán legidősebb fiára, Dzsocsira bízott. Ő azonban nem érte meg, hogy beiktathassák hivatalába, ugyanis még apja előtt, 1227-ben meghalt, így második fia, Batu lett a terület uralkodója. Az ő öccse volt Berke kán,² aki bátyja 1256-os halála után megszerezte magának a káni tisztséget.³ A Horda új ura és a perzsa területek

¹ Az Arany Horda kifejezés, amely a hajdani Mongol Birodalom legnyugatibb ulusát jelölte, a tárgyalat korszakban teljesen ismeretlen volt. Első említése egy XVI. századi történeti munkában, a *Kazány története* című műben fordult elő, „*Zlataja orda*” formában. A XIII. századtól e területet első uralkodója után *Dzsocsí ulus*szaként emlegették. Habár Dzsocsí hivatalosan nem uralkodott a terület fölött, az elnevezés ennek ellenére megmaradt, sőt az állam élén, egészen annak 1502-es bukásáig Dzsocsida leszármazott töltötte be a káni tisztséget. SCHAMILOGLU 2002. 819.

² Berke már 1238-ban hadjáratot vezetett a Krím-félszigetre és Ögödej nagykán (1229–1241) idején, testvérei Batu és Orda (1241/2–1280/1) oldalán részt vett a Kijevi Rusz elleni hadjáratokban. RASHIDUDDIN 1999. 326–327. Ő képviselte Batut a *kuriltájon* 1246-ban Gűjük (1246–1248), és 1251-ben Möngke (1251–1259) nagykánvá választásakor is. Berke szállásterülete 1253-ig a Kaukázus északi előterében volt, „*ott, ahol a Perzsiából és Törökországból jövő összes mohamedán útja vezet*” GYÖRFFY 1986. 248.; SINOR 2003. 324.

³ Batu legidősebb fiát Szártakot nevezte ki utódjául, akit Möngke nagykán is megerősített hivatalában, de ő Karakorumból hazafelé tartva meghalt. Nem zárható ki teljes bizonyossággal, hogy ebben a halálesetben közrejátszott Berke és testvére, Berkedzser. Szártak 1257-es halála után a következő jelölt Ulagcsi herceg volt, aki szintén tragikus gyorsasággal követte elődjét. SPULER 1943. 32.; BARTHOLD–BOYLE 1960. 1187.; SCHAMILOGLU 2002. 821.

fölött uralkodó Hülegü kán viszonya feltehetőleg már ekkor megromlott, hiszen Batu halálát követően fiának, Togannak első felesége, Borakcsin megpróbálta átjársani a trónt a mongol ilkánnak. Szándéka azonban lelepleződött, és Berke kivégeztette.⁴

A két utóállam közötti viszony kiéleződéséhez hozzájárult az is, hogy az Arany Horda kánja muszlim hitre tért. Habár az áttéréssel kapcsolatban sok még a tisztázatlan kérdés, annyi bizonyos, hogy valamikor az 1250-es évek elején történt Buharában, és Szajf ad-Dín Bakharzinak, a híres sejh-ül iszlámnak⁵ is nagy szerepe volt benne. Berke tehát jó kapcsolatot ápolt a transzoxániai muszlim klérus tagjaival, akik sokkal szívesebben láttak egy iszlám hitű uralkodót az Arany Horda trónján, mint más, akár a kereszténységet támogató kánt.⁶

A vallási orientációnak a politikában mindig nagy szerepe volt, jelen esetben Berke Karakorumtól való elkülönülést is kifejezte, csakúgy mint az, hogy Bulgárban az 1250-es évek végén pénzt veretett. Ezek között néhány érmén szerepelt a város és an-Naszírli-Dín Alláh kalifa (1180–1225) neve is, aki a Bagdadi Kalifátus régi fényének (ideiglenes) visszaállítójaként és az igazhitűség egyik szimbólumaként vonult be a köztudatba.⁷ A pénzverés mint uralkodói, állami monopólium a szuverenitás egyik fontos jelképe, így az érméken szereplő veretek is komoly politikai tartalommal rendelkeztek. A muszlim területeken csak az számított önálló uralkodónak, aki mind a *hutbával* (az uralkodó nevének fölvétele a pénteki imába), mind a *szikével* (pénzverés joga) rendelkezett. Berke a néhai kalifa nevének felvételével bizonyította hűségét a kalifátus felé, azonban azzal, hogy nem az akkori uralkodó, Al-Musztaszim⁸ nevét verette pénzeire, megőrizte méltóságát és politikai szuverenitását Bagdadtól. Ebben az időben azonban Möngke még erős kézzel tartotta össze a birodalmat és nem engedett teret az ehhez hasonló törekvéseknek, amit az is alátámaszt, hogy a kalifa nevével veretett pénzeket gyakran újraverték, és a nagykan névjegyével látták el őket. A kalifa neve 1258 után azonban újra feltűnt az érméken mint az iszlám vallású Berke Bagdad elpusztítására adott válasza.⁹

A kalifátus elleni támadásra már 1254-ben megtörténtek az előkészületek. I. Hetum (1226–1270) örmény király, amikor ebben az évben Karakorumban járt, az itt kapott hivatalos dokumentumból arról is értesülhetett, hogy Hülegü már parancsba kapta Bagdad elfoglalását. A hadjárat, amely elsöpörte az asszaszinok utolsó perzsiái főhadiszállását, és 1258. február 15-ére felszámolta a Bagdadi Kalifátust, 1256-ban indult meg.¹⁰ A támadáshoz nagykáni parancsra minden mongol részállamnak hadserege egy ötödével hozzá kellett járulnia. Berke ellenállását több minden is kiválthatta a vállalkozással kapcsolatban. Először is, hithű muszlimként nem lehetett ínyére, hogy tevékeny segítséget nyújtson a kalifátus központjának lerohanásához. Emellett Hülegü első felesége, Dokuz katun jelentős befolyással rendelkezett a nagykáni udvarban, és lévén nesztorianus keresztény, a terület muszlim lakosai számára ez komoly fenyegetést jelentett.¹¹ Hülegü és Berke viszonyát tovább rontotta, hogy Hülegü az alá beosztott Dzsocsida parancsnokok közül többet (mint Balagaj, Tutar vagy Kuli) is kivégeztetett parancsmegtagadás

⁴ TIZENGAUZEN 2003. 72–73.

⁵ VÁSÁRY 1990. 243.; ALGAR 1997. 110–111.

⁶ RICHARD 1967. 173–184.; VÁSÁRY 1990. 246–249.; KAMALOV 2007. 42.

⁷ HARTMANN 1993. 996–1003.; SINGATULLINA 2003. 16–26.

⁸ Al-Musztaszim az utolsó abbaszida kalifa 1247–1258-ig uralkodott, és a főváros 1258-as eleste után (febr. 10.) Hülegü őt és kíséretének néhány tagját is kivégeztette. ZETTERSTÉEN 1993. 753.

⁹ FJODOROV-DAVIDOV 1983. 81–86.

¹⁰ Bővebben lásd: RASHIDUDDIN 1999. 487–501.

¹¹ SPULER 1943. 38–40.; RUNCIMAN 2002. 860–864.

miatt. Csapataik ennek következtében visszaszöktek a derbenti szoroson át az Arany Horda területére.¹²

Bagdad eleste után nem sokkal, 1259-ben elhunyt Möngke nagykán, aminek következtében Berke hatalma rendkívül megerősödött, és ekkorra gyakorlatilag független uralkodóként állt az Arany Horda élén. Befolyását növelendő nyugat és északnyugat felé is hadjáratokat vezetett. Az 1259-ben lengyel és litván földre küldött seregek vezetői Burundaj és Nogáj¹³ voltak, akikhez segédcsapatként köteles volt csatlakozni a már vazallus Vaszilkó fejedelem, míg bátyja, Danyiil halicsi fejedelem megtagadta az együttműködést, így Magyarországra kellett menekülnie.¹⁴ Valószínűleg ez is hozzájárult ahhoz, hogy ugyanebben az évben Berke IV. Bélát is felszólította arra, hogy hódoljon be neki, és lépjen vele szövetségre. „Kedvező” ajánlata (gyermekük házassága, adófizetés alóli mentesség) fejében Bélának kötelessége lett volna hadserege negyed részével csatlakozni a kán nyugati hadjáratahoz. Minderre azonban nem került sor, mert a keleti és déli események egy időre elvonták Berke figyelmét a királyságról.¹⁵

Möngke halála után, annak két testvérét, Kubilajt (1260–1294) és Arik-Bukát (1260–1264) is nagykánvá választották, de míg az előbbit Kínában, addig az utóbbit Karakorumban. Ez a kettősség megosztotta a birodalmat, hiszen amíg Berke és a Csagatajida kán, Alugu¹⁶ Arik-Bukát, addig Hülegü Kubilajt támogatta. A trónviszály 1264-ig tartott, és Kubiláj győzelmével végződött, aki ezt követően székhelyét is áttette Kínába. Ezáltal megszűnt az a fajta erős, a nagykán által korábban gyakorolt központi hatalom, ami Möngke idejében még megvolt.¹⁷ Ezt követően Berke Arany Hordája és Hülegü *ulusza* is már csak névleg függött a nagykántól.

A kettejük közötti nyílt háború végül az 1260-as években tört ki, aminek fő oka Azerbajdzsán birtoklása volt. Azzal, hogy Hülegü Bagdad ellen vonult, a Kaukázus déli előterét is hatalma alá vonta, az pedig addig az Arany Horda érdekszférájához tartozott. Azerbajdzsán területe nemcsak az Araksz és a Kura folyók mentén elterülő dús legelők miatt, hanem a rendkívül fejlett kézműves- és textilipara, valamint a kereskedelemben betöltött kiemelkedő szerepe miatt is értékes volt. E terület adójövedelmeit még Möngke jóváhagyásával kapták meg Dzsocsi utódai.¹⁸

Miután Hülegü 1258-ban bevette Bagdadot, tovább folytatta előrenyomulását Szíriában, de ekkor már a térség utolsó nagy muszlim hatalma, a mameluk Egyiptom ellen. Ebben segítségére voltak az éppen zajló keresztes hadjáratok, amelyek nyugaton lekötötték az egyiptomi serege-

¹² SCHÜTZ 1990. 9.; RASHIDUDDIN 1999. 362.; LANE 2003. 59.

¹³ Nogáj emír az Arany Horda XIII. századi történelmének egyik legkiemelkedőbb alakja. Tatar fia, Bo'al unokája, Dzsocsi kán dédunokája, Dzsingisz kán ükunokája volt Neve más korai forrásokban is felmerült, amelyben Berke arról tájékoztatta Bajbarsz egyiptomi szultánt, hogy felvette a muszlim hitet. Ez arra enged következtetni, hogy már e korai időszakban is a Horda vezetői közé tartozott, hiszen a kán 1250-es években iszlám hitre térő történő áttéréséhez ekkoriban valószínűleg még csak az állam legfelsőbb rétege csatlakozott. SPULER 1943. 48–51.; VÁSÁRY 2005. 71–72., 75.

¹⁴ VESELOVSKIJ 1922. 24–26.; KOTLIJAR 1979. 179–180.; BURGAN 2005. 42.; FONT-VARGA 2006. 82. Az 1259-es hadjáratról tudósít: Ipatyevszkaja Letopisz: PSRL II. 848–855.; Gusztyinszkaja Letopisz: PSRL II. 342.

¹⁵ SINOR 2003. 325.; BÁRÁNY 2009. 253.

¹⁶ Csagatáj leszármazottainak hatalma Möngke trónra lépését követően igencsak megcsappant, és területeik nagy része is a Dzsocsidák birtokába került. VÁSÁRY 1990. 247–248. Alugu ezért nem sokáig volt tagja e szövetségnek. Többször is megtámadta Arik-Bukát, aki végül győzelmet aratott fölötte. Alugu 1264-ben meghalt, és helyére Kara-Hülegü fia, Mubarak került. Ő azonban nem sokáig volt kán, mert Kubiláj leváltotta, és Barakot állította a helyére. RASHIDUDDIN 1999. 377., 430–432.

¹⁷ RASHIDUDDIN 1999. 424–435.

¹⁸ VÁSÁRY 1986. 97.; KAMALOV 2007. 41.

ket.¹⁹ Hülegü előretörését az 1260. szeptember 3-án a Góliát forrásnál (Ajn Dzsalt) elszenvedett vereség állította meg.²⁰ A csata után a győztes szultán gyilkosság áldozata lett, helyét gyilkosa Rukn ad-Dín Bajbarsz Bundukdarí (1260–1277) vette át a trónon. Hogy a keresztéseket és Hülegü mongoljait is vissza tudja tartani, a diplomácia eszközehez nyúlt, és szövetségre lépett I. Anjou Károllyal (1246–1285), Nápoly és Szicília uralkodójával, így ellensúlyozhatta a pápa és az ilkán 1262-es szövetségét.²¹

Egyiptom és a perzsi mongol uralkodó szembekerülése előrevetítette Bajbarsz és Berke közeledését is. 1261-ben a szultán követséget menesztett a kánhoz, kifejezve gratulációját annak megtéréséhez, és szövetséget ajánlott neki közös ellenségükkel szemben. Ezután az első fegyveres összecsapásra is sor került az Arany Horda és az ilkanidák között, amikor 1262-ben Hülegü a derbenti szoroson átkelve rátámadt északi szomszédjára. December 10. és 15. között Berke hadvezére, Nogáj megütközött a behatolókkal, de vereséget szenvedett. A csatát követően azonban a hadiszerecsse megfordult, és miután Hülegü átkelt a Terek folyón 1263. január 13-án, csapatai súlyos vereséget szenvedtek az Arany Horda seregeitől. Ezzel párhuzamosan Bajbarsz Szíriában és Örményországban támadta meg Hülegü keresztény szövetségeseit, aki így kétfrontos háborúra kényszerült.²²

A Szaráj és Alexandria között fennálló diplomáciai kapcsolatokat csak Bizáncon keresztül lehetett fenntartani, amely ebben az időben – a Szeldzsük Szultanátus és Egyiptom hatalmát ellensúlyozandó – Hülegüvel igyekezett jó viszonyt ápolni. VIII. Palaiologosz Mihály (1259–1282) ezért gyakran tartotta vissza a szultán és a kán küldötteit, ami elmérgesítette a viszonyt Berke és a császár között. A megtorlás nem is váratott magára sokáig. 1264-ben IV. Rukn ad-Dín Kutlug Arszan, a szeldzsük uralkodó, II. Izz ad-Dín Kejkáusz (1246–1279) testvére megkérte Berkét, hogy szabadítsa ki fivéré a bizánci fogságból. A kán el is indította seregeit Nogáj vezetésével, aki Trákián keresztül nyomult Konstantinápoly felé. A bolgárok seregével kiegészülve egészen Ainosz erődjéig szorította vissza a görög csapatokat, akik hosszas védekezés után megadták magukat. Nogáj kiszabadította a szeldzsük szultánt, akit azonban ezt követően magával vitt Szarájba, így biztosítva a két ország közti jó viszonyt.²³

Hülegü a következő évben, 1265. február 8-án meghalt, de fiának, Abagának (1265–1282) tovább kellett folytatnia a harcot az Arany Hordával, mert ugyanebben az évben Berke elindította seregeit az ilkanidák ellen. Habár az 1265 júliusában Nogáj és Abaga között lezajlott csata a Horda vereségével végződött, Abaga mégis visszavonta csapatait a Kura folyó mögé. Újabb összecsapásra azonban nem került sor, mert 1266-ban Berke is meghalt, és csapatai visszatértek a Kaukázuson túlra.²⁴ Habár Azerbajdzsánt nem sikerült megszereznie, a Dzsocsida ulusz

¹⁹ RUNCIMAN 2002. 817–896.

²⁰ RASHIDUDDIN 1999. 501–506. A csata előzményeiről és magáról az ütközetről bővebben lásd: AMITAI-PREISS 1995. 26–48.; RUNCIMAN 2002. 869–871.

²¹ SPULER 1943. 39–40.; VÁSÁRY 1986. 98.; RUNCIMAN 2002. 871–872. Hülegü több kísérletet is tett a nyugati támogatás elnyerésére, hiszen a pápával történt 1262-es kapcsolatfelvétel mellett IX. Lajos francia királynak is küldött levelet. Fia és utódja, Abaga idején is folytatódott a Horda és Bajbarsz szövetségét ellensúlyozó diplomáciai tapogatás, amelyre példa IV. Orbán pápához és I. Edwárd angol királyhoz küldött levelei. IV. Honorius pápával a későbbiekben az ő fia, Argun ilkán is ápolta az ekkor már „hagyományosnak” is nevezhető kapcsolatokat. RICHARD 1979. 295–303.; BURGAN 2005. 37., 39.; JACKSON 2005. 166.; KAMALOV 2007. 45.

²² SPULER 1943. 42–44.; GREKOV-JAKUBOVSKIJ 1950. 76–77.; BARTHOLD-BOYLE 1960. 1188.; BURGAN 2005. 37.

²³ SPULER 1943. 46–49.; BARTHOLD-BOYLE 1960. 1188.; SINOR 2003. 326–327.; VÁSÁRY 2005. 72–79. Berke Bizánc elleni hadjárata: Ibn al-Furat: TIZENGAUZEN 2003. 165.

²⁴ RASHIDUDDIN 1999. 362.; VÁSÁRY 1986. 100.; BARTHOLD-BOYLE 1960. 1188.; SPULER 1943. 49–52.

első, szinte már független uralkodójaként Berke kiterjesztette birodalma befolyását, és a térség meghatározó államává tette az Arany Hordát.

A kán Rasid ad-Dín feljegyzései szerint nem hagyott hátra örökösöket, így Batu unokája, Togan fia Mengü Temür örökölte a hatalmat. Mivel Berke az ilkánok ellen vezetett hadjárat közben halt meg, az új kán folytatta az elkezdett vállalkozást. A források megemlékeztek néhány kisebb csatáról, ám ezek nem hoztak sikert a Horda számára, így 1268-ban a két kán békét kötött egymással.²⁵ Habár az ellenségeskedés továbbra is megmaradt közöttük, az hosszú ideig nem vezetett nyílt összeütközésekhez. Szembenállásuk közvetett módon, szövetségi rendszereiken keresztül nyilvánult meg, amire jó példa a Kajdu és Barak²⁶ kánok között kialakult ellentét.

A Csagatajida dinasztia élén ekkor Barak (1266–71) állt, akit Kubiláj nevezett ki a korábbi uralkodó helyére, próbálva ezzel is magához kötni a széthullóban lévő birodalom egyik részét. Baraknak azonban nem tartott sokáig, hogy államát függetlenítse a nagykántól, amivel magára vonta a Tarbagataj-hegység és az Ilmil-folyó vidékét uraló Kajdu haragját. Kajdu Ögödej nagykan unokája volt, és rendkívül sérelmezte, hogy a nagykáni tisztség az Ögödej ágról a Toluj ágra szállt. Eltökélt szándéka volt, hogy ezt a hatalmat visszaszerzi, amihez először Barakkal kívánt leszámolni.²⁷ Ebben segítségére volt Mengü Temür, így Kajdunak 1268-ban sikerült legyőznie ellenfelét.²⁸

Az Arany Horda hadba lépését több dolog is indokolta. Kajdu végső célja a nagykáni hatalom megszerzése volt, és mivel a Horda már korábban is Kubiláj ellenségét Arik-Bukát támogatta, kapva kapott az alkalmon, hogy egy új trónkövetelő mellé álljon. Emellett Kajdu többször támogatta a Dzsocsida uluszt az Ilkanida dinasztiával folytatott harcában, amit a kán valószínűleg viszonzni kívánt. Fontos szempont volt még, hogy egy szövetségese révén Mengü Temür biztosíthatta és kiterjeszthette keleti határait, nem is beszélve arról, hogy így a transzoxánián átfutó kereskedelmi utakat is nagyobb biztonságban tudhatta. Miután Barak vereséget szenvedett, a győztes Kajdu 1269-ben a Talasz völgybe hívta össze a kuriltájt. Mengü Temür megkapta Transzoxánia északi harmadát, aminek jövedelméből Kajdu is részesült. Barak néhány várost kapott kárpótlásul.²⁹ Ennek a gyűlésnek azért volt hatalmas jelentősége, mert nem Karakorumba hívták össze, és a nagykan sem vett részt rajta. A nyugati ulusok tehát nem ismerték el többé a nagykan hatalmát maguk fölött, és az már nem is tudta érvényesíteni korábbi befolyását. Az Arany Horda, a Csagatajida dinasztia és az Ilkanida dinasztia ezáltal jogilag is függetlenné vált a Kubiláj uralta Jüan dinasztiától. Habár ezek az utódállamok mind Dzsocsingizida kormányzat alatt álltak, az évek során hatalmi érdekeik miatt eltávolodtak egymástól, és kulturálisan is különbözővé váltak.³⁰

Miután Mengü Temür biztosította a keleti határait, és sikerült egy Ilkanida-ellenes szö-

²⁵ RASHIDUDDIN 1999. 361–362.

²⁶ Marco Polo feljegyzései szerint Barak, Kajdu testvére volt, ám ez helytelen megállapítás. Barak valójában Csagataj dédunokája, Dzsocsingisz ükunokája volt. MARCO POLO III. 45.

²⁷ Marco Polo, feljegyzéseiben kitért a Kubiláj és Kajdu közti konfliktusra és annak kiváltó okait is igyekezett feljegyezni. A két ellenfél, már 1266-ban is összecsapott egymással, ám a csatákban mindig a nagykan győzedelmeskedett. Barakot Kubiláj azért nevezte ki, hogy sakkban tarthassa Kajdut, akinek így célja eléréséhez mindenképpen el kellett mozdítania a Csagatajida *ulusz* kánját. MARCO POLO III. 42.; RASHIDUDDIN 1999. 377.

²⁸ RASHIDUDDIN 1999a. 521.

²⁹ A győztes Kajdu azonban nem tűrhette sokáig, hogy legyőzött ellenfele a közelében tartózkodjon, így egy sereg élén Abaga ellen indította. Ez a hadjárat, habár nem hozott nagyobb sikereket, hiszen Barak vereséget szenvedett az ilkán seregeitől, áttételesen mégis az Arany Horda érdekeit szolgálta. RASHIDUDDIN 1999a. 521–535.; MARCO POLO III. 45.; SPULER 1943. 53.; AMITAI-PREISS 1995. 89.

³⁰ AMITAI-PREISS 1995. 87–89.; ARSLANOVA 2005. 289–290.

vetséget is kialakítania Kajduval, nyugat felé fordult, ahol a mameluk Egyiptom és a perzsiai mongolok folyamatos harcban álltak egymással. Bajbarsz, aki korábban már Berkével is szoros diplomáciai kapcsolatot ápolt, az 1268-as békeszerződés ellenére minden eszközzel igyekezett Mengü Temürt rábírnai a Perzsia elleni hadjáratra. A kán katonái lépésekre ugyan nem vállalkozott, de támogatásáról továbbra is biztosította a szultánt.³¹

Mengü Temür ekkorra kiterjedt diplomáciai kapcsolatokkal rendelkezett, amelyek révén az Arany Horda a Közel-Kelet és a Mediterráneum térségében is jelentős befolyással bírt. E kapcsolatrendszer egyik fontos pontja a fekete-tengeri régió, illetve az itt zajló kereskedelem volt, amelyet Genova uralt.³² Az Arany Horda felségterületén, leginkább a Krímben voltak kolóniái, és ezek jövedelméből a kánok is részesedtek. Ez azonban összetűzésekhez vezetett, és ezért az itáliaiak a Fekete-tenger déli partvidékét uraló ilkánokkal is igyekeztek jó viszonyt ápolni. A monopóliumaikat folyamatosan fenyegető Velence ezzel szemben az Arany Hordához közeledett. Genova a gazdasági kapcsolatok mellett az Ilkanidák nyugati közvetítőjének szerepét is betöltötte. A kereskedőállam szövetségesei között tudhatta például I. Anjou Károlyt, akinek igen komoly tervei voltak Bizánccal szemben és a Balkánon is. Neki először a mameluk uralkodót sikerült megnyernie magának, ám miután előnyös szerződéseket kötött az ilkánokkal, le kellett mondania Bajbarsz segítségéről. Anjou Károly hatalmát azonban X. Alfonz Kasztília királya (1252–1284) fenyegette, aki e szerződéseket látva az Arany Hordával és Egyiptommal fűzte szorosabbra kapcsolatait. Azért, hogy szövetségi rendszerét megerősítse, egyik lányát VIII. Mihály bizánci császárnak, míg a másikat Nogájnak adta.³³

Palailogosz Mihály szintén igyekezett jó kapcsolatot kiépíteni az Arany Hordával, közeledését azonban Mengü Temür csak hosszú évek után volt hajlandó elfogadni.³⁴ Nem úgy Nogáj emír, aki a nyugati területek uraként már ekkor is jó viszonyt ápolt a császárral. 1272-ben VIII. Mihály, hogy országa északi végeit biztosítsa, Eufrozina nevű törvénytelen lányát az emírhez, míg Máriát, szintén törvénytelen lányát az ilkán Abagához adta hozzá. Emellett a trónörökösét, Andronikoszt V. István magyar király Anna nevű lányával házassította össze. Az így kialakított szövetség révén Nogáj felügyelhetette a Bolgár Cárságot és a Szerb Fejedelemséget, sőt akár az Anjoukkal jó viszonyt ápoló Magyar Királyságot is. A délről fenyegető szeldzsükok és Egyiptom féken tartását Mihály Abagától várta, míg a magyar uralkodó északról tarthatta szemmel a bizánci határokat veszélyeztető bolgárokat, sőt országa felvonulási területet biztosíthatott egy esetleges kereszties hadjárat számára is.³⁵

Mihálynak szüksége volt ezekre a szövetségesekre, hiszen a Bolgár Cárságban uralkodó Konsztantin Tih cárral régóta rossz volt a viszonya.³⁶ 1277-ben hatalmas parasztlázadás tört ki

³¹ AMITAI-PREISS 1995. 89.

³² VÁSÁRY 1986. 103. A Fekete-tenger a Horda nemzetközi kereskedelmének fontos színtere volt, ahol az 1260-as évektől nagy számban jelentek meg a genovai kereskedők. Főként Kaffában és annak környékén alakították ki kereskedőtelepeiket, amit később követett még a matregai, akkermani, alustai, szudaki, jaltai, stb. Habár a XIII. század végére monopolhelyzetük megszűnt, egészen 1475-ig, az oszmán hódításig nagy jelentőséggel bírtak a térségben. VÁSÁRY 1986. 249–250.; PINTÉR 2006. 36–44.

³³ SPULER 1943. 55. 57–58.

³⁴ Emögött a tartózkodás mögött valószínűleg az 1264 óta a Szarájban tartózkodó Izzad-Dín hatását kell látnunk, aki haláláig szította az ellentétet Bizánc és Mengü Temür között. SPULER 1943. 46–49., 54–55.; VÁSÁRY 2005. 72–77.

³⁵ GREKOV–JAKUBOVSKIJ 1950. 83.; SZÉKELY 1988. 66.; VÁSÁRY 2005. 79.; BÁRÁNY 2009. 270–277.

³⁶ Ennek az volt az oka, hogy az 1274-es második lyoni zsinat alkalmával VIII. Mihály felajánlotta, hogy elismeri a nyugati kereszténység főségét, ha a nyugati államok hajlandóak megsegíteni őt szorult helyzetében. Ez a döntése azonban a szintén ortodox vallású bolgár cárt a császár ellen fordította. SPULER 1943. 60.

a disznópásztor Ivajlo vezetésével, amely megdöntötte a bolgár uralkodó hatalmát. A felkelők elfoglalták az ország fővárosát, Tirnovót és még ugyanebben az évben nyílt ütközetben győzték le Konsztantin seregeit, aki a csata során maga is életét veszítette. 1278-ban Ivajlo cárrá koronázta magát.³⁷ Palaiologosz Mihály azonban nem nézhette tétlenül ezeket az eseményeket, hiszen attól tartott, hogy a zavargások áttérjedhetnek birodalmára is. Ezt megakadályozandó a korábbi cár, II. Aszen Iván unokáját – III. Aszen Iván néven – trónkövetelőként állította Ivajlóval szembe, és görög seregek élén megindította Tirnovóba. Emellett Nogájt is rávette, hogy támadja meg a lázadókat északkeleti irányból. Az egyesített támadással szemben Ivajlo nem tudta sokáig tartani magát, így 1279-re III. Aszen Iván lett az uralkodó, aki azonban nem rendelkezett megfelelő támogatással a bojárok között. Ezt kihasználva Terter György, az ország egyik legnagyobb hatalmú nemese feleségül vette Iván húgát, kitúrva a hatalomból őt és szövetségeseit. Treter 1280-tól bolgár cár lett, azonban frissen szerzett hatalmát sem a császár, sem Ivajlo nem nézték jó szemmel. A helyzetet végül Nogáj emír oldotta meg, aki lakomára hívta a korábbi parasztvezért és szövetségeseit, majd ott megölette őket. Az emír hatalma a bizáci császárral kötött szövetsége és a Hordán belüli pozíciója révén rendkívüli módon megerősödött. Az 1280-as évektől a kánok mellett ő volt a legjelentősebb politikai tényező, és befolyása mind a balkáni államok mind az orosz fejedelemségek fölött erős volt.³⁸

Nogáj növekvő hatalma (ami leginkább a Dzsocsida ulusz nyugati területeit érintette) egyre inkább aggasztotta Mengü Temürt, aki 1278-ban maga is felvette VIII. Mihályt a diplomáciai kapcsolatot. Emellett az időközben elhunyt Bajbarsz utódjához, Kalaúnhoz is követséget menesztett 1280-ban, biztosítva az új egyiptomi uralkodót, hogy továbbra is szövetségésének tekinti.³⁹ A szultán 1281-ben szintén követeket küldött a kán udvarába, azonban akkor már Tudá Mengü (1280–87) ült a trónon. Habár Mengü Temür uralkodása idején nem zajlottak nagy hadjáratok, szövetségi rendszere révén mégis kiterjesztette a Horda befolyását és megszilárdította az immáron független állam hatalmát

Tudá Mengü alatt azonban a korábban erős káni pozíció meggyengült, hiszen az uralkodó leginkább az iszlám hit gyakorlásával foglalkozott, semmint a kormányzással. Ez lehetőséget teremtett Nogájnak arra, hogy tovább növelje hatalmát az Arany Hordán belül, és még inkább kiterjessze befolyását a környező államokra. Személye fontosságát bizonyítja az is, hogy 1282-ben Egyiptomból a Szarjba érkezett követség a kán megajándékozása után egyből az emír elé járult, hogy átadják neki a szultán jókívánságait és a neki szánt gazdag ajándékokat.⁴⁰ Bizánccal továbbra is jó viszonyt ápolt és ugyanebben az évben a császár kérésére a birodalmat háborgató szerb seregek ellen vezetett hadjáratot. Habár a támadás sikeres volt, a hazafelé tartó sereg súlyos veszteségeket szenvedett a Dirim folyón való átkeléskor.⁴¹

Az emír befolyása nemcsak a Horda déli és nyugati szomszédai, hanem a tőle északra elterülő orosz fejedelemségek fölött is erős volt. A fejedelmek ugyan formálisan Tudá Mengühöz járultak

³⁷ A cár halála után annak özvegye VIII. Mihály lánya, Mária szorult helyzetbe került. Nem akarta Bizánc segítségét kérni, mert ezzel az ország függetlenségét veszélyeztette volna, így kénytelen volt engedni a lázadóknak. 1278-ban kinyitatta Tirnovó kapuit Ivajlo seregei előtt. Ezt követően, azzal a feltétellel, hogy Ivajlo elismeri Konsztantin cár fiát, Mihályt jogos örökösül, hozzáment a lázadó vezérhez, aki így legitimálni tudta trónra lépését. VÁSÁRY 2005. 81.

³⁸ ZLATARSKI 1940. 537–575.; VÁSÁRY 2005. 79–84.; PAVLOV–JANEV 2005. 49–51.

³⁹ SPULER 1943. 61–62.; AMITAI-PREISS 1995. 90.

⁴⁰ SCHAMILOGLU 2002. 823.

⁴¹ SPULER 1943. 65.; VÁSÁRY 2005. 84–85. 101–102.

a kinevezésükért, a befolyásukat biztosító katonai segítséget mégis Nogájtól kérték. Alekszandr Nyevszkij vlagyimiri nagyfejedelem (1252–1263) halála után két utódja közül Andrej nyerte el a káni kinevezést, amibe testvére, Dmitrij nem nyugodott bele. Egymás elleni harcaikban mindketten Nogájtól kértek és kaptak segédcsapatokat, aki így folyamatosan kijátszotta őket egymás ellen.⁴²

Az emír, aki hatalmát még inkább ki kívánta terjeszteni, 1284–85-ben a Magyar Királyság ellen fordult. Bár több mint negyven év telt el az első mongol támadás (1241–42) óta, a királyság belső viszonyai most sem voltak kedvezőbbek a támadás kivédésére, mint akkor. A tatárjárás ugyan komoly anyagi és emberi veszteséggel járt, úgy tűnik, mindezt könnyebb volt pótolni, mint orvosolni az általa okozott politikai nehézségeket. IV. Bélának az ország védelme érdekében hozott döntései, a király és fia, V. István között dúló háborúskodás révén, majd István uralkodása alatt a birtokos főnemesi familiák túlzottan megerősödtek. IV. László idejére a központi hatalom egyértelműen válságba jutott, amelyen a fiatal királynak nem sikerült úrrá lennie. Ehelyett a belső politikai csatározások és a külső nyomás hatására az uralkodó a legtöbb világi és egyházi támaszát is elveszítette. Ez a széttagoltság szinte lehetetlenné tette, hogy egy a királyságot fenyegető külső erővel szemben egységesen lépjenek fel.⁴³

A mongol kánok már első inváziójuk óta kiemelt figyelmet fordítottak e régióra, jelentősebb hadjáratokat azonban nem indítottak ellene. Az első tatárjárást követően először 1259-ben érkezett hódoltatásra felszólító levél a magyar királynak Berkétől, amit azonban a kán keleti törekvései miatt nem követtek katonai lépések. Ezzel párhuzamosan azonban követséget küldtek II. Ottokár cseh királyhoz, aki állítólag hajlandó is volt szövetségre lépni a kánnal IV. Béla ellen. E kapcsolatnak valószínűleg folytatása is volt, hiszen 1274-ben a II. lyoni zsinaton a pápa is megvádolta a cseh uralkodót, hogy tervei érdekében baráti viszonyt ápolt Mengü Temürrrel és Bajbarsz egyiptomi szultánnal is. Ottokár e kapcsolataival valószínűleg IV. László és Habsburg Rudolf szövetségét igyekezett ellensúlyozni, 1278-ban azonban a morvamezei ütközetben vereséget szenvedett tőlük, sőt ő maga is holtan maradt a csatamezőn. Ez a győzelem rövid távon stabilizálta a Magyar királyság belső viszonyait, az ezt követő események miatt László mégsem tudta kihasználni sikerét.⁴⁴

A királyi hatalom konszolidációját az egyháznak a kunok megtérítésére irányuló törekvése is akadályozta. 1279-ben a Fülöp fermai püspök által vezetett pápai legátus célja az volt, hogy rákényszerítsék a királyt a még mindig régi életmódjukhoz ragaszkodó nomád alattvalóinak végleges megkeresztelésére és letelepítésére. A viharos körülmények között elfogadott „kun törvények” azonban nemcsak az egyház és László között mérgeztették el a viszonyt, de a király szembe került a hadsereg egy jelentős részét képező kunokkal is.⁴⁵ Ezek egy része az őket hátrányosan érintő rendelkezések miatt, csakúgy mint 1241-ben, dűlva, fosztogatva kivonult az országból. A kunokkal szemben az uralkodó is kénytelen volt fellépni, és 1282-ben a hód-tavi csatában vereséget mért rájuk. A győzelem, akárcsak korábban, kihasználatlan maradt, mert az újonnan megerősödő főúri klikkek és a királyi hatalom között újból kiéleződött a viszony.⁴⁶

Ezek a zavaros események 1285-re alkalmat teremtettek az Arany Hordának, hogy támadást indítson a súlyos belső problémákkal küzdő szomszédja ellen. A korabeli történetírók némelyike

⁴² FONT 1995. 128–129.; HELLER 2003. 88–89.

⁴³ SZÉKELY 1988. 52–62.; SZŰCS 2002. 387–390.

⁴⁴ SZŰCS 2002. 406–415.; BÁRÁNY 2009. 276.

⁴⁵ KLE 29.; SZŰCS 2002. 421–427.

⁴⁶ KLE 35.; SZÉKELY 1988. 54., 57–62.; SZŰCS 2002. 427–435.

szerint maga László volt az, aki behívta Nogájt és seregét, hogy így számoljon le belső ellenségeivel, ezt azonban azóta sem sikerült bebizonyítani. Valószínűbb, hogy a király a kivonult kunokat igyekezett visszahívni, akik között elképzelhető, hogy voltak tatárok is.⁴⁷

Nogáj 1284–85-ös hadjárata nem volt olyan méretű, mint az 1241-42-es támadás, és nem is járt akkora pusztítással. Az emír serege főként Abaúj, Sáros és Borsod vidékét dúlta fel, és egészen Pestig eljutott. Az ország főnemesi hadai azonban, habár nem egységesen, de több győzelmet is arattak a betörő ellenfél fölött. Északon Aba Amádé és öccse, Finta, valamint Baksa Simon fia, György állta útját a fosztogató tatároknak. Nogáj hadai, valószínűleg az olvadás miatt, már márciusban elkezdtek kivonulni az országból Erdélyen keresztül. Itt főként Beszterce és Torockó vidékét dúlták fel, nagy károkat okozva a bányavidéken. Barsa Lóránt, valamint székely, szász és román csapatok azonban többször is vereséget mértek a tatárookra, sőt az aranyosmelléki székelyek egy nagyobb seregüket is szétverték.⁴⁸

A Magyar Királyság ellen indított portya a veszteségek ellenére Nogáj szemszögéből mégis eredményesnek bizonyult. Feltehetően ez az erődemonstráció vette rá Terter György bolgár cárt, hogy hozzáadja lányát az emír fiához, Csekéhez, fiát (Teodor Szvetoszlavot) pedig túszként küldje Nogáj udvarába. Az emír ezután 1286–87-ben a Lengyel Királyság területére is hasonló portyát vezetett, feldúlva Krakó, Sandomierz és Lemberg környékét.⁴⁹

Nogáj mind a magyar, mind a lengyel területek ellen indított hadjárataira magával vitte a későbbi kánt, Telebugát (1287–1291), aki miután Tudá Mengü 1287-ben lemondott, megszerezte magának az uralkodói címet. Az új kánt már az emír nevezte ki, ami jól mutatja, hogy övé volt a tényleges hatalom az Arany Hordán belül. Telebuga azonban nem uralkodhatott sokáig, mert éppen „jőtevője” szervezett ellene összeesküvést, és 1291-ben megölette, hogy helyére Mengü Temür fiát, Toktát emelje trónra.⁵⁰

Nogáj ekkoriban állt hatalma csúcán. Ellenfeleit kiiktatta, a Horda élén az általa kijelölt kán állt, és a környező államok legtöbbször fölött is erős volt a befolyása. Az emír uralma azonban már a nomád állam egységét fenyegette, hiszen saját szállásterületei⁵¹ fölött a központi hatalomtól függetlenül uralkodott, sőt maga és fia nevére pénzt is veretett, amelyen a kán neve nem, csupán saját családi tagjuk szerepelt.⁵²

A báburalkodónak szánt Tokta azonban nem volt hajlandó beletörődni abba, hogy Nogáj irányítsa. 1298-ra nyílt háború tört ki kettejük között, ami rövid időre megrendítette az Arany Horda hatalmát.⁵³ A kán 1298–99 telén nagy sereggel vonult fel az emír ellen, aki Dnyepertől nyugatra várta. Ezen a telén azonban csatára nem került sor, mert a folyó nem fagyott be, és Tokta hadai nem tudták átkelni, hogy megütközzenek az ellenséggel.⁵⁴ A következő évben Nogáj volt a kezdeményező fél, aki először egy csellel próbálkozott. Elindult kelet felé, de Toktának azt az üzenetet küldte, hogy csak kuriltájra igyekezik, és nem azért, hogy veszélyeztesse a kánt. Ő

⁴⁷ KLE 48/4.; KRISTÓ 1998. 268.; SZŰCS 2002. 435.

⁴⁸ PAULER 1899. 387–388.; SZÉKELY 1988. 68–81.; KHO 159–160.

⁴⁹ VESELOVSKIJ 1922. 31–35.; SPULER 1943. 66–68.; VÁSÁRY 2005. 88.; 107; FONT–VARGA 2006. 85.

⁵⁰ RASHIDUDDIN 1999. 362–363.

⁵¹ Nogáj ulusza a Dnyepertől nyugatra egészen az Al-Dunáig húzódtott, amelynek központja Szakcsi Szaráj, a mai Isaccea volt. VÁSÁRY 2005. 89–91.

⁵² VÁSÁRY 2005. 89–91.

⁵³ A konfliktus komolyságát jól mutatja az is, hogy Nogáj és Tokta is segítségért fordult Gazan ilkánhoz, aki azonban mindkettejüket elutasította, mondván, hogy nem akar beavatkozni a Horda belügyeibe. RASHIDUDDIN 1999. 366.

azonban nem hitt az emírnek, és seregeit összeszedve a Donhoz vonult, ahol megütközött vele, de vereséget szenvedett.⁵⁵ Ezt követően, még ugyanebben az évben Tokta ismét sereget gyűjtött, és újra felvonult Nogáj ellen, akinek táborában lázadás ütötte fel a fejét, amit csak fia segítségével tudott leverni. A kán kihasználta ellenfele szorult helyzetét, és 1299-ben a Kügenlik folyó menti csatában vereséget mért rá. Az emírt a harc során egy orosz katona elfogta, és Tokta elé vitte, aki azonnal kivégeztette.⁵⁶

Bár Nogáj meghalt, fiai még éltek, és továbbra is igényt tarthattak apjuk korábbi területeire. Tokta természetesen nem engedhette meg, hogy egykori riválisának családjá újra megerősödjön, így igyekezett minél előbb megszabadulni tőlük. Csekének sikerült elmenekülnie a Bolgár Cárságba, ahol a zavaros viszonyokat kihasználva rövid időre még a trónt is megszerezte. Ezt követően azonban a hajdani Terter György fia, Sztvetoszlav a trónért cserébe kiszolgáltatta a nogájida herceget Toktának.⁵⁷

A kánnak tehát sikerült megszilárdítania hatalmát, és letörni a belső ellenállást. Ez a rövid belháborús időszak nem gyengítette meg a Horda nagyhatalmi helyzetét, sőt mindez Egyiptom révén tovább erősödött. Genova ugyanis a Fekete-tenger medencéjében végleg elvesztette kereskedelmi monopóliumát, és emiatt 1290-ben kénytelen volt Egyiptommal kereskedelmi szerződést kötni. Ugyanebben az évben a szultán Szicília királyával, I. Jakabbal és testvérével, III. Alfonzzal is szorosabbra fűzte viszonyát, és ezt a szövetségesi rendszert az Arany Horda kánja is biztosította támogatásáról.⁵⁸

Tokta a XIV. század elejére megszilárdította hatalmát a Hordán belül, megakadályozva, hogy az a korábbi Mongol Birodalomhoz hasonlóan darabjaira hulljon. Külpolitikája révén tovább erősítette az állam befolyását, amihez nagyban hozzájárult, hogy 1302-ben rendezte viszonyait az ilkanidákkal, biztosítva a kaukázusi kereskedelmi kapcsolatokat. Politikájának eredményeként utóda, Özbek kán (1313–1341) regnálásával pedig beköszöntött e nomád állam fennállásának virágkora.⁵⁹

Felhasznált irodalom

- ALGAR 1997. = ALGAR, H.: Sayf al-Dīn Bakharzī. In Bosworth, C. E. – van Donzel, E. – Heinrichs, W. P. – Lecomte, G. (ed.): *The Encyclopaedia of Islam*. IX. Leiden, 1997. 110–111.
- AMITAI-PREISS 1995. = AMITAI-PREISS, REUVEN: *Mongols and Mamluks. The Mamluk-İlkhānīd war, 1260–1281*. Cambridge, 1995.
- ARSLANOVA 2005. = ARSLANOVA, ALSU A.: Russian Research of the Interrelations of the Golden Horde with the Ilkhans of Iran and the Chagatayids. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* Vol. 58. 2005. 277–293.
- BÁRÁNY 2009. = BÁRÁNY ATTILA: Magyarország, Anglia és a tatár veszély a XIII. század második felében. *Hadtörténelmi Közlemények* 2009. 2. sz. 251–280.
- BARTHOLD – BOYLE 1960. = BARTHOLD, W. – BOYLE, J. A.: Berke. In Gibb, H.A.R. – Kramers, J. H. – Levi-Povencal, E. – Schacht, J.(ed.): *The Encyclopaedia of Islam*. I. London, 1960. 1187–1188.

⁵⁴ RASHIDUDDIN 1999. 364.

⁵⁵ RASHIDUDDIN 1999. 365.; MARCO POLO III. 73.

⁵⁶ RASHIDUDDIN 1999. 365–366.

⁵⁷ VÁSÁRY 2005. 92–96.

⁵⁸ SPULER 1943. 70.

⁵⁹ VÁSÁRY 1986. 110–117.

- BURGAN 2005. = MICHAEL, BURGAN: *Empire of the Mongols. Great Empires of the Past*. New York, 2005.
- FJODOROV-DAVIDOV 1983. = FJODOROV-DAVIDOV, GERMAN A.: *Az Arany Horda földjén*. Budapest, 1983.
- FONT 1995. = FONT MÁRTA: *Oroszország, Ukrajna, Rusz. Fejezetek a keleti szlávok korai történetéből*. Pécs, 1995.
- FONT – VARGA 2006. = FONT MÁRTA – VARGA BEÁTA: *Ukrajna története*. Szeged, 2006.
- GREKOV-JAKUBOVSKIJ 1950. = GREKOV, B. D. – JAKUBOVSKIJ, A. JU: *Zolotaja Orda i eë padenie*. Moskva-Leningrad, 1950.
- GYÖRFFY 1986. = *Julianus barát és Napkelet felfedezése*. Ford. Györffy György, Gy. Ruitz Izabella. Budapest, 1986.
- HARTMANN 1993. = HARTMANN, ANGELIKA: al-Nászir li-Din Alláh. In Bosworth, C. E. – van Donzel, E. – Heinrichs, W. P. – Pellat, Ch. (ed.): *The Encyclopaedia of Islam*. VII. New York, 1993. 996–1003.
- HELLER 2003. = HELLER, MIHAIL: *Orosz történelem*. I. Budapest, 2003.
- JACKSON 2005. = JACKSON, PETER: *The Mongols and the West 1221–1410*. London – New York – Boston etc., 2005, Pearson.
- KAMALOV 2007. = KAMALOV, IL’JAS H.: *Otnošenija Zolotoj Ordy s Hulagidami*. Per. s tureckogo: Mirgaleev, I. M. Kazan’, 2007.
- KHO = *Középkori Históriak Oklevelekben (1002–1410)*. Jegyz.: Kristó Gyula. Szeged, 2000. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 1.
- KOTLJAR 1979. = KOTLJAR, MIKOLA F.: *Danilo galic’kij*. Kijiv, 1979.
- KLE = KRISTÓ GYULA (szerk.): *Kun László Emlékezete*. Szeged, 1994.
- KRISTÓ 1998. = KRISTÓ GYULA: *Magyarország története 895–1301*. Budapest, 1998.
- LANE 2003. = LANE, GEORGE: *Early Mongol Rule in Thirteenth Century Iran. Persian renaissance*. London – New York, 2003.
- MARCO POLO = *Marco Polo utazásai*. Ford.: Vajda Endre. Budapest, 2003.
- PAULER 1899. = PAULER GYULA: *A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt*. II. köt. Budapest, 1899.
- PAVLOV – JANEV 2005. = PAVLOV, PLAMEN – JANEV, JORDAN: *A bolgárok rövid története*. Budapest, 2005.
- PINTÉR 2006. = PINTÉR JÁNOS ZSOLT: *Az Arany Horda és a Fekete-tenger. Világtörténet 2006. ősz-tél*. 36–46.
- PSRL II. = Polnoe Sobranie Russkih Letopisej. T. II. *Ipat’evskaja Letopis’*. Sankt Peterburg, 1908. (újabb kiadása: Moskva, 2001)
- RASHIDUDDIN 1999. = RASHIDUDDIN FAZLULLAH: *Jami’u’t-tawarikh. Compendium of Chronicles. History of the Mongols*. II. Trans.: Thackston, W.M. Cambridge, 1999.
- RASHIDUDDIN 1999a. = RASHIDUDDIN FAZLULLAH: *Jami’u’t-tawarikh. Compendium of Chronicles. History of the Mongols*. III. Trans.: Thackston, W.M. Cambridge 1999.
- RICHARD 1967. = RICHARD, JEAN: La conversion de Berke et les débuts de l’islamisation de la Horde d’Or. *Revue des Études Islamiques* 1967. vol. 35. [1968]. 173–184.
- RICHARD 1979. = RICHARD, JEAN: Une ambassade mongole á Paris en 1262. *Journal des Savants* 1979. octobre – décembre. 295–303.
- RUNCIMAN 2002. = RUNCIMAN, STEVEN: *A keresztes hadjáratok története*. Budapest, 2002.
- SCHAMILOGLU 2002. = SCHAMILOGLU, ULI: The Golden Horde. In Hasan Celâl Güzel – C. Cem Oğuz – Osman Karatay (ed.): *The Turks*. Vol. 2. Ankara, 2002. 819–834.
- SCHÜTZ 1990. = SCHÜTZ ÖDÖN: Ilkánok és mamlúkok harca a Szentföld hátszágáért. *Keletkutatás* 1990. 2. sz. 3–21.
- SINGATULLINA 2003. = SINGATULLINA, AL’FIRA Z.: *Džučidskie monety povolzskih gorodov 13 veka*. Kazan’, 2003.
- SINOR 2003. = SINOR DÉNES: A mongolok nyugaton. In Nagy Balázs (szerk.): *Tatárjárás*. Budapest, 2003. Osiris. 311–338. Nemzet és emlékezet.
- SPULER 1943. = SPULER, B.: *Die Goldene Horde (Die Mongolen in Russland 1223–1502)*. Leipzig, 1943.
- SZÉKELY 1988. = SZÉKELY GYÖRGY: Egy elfeledett rettenés: A második tatárjárás a magyar történeti hagyományokban és az egyetemes összefüggésekben. *Századok* 1988. 1. sz. 52–88.

- SZŰCS 2002. = SZŰCS JENŐ: *Az utolsó Árpádok*. Budapest, 2002. Millenniumi Magyar Történelem.
- TIZENGAUZEN 2003. = TIZENGAUZEN, VLADIMIR G.: *Sbornik materialov, odnosjašičhsja k istorii Zolotoj Ordy v perevodah V. G. Tizengauzena. Čast' I. Izvlečenija iz sočinenij arabskih*. Sankt Peterburg, 1884. *Čast' II. Izvlečenija iz sočinenij persidskih*. Moskva, 1941. Új kiadása (orosz ford.): *Zolotaja Orda v istočnikah I*. Sost., vvodnaja stat'ja, komment.: R. P. Hrapačevskij. Moskva, 2003.
- VÁSÁRY 1986. = VÁSÁRY ISTVÁN: *Az Arany Horda*. Budapest, 1986.
- VÁSÁRY 1990. = VÁSÁRY, ISTVÁN: „History and Legend”. Berke khans conversation to islam. In Sinor, Denis (ed.): *Aspects of altaic civilization III*. Research Institute for Inner Asian Studies. Bloomington [Indiana], 1990. 230-252.
- VÁSÁRY 2005. = VÁSÁRY, ISTVÁN: *Cumans and Tatars. Oriental military in the Pre-Ottoman Balkans 1185–1365*. Cambridge, 2005.
- VESELOVSKIJ 1922. = VESELOVSKIJ, N. I.: Han iz temnikov Zolotoj Ordy: Nogaj i ego vremja. *Zapiski Rossijskoj Akademii Nauk. – Mémoires de l'Académie des Sciences Russe. Ser. VIII. Po otdeleniju istoričeskih nauk i filologii. – VIIIe sér. Classe historico-philologique T. XIII. № 6 i poslednij*. Petrograd, 1922.
- ZETTERSTÉEN 1993. = ZETTERSTÉEN, K. V.: Al-Musta'sim Bi'llah. In Bosworth, C. E. – van Donzel, E. – Heinrichs, W. P. – Pellat, Ch. (ed.): *The Encyklopaedia of Islam*. VII. New York, 1993. 753.
- ZLATARSKI 1940. = ZLATARSKI, V. N.: *Istorija na bälgarskata dăržava prez srednite vekove*. T. III. Vtoro bälgarsko carstvo. Bälgarija pri Asenevici. (1187–1280) Sofija, 1940.

GÁBOR VATAI

The foreign policy of the Golden Horde in the second part of the XIII. century

Summary

By the middle of the 13th century the steppe from China to the slants of the Carpathians was under the control of the Mongol Empire., which under some decades became the state with the biggest coherent area of history. Its unity hasn't kept for a long time. With the death of Mōngke big khan in 1259 the Empire loosens up and Dzsingisian ruled descendant states came into existence. From these I'm introducing the infancy of the Golden Horde's history, which was the most western Ulus of Mongol Empire. The Ulus of the long ago Mongol Empire started to be independent in the second half of the 13th century under the ruling of Berke Khan from the central powers which process was accomplished under the ruling of Mengü Temür Khan(1267–1280). By the 14th century the Golden Horde became the strongest authority of the east European steppe whit extended diplomatic contacts. The shaping of these was affected by the hostile with the Ilkanida dynasty which ruled the Persian area just as by the politic of Nogáj emir who ruled the western areas of the Horde from the 1280's. Through the previous one the nomad state affected the political power dealing of the Near East, West Europe and the Mediterranean countries indirectly while the later one directly formed the relations of the surrounding East and Near European and Balkan States. In my work I would like to introduce the formation and changing of this relationship from the independence of the Golden Horde till the beginning of the 14th century.

SZEGFŰ LÁSZLÓ

Pontosítási kísérlet a keresztény magyar királyság megalapításáról

1. A korai magyar történet számos nehezen behatárolható és értelmezhető problémát rejt. Egyik ilyen kardinális kérdés a keresztény magyar királyság alapításának ügye: I. István koronázása, a Szent Korona eredete, a koronázás időpontja és helyszíne. Magam úgy vélem, ezek az állásfoglalások bizonyos vonatkozásokban egymással összefüggésbe hozhatók és pontosíthatóak. Nem szándékozom a problematika historiográfiájának megrajzolására, csupán arra teszek kísérletet, hogy a pápaságnak és a német–római császárságnak a keresztény magyar királyság életre hívásában játszott szerepét elemezzem, a korona kérésének és elnyerésének ügyét – amennyire ez lehetséges – tisztázzam, a koronázás időpontját valószínűsítsem. Végezetül röviden kitérnék „Szent István koronájára” és a „Szent Koronatan” kialakulásának kezdetére is. Előre kell bocsátanom, nem új koncepcióval kívánok előrukkolni, csupán e témák kapcsán más munkáimban elszórtan felvetett gondolataimat kívánom összefoglalni.¹

A témák középebe vágva a legfontosabb kérdésnek tűnik, hogy végül is kinek a szándékából jött létre a magyar keresztény királyság vagy konkretizálva: kitől is kapta István a koronát. Ez a vita az utóbbi időben – talán az államalapítás millenniuma hatására – (lát szólag) nyugvópontonra jutott. A jelen felfogás szerint a pápa és a császár egyetértve, közösen adományozták azt. Az elképzelést az egyetlen kortárs, Thietmar merseburgi püspök tudósítására alapozták, aki III. Ottó császárról írja:

„Az említett császár kegyéből és buzdítására (gratia et hortatu) Henriknek, a bajorok hercegének a sógora. Vajk (Waic), saját országában püspöki székeket hozván létre (episcopales cathedras faciens) koronát és áldást nyert el.” Úgy gondolom, ennek a tömör mondatnak a spirituális hátterét kell a pontosításhoz bonckés alá venni. A keresztény magyar királyság kialakításának megszervezését általában Géza fejedelem halálától (997) vagy az ún. quedlinburgi követjárástól (973) kezdik számítani. Ritka kivételképpen a pápa által „a barbárok [magyarok] püspökévé” felkent Zacheus felszentelésétől (963). Magam azonban úgy vélem, sokkal korábbi időre nyúlnak a probléma gyökerei.

2. Szent Pál apostol írja a rómaiakhoz címzett levelében: „Bejártam így az egész vidéket Jeruzsálemtől Illíriáig és hirdettem Krisztus evangéliumát.” (Rm 15,19) Illíria a Római Birodalom nagyobb területi egysége – mint Tacitustól tudjuk –, amely három provinciát (Dalmáciát, Pannóniát és Moesiát) foglal magába. Problémát csupán az okoz, hogy a Vulgata szövege nem egyértelmű: az „usque ad Illyricum” kifejezés jelentheti azt, hogy Illíria határáig, illetve azt is, hogy egészen még Illíriában is. Ez utóbbit részben maga Pál is megerősíti második római fogsága idején Timotheushoz írott levelében, mondván, hogy tanítványa „Titus Dalmáciába ment” (abiit... Titus in Dalmatiam) (2 Tm 4,10). Hogy a 10. és a 11. században hogyan értették ezt a bibliai

passzust, eligazít Szent Gellért, aki idézvéen Pál említett versét, a fenti kifejezést „usque in hiliaricum” változatban, azaz egyértelműen „egészen Illíriában is” írja, így tehát Pannóniában is.

A római levél egy utalásáról érdemben szól két munkatársa életirata is: „A szent apostol, Andronikosz, a hetven kiválasztott tanítvány körébe tartozik (Lc 10,1–20), Krisztushoz korábban csatlakozott, mint Szent Pál apostol, akinek történetesen rokona volt, ahogyan erről Pál apostol tanúbizonyságot tesz a Rómaiakhoz írott levélben mondván: „Köszöntések csókkal rokonaimat és fogolytársaimat, Andronicust és Juniát, akiket az apostolok körében nagyra becsülnék, s akik Krisztusban előbb hittek, mint én” (Rm 16, 7). Szent Andronikosz Pannónia püspöke volt, ám az egész világot tanította; különféle országokba utazott, mindenütt Krisztus nevét hirdetve, és az ördög cselszövényeit legyőzte.

Minden igehirdető munkájában társa volt a megdicsőült Junia. Andronikosz Juniával Krisztus dicsőségéért halt meg, azért, hogy sokakat elvezessen az igaz Isten megismeréséhez. Való igaz, hogy Andronikosz Juniával hirdetve az Igét számos bálványszentélyt lerombolt, és ezek helyére keresztény templomokat emelt, kiűzve mindenütt a tisztátalan lelkeket az emberekből és a betegeket, nyavalyásokat gyógyítva. Amikor azonban Szent Andronikosz és Junia minden ember közös sorsában osztozva halálukhoz közeledtek, akkor az Úr apostoli koronával és a mártírium elnyerésével tüntette ki őket, mivel sokat szenvedtek a pogányoktól. Tiszteletre méltó tetemeik sok más egyéb szent vértanú testével a [bizánci] barbakánnál letek nyugalomra. Ezekről a tetemekről különleges isteni kinyilatkoztatásra szereztek tudomást a keresztények...” Ugyanezen legendában olvasható, hogy az elfeledett szent valamikor a 4–5. század fordulója körül maga nyilatkoztatta ki tetemének nyughelyét egy jámbor szerzetesnek, Nikolaosz Kaligraphosznak. Kultusza a bizánci érdekszférában – a menologionok és

szünakszarionok tanúsága szerint – azóta töretlen. A hagyomány szerint Szent Pál alapította az illíríumi Sirmium püspökségét, főpapi székébe pedig Szent Andronikoszt ültette. A város gyarapodásával és a keresztények számára növekedésével párhuzamosan a püspökség érsekséggé emelkedett, végül 582-ben az avarok pusztították el. Ez időtől kezdve „Szent Andronikosz széke” hosszú időre betöltetlen maradt.

3. A Kárpát-medencét meghódító avarok történetéről – beleértve hitéletüket is – a 7. század első évtizedei után közel másfél évszázadig alig rendelkezünk forrásadatokkal. Új fejezet kezdődött a pannóniai kereszténység történetében a 8. század végén, amikor a frankok és az egész Kárpát-medencét uraló avarok háborúságba keveredtek.

Nagy Károly frank uralkodó terjeszkedő politikájának 773–774-ben áldozatul esett a langobárd királyság: Desideriust, a királyt lemondatták, és szigorú háziőrizetre kolostorba zárták, országát a Frank Birodalomhoz csatolták, Károly pedig felvette királyi címét is („rex Francorum et Langobardorum” lett). A frankok és az avarok között, akik valószínűleg Desiderius szövetségesei voltak, komoly feszültség jött létre, amit több avar követjárás is fémjelez. A bajor herceg, III. Tasziló, kénytelen Károly előtt hűbéresküt tenni (784, 787), bár felesége Liutberga (Desiderius lánya) rendre a frankok ellen ösztönzi. Károly 788-ban elűzi a bajor herceget is trónjáról, mire az avarok szövetségük érdekében Bajorországra és Friaul ellen támadnak. Erre Nagy Károly 791-ben több irányból is az avarok leverésére indul, de főserege nem jut tovább a Rábánál, ugyanis valamilyen titokzatos kórság megtizedeli lovait és soknemzetiségű hadát. Ez után ismét (sikertelennek tűnő) követjárásokra kerül sor. Nem tudjuk pontosan, mi okból, 795-ben avar belháború robban ki, a harcokban elesik maga a kagán és a jugur is, mire – valószínűleg avar megkeresésre – Erich friauli őgróf parancsá-

ra Vojnimir betör Aváriába, ellenállás nélkül eljut a kagáni székhelyig (az ún. Ringig), s az őrgóffal kirabolják azt. A következő évben a császár fia, Pippin is az ellenállókat a Tiszántúlra űzve idáig tör előre, fogadja a behódolók tisztelgését, majd a tudon és kísérete Aachenbe megy, megkeresztelkedik, s mint új kagán a császár keresztfiaként aláveti magát neki. Pippin még ez évben (796), miután Aváriát kirabolta, Duna menti táborában főpapokkal (Arno salzburgi püspök, II. Paulinus aquileiai pátriárka és talán a passauai püspök van jelen) megtárgyalja az elfoglalt terület térítését és egyházi felosztását, amit később (803), bár az avarok többször is lázonganak (797, 799, 802), Nagy Károly változatlanul jóváhagy. A pápa Salzburgot érseki rangra emeli, Arno 798. április 8-án nyeri el a palliumot, Nagy Károly pedig őt bízza meg (pápai megerősítés nélkül) a (szláv?) térítés irányításával. A meghódított területen tehát három egyházmegye osztozott: Salzburg, Passau és az Aquileiai Patriarchátus. Az avar iga alól felszabadult szlávok egykori uraik ellen fordultak olyannyira, hogy 805-ben zaklatásaik ellen Theodor kapkán védelemért a császárhoz (akit 800. december 25-én koronázott meg a pápa) fordul, kéri, hogy népével Savaria és a Duna közötti területre telepedhessen, majd utóda, Ábrahám kagán pedig azt, hogy az uralkodó állítsa helyre az avar hagyományok szerinti kagáni méltóságot. Mindezt Nagy Károly kegyesen engedélyezi is. Frank fegyveres beavatkozásra 811-től látszólag elül a szláv–avar viszály is.

4. Avar előkelők utójára 822-ben egy birodalmi gyűlésen jelennek meg, ám a forrás kiválthat egy fontos kérdést is: eszerint ugyanis „in Pannonia residentium Abarum legationes” érkeztek ide (akik helyett 826-ban már „a pannon határvidék prefektusai” szerepelnek), tehát léteztek még e területen kívül is avarok a Kárpát-medencében. Mint említettük, Pippin a Tiszántúlra űzte a neki ellenálló avarokat. 803-ban, a hadjáratból Regensburgba visz-

zatért Nagy Károly előtt jelennek meg avar előkelők, és hódolnak sietve a császárnak. Ennek pedig egy oka lehetett: Krum bolgár kán serege ekkor támadt a Kárpát-medencére, s ettől rettentek meg. A kán azonban az erdélyi sóbányák megszerzésére törekedett, tehát nem a frank területek felé tört előre megsemmisítve az ellene felvonult teljes avar hadat. [Bizonyos téves forrásértelmezés szerint „kiirtva az avarok egész népét”, ám ennek ellentmond, hogy a vereséget szenvedők előkelőit birodalmuk összeomlásának okairól faggatta a kán, s a halottak szellemében reformálta saját országának ügyeit.] A bolgár megszállás aligha terjedhetett túl a só útvonalának biztosításán, ugyanis 811-ben az I. Niképhorosz bazileosz hadát tönkrevető bolgár seregben zsoldosként szabad avar csapattestek is szolgáltak. Igaz Krum 814-ben Bizánc elleni hadjáratra (melyet a kán halála akadályozott meg) szervezett hadában már vazallus avar kontingenseket találunk, ami valószínűsítenie látszik, hogy az erdélyi, marosi területek ura (kagán?) a bolgár vezér hűbérese lett, s így uralmát továbbra is gyakorolhatta. Megerősíteni látszik ezt, hogy 839-ben egy bizánci követséggel „kagánjuk uralma alatt élő ruszok” is érkeztek, akik visszaútjuk biztosítására védelmet kértek a császártól. Ezeket a kazár kagán alattvalóiként szokták interpretálni, akik egy Azovi-tengeri (édesvízzel sem rendelkező) szigetről érkeztek volna, ám a biztosítást csak a frank területre (impérium suum) kérték, tehát azon túl már biztonságban közlekedhettek. Valószínű tehát: az avar kagán Máramarosziget vidékén élő alattvalói lehettek. Az Annales Bertiniani szerint pedig „Lajos, Germánia királya ellenségesen vonult a bolgárok kagánja ellen”, csak hogy a dunai bolgároknak csak kánja volt, tehát ez esetben is gyanús a helyzet.

Egyébként 818-ban a bolgárok ellen felázadó Timok és Morava folyók mentén élő szlávok (abodriti, timociani) a frank határvidékekhez menekülve a császár védelme alá helyezkedtek, ami kiválthatta a korábban sem-

legesnek tűnő avar „uralom” helyett a keleti frank limes megszervezését, éppen ez lehetett az oka annak, hogy a bolgárok 825-ben a határkérdés rendezésére követeket küldtek, majd ennek kudarca után haddal hajózva fel a Dráván mindent tüzzel és vassal elpusztítottak, s az elűzött előjárók helyébe bolgár seregreaktorokat állítottak. A bolgár előretörés veszélyeztette az egyházi állapotokat is, ami a salzburgi egyházat fokozott aktivitásra sarkallta, s ekkor (828–829) jelölték ki a Rábánál a salzburgi és passauai egyházmegyék határát is. Salzburg nem alapított püspökséget Pannóniában, hanem a térítés feladatát térítőpüspökökre (episcopus chori) bízta. Ezzel véglegesült a pannóniai avarok és szlávok térítésének és egyházi joghatóságának ügye. A bolgár–frank viszályt pedig 832-ben hosszú időre rendezték.

5. Az események tárgyalásában az értehetőség kedvéért ismét vissza kell ugranunk egy évszázadnyit. A 8. század elején számos – tárgyunk szempontjából itt és most érdektelen – okok miatt hosszú, olykor véres, politikai cselekedeteket sem nélkülöző teológiai küzdelem vette kezdetét. A képrombolás (ikonoklaszmusz) képviselői megeléglvén a hívek (elsősorban a szerzetesek) gyakorlatát a vallásos tárgyú ábrázolásokat illetően, bálványimádásnak minősítették azt, arra a biblikus parancsra hivatkozva, hogy „ne készíts magadnak faragott képeket” (Ex 20,4), s (a bazileosz támogatásával) elrendelték azok összetörését, megsemmisítését. Erre akcióba lendültek a képtisztelet (ikonodulosz, ikonoproszkünészisz) képviselői is. A csatározás hol hevesebben, hol lanyhábban, több mint egy évszázadig folyt (720–843). A pápa azonnal a képtisztelet pártjára állt, s mélyen elítélte a képrombolást. Reakcióképpen a bazileosz 732-ben elkobozta a Szentszék szicíliai és dél-italiai birtokait: Sziciliát, Kalábriát és az Illír prefektúrát, amelyek eddig a pápa joghatósága alá tartoztak, és a konstantinápolyi pátriárka alá rendelte. A válságot tovább fokozta, hogy

Aistulf langobard király, miután elfoglalta Bizánc ravennai exarchátusát, Róma ellen kérésztült, mire a pápa a frankoktól kért segítséget. Az Aistulfot legyőző és foglalásait visszaszerző Pippin – a görögök hierieiai ikonoklaszta zsinat kegyetlen döntései és azok drasztikus végrehajtása miatt – nem volt hajlandó viszsza szolgálatni a bizánci birtokokat, hanem az elfoglalt városokat nagy adománylevélben „örök időkre” a Szentszéknek engedte át, s azok kulcsait díszes követséggel Szent Péter sírjára helyeztette. Ezzel a pápai állam alapjait és a pápaság világi hatalmát teremtve meg. A pápa erre őt a „Róma patrícusa” méltósággal tüntette ki, amelyet mellesleg eddig a ravennai exarcha viselt. Bizánc álláspontja e sérelem hatására megmerevedett, pedig a pápaság – amely különösen az Illíria feletti iurisdiction elvesztését fájlalta – minden lehető megtett az eredeti állapot helyreállítására. (Persze a Pápai Állam megőrzése feltételével.) Valamikor a 810-es években keletkezett egy jegyzék Bizáncban, amely a pentarchia elve alapján a keresztény világ felosztását adja. Ebben Szent Péter apostolfejedelem egyháza (Róma) joghatóságának kiterjedését említve keleten az „avarokig” terjedőként mutatja be. Bizánc tehát – úgy tűnik – elismerte a pápa fennhatóságát Pannóniára (vagy annak egy részére), de nem Moesiára (ez idő tájt elsősorban Bulgáriát értve rajta). Csak 843-ban állt helyre az egyházbéke, miután Theodora császárné végleg felszámolta a képrombolást, de a vitatott balkáni terület ekkor sem tért vissza Róma joghatósága alá.

6. Időközben azonban a Kárpát-medencében új helyzet állt elő. Pannónia északi határán szerveződni kezdett a morva hercegség. Mint láttuk, az avar uralmat lerázó szlávok már a század elejétől zaklatták a Duna-balparti egykori uraikat, akik a császártól kértek védelmet és új szálláshelyet. A frank fennhatóság alatt élő morva törzsek szervezkedésére csak később kerül sor. A frankfurti birodalmi gyűlésen még ugyanúgy „népi” alattvalóként jelennek meg követeik (Marvanorum legationes), mint

a szervezetségüket már feladó pannóniai avarok. Csak az évtized végén lép fel [I.] Mojmir vezér, aki megkísérli a törzsek összefogását. Így 833-ban elűzi a Nyitrán tanyázó frankbarát főnököt, Priwinát (833), aki székhelyén már templomot is építtetett, amelyet a salzburgi érsek szentelt fel. Priwinát Ratbold örgróf, az Oriens prefektusa bemutatja Német Lajosnak, s miután megkeresztelkedett, Pannóniában hűbértartókat kap, s pár esztendővel belső acsarokodás után (összevesz Ratbolddal s bolgárokhoz, majd Sziszek urához, Ratimárhoz menekül, végül Salacho örgróf kibékíti őket), 838–839-re a most már saját birtokaként elnyert hűbéres területén létrehozta Mosaburg (Zalavár) központtal saját hercegségét (847). Az évtized folyamán a salzburgi érsek több tucat templomot szenteltet fel e területen, s mindegyikbe papot helyez, ugyanakkor maga is több birtokadományban részesül Pannóniában. A frank fennhatóságtól radikálisan függetlenedni akaró Mojmirt a frankok elűzik, és helyébe unokaöccsét, Rasztiszlávot állítják (846). Priwinát később (861) a morvák meggyilkolják, utóda fia Kocel (Chozil) lesz.

Újabb morva államalakulat jelenik meg 858 körül. Mondatöredékek alapján feltehető, hogy az egyébként frankbarátnak mutatkozó [I.] Svatopluk ez idő tájt beházasodott a Kárpát-medence keleti felét uraló bolgár hűbéres, avar kagán családjába. Hozományul kapta politikai megfontolásból (a jelentős számban abodritok és timocsánok lakta) a Szávától talán a Körösök és Kalocsa magasságáig a délföldi területet (a vezéréről később elnevezett Megalé Moráviát). Fejedelemsége mindkét fél megalégedésére ütközőállam lett a terület hovatartozásáért sokat viszálykodó frankok és bolgárok között. A század közepe után tehát három jelentősebbnek mondható szláv államalakulat is működött a letűnt „Avária” nyugati területén, kettő közvetlen, egy pedig közvetett frank befolyás alatt, amelytől előbb-utóbb értelemszerűen függetlenedni akartak

7. Alaptémánk szempontjából kissé messzire kalandoztunk ugyan, de annak értetősége miatt újabb kitérőt kell tennünk. Az illír kérdés megoldatlansága miatt újabb viszály bontakozott ki Bizánc és a pápaság között. Ebben az utóbbin az egyház univerzalizációját kifejező volta, doktrinális kérdésekben való tévedhetetlenségének tétele és a pentarchia elvével megtagadott primátusa is megint. Bizáncban merevsége miatt a megegyezés legfőbb gátjának tartott Ignatiosz pátriarchát leváltották, helyébe „per saltem” a nagy műveltségű testőrparancsnokot, Photioszt emelték fel, akinek elég gyenge lévén belső támogatottsága, méltóságának pápai megerősítését kérte. A pápa feltételül a vitatott területek visszaadását szabta. A Hagia Szophiában tartott zsinaton (861) a pápai legátusok meg is erősítették Photioszt pozíciójában, de a pápai *jurisdictio* helyreállítását nem tudták elérni. Erre a pápa a Lateránban összehívott zsinaton (863) megsemmisítette legátusai döntését, jogot vindikált magának a bizánci patriarchai szék betöltésének ügyében is, amire persze a válasz ismét a teljes elutasítás lett. Ilyen kibékíthetetlennek látszó ellenségeskedés közepette a pápaság számára új lehetőség adódott „Moesia” visszaszerzésére.

A bizánciakkal szembehelyezkedő bolgár kán, Borisz 862-ben Tullnban találkozott a frank uralkodóval, s tárgyalásuk egyik eredményeként frank térítők kezdhették meg miszsiós munkájukat Bulgáriában, amit a pápa mint a római egyház térnyerését, melegen üdvözölt. Ám az öröm korainak bizonyult. A következő években természeti csapások következtében Bulgáriában hatalmas éhínség dühöngött, mire az éhezők bizánci területeket kezdtek mind nagyobb mértékben fosztogatni. Ezt megalégedve (vagy ürügyül használva) a bazileiosz, III. Michaél, sikeres katonai offenzívát indított Bulgária ellen, melynek következtében Borisz felveszi Bizáncban a keresztiséget, keresztapja maga a bazileiosz (864), s ezzel országában megnyílik az út a bizánci térítők

előtt is. Ám Photiosz patriarcha levélváltásukban Borisz alapvető kérését az autonóm bolgár egyház felállításáról, figyelmen kívül hagyta. A kán ebben a helyzetben ismét a pápához fordult kérdéseivel és kérésével. A pápa nevezetes levélben – *Responsa Nicolaipapae ad consulta Bulgarorum* – részletekbe menően válaszolt Borisznak (866), de az önálló érsekség felállítását még korainak tartotta. A levelet Formosus portói püspök, pápai legátus vitte a címzettnek, s kísérete megkezdte a térítést a pápa szándéka szerint. A kán erre hazaküldte a bizánci papságot, de elküldte a Hermanrich passai püspök vezetésével érkezett német misszionáriusokat is. Borisz újabb kérésére, hogy emelje a pápa Formosus püspököt a létrehozandó bolgár érsekségre, ismét csak elutasító választ kapott. Időközben persze a két egyházi hatalom között a harc tovább dúl: a bizánci patriarchát kiközösítő pápát Photiosz eretnekséggel vádolja meg, s le akarja tétetni a pápai trónról, de a szentatya közben meghalt. Utóda, II. Hadrián sem látja át a helyzetet. Az új bizánci uralkodó, I. Bazileosz leváltotta Photioszt, a pozíciójába visszahelyezett Ignatiosz az egyházi „communio” helyreállítása érdekében Rómához fordult, ám a Hagia Szophiában tartott zsinat (870), bár a pápai legátusok aláírták a „*liber satisfactionis*”-t, nem ismerte el a pápaság Balkánra vonatkozó jogigényét, sőt Bulgáriát kifejezetten a bizánci patriarcha alá rendelte, így a görög papság viszsztatért Bulgáriába, Ignatiosz patriarcha pedig levonva a történelemből a tanulságot, azonnal bolgár érseket és mellé tíz püspököt szentelt, ezzel eleget téve a kán autonóm bolgár egyházat kívánó több évtizedes kérésének. Illíria visszaszerzésének lehetősége tehát – bár VIII. János pápa még több kísérletet tesz erre – végképp elúszni látszott.

8. Az Illíriáért folytatott hatalmi harcban azonban megjelent egy új – a későbbi magyar egyház szempontjából szerintünk perdöntő – mozzanat. A *Responsa Nicolaiban*

a pápa elmondja a kereszténység alaposzlopáinak tekintett öt apostoli alapítású egyházzól (pentarchia), hogy azok közül csak Jeruzsálem, Alexandria, Antiochia és Róma apostoli alapítású, de – ezzel is ideológiai csapást mérve a görögökre – Konstantinápolyt Nagy Konstantin császár alapította, tehát nem sorolható ide. No, de akkor melyik egyház jöhet ötödikként szóba? A levél nem, de az események ezt a kérdést megválaszolják.

Már [I.] Rasztisláv a salzburgi papok erőszakos befolyását megelégedve puhatólódzott a pápaságnál egy önálló morva egyházzervezet létrehozásának lehetősége felől az ötvenes évek közepe táján, de nem járt sikerrel. Ezért most már a másik két morva vezérrel összefogva követték útján III. Michael bazileiosztól kértek misszionáriusokat (862), aki e feladatra Photiosszal egyetértésben Konstantin és Metód tudós testvérpárt jelölte ki. A testvérek 863-ban érkeztek küldetésük színterére, s óriási lendülettel fogtak a szláv írásbeliség megteremtéséhez, a Biblia és a liturgikus könyvek fordításához, a térítéshez és az egyházzervező tevékenységhez. Mivel tevékenységük Kocel birtokain is érezte hatását, Salzburg is fokozott erőfeszítésbe kezdett: Adalwin érsek újabb 12 templomot szentelt fel Pannóniában (864), a pápánál pedig illetéktelenség és a liturgikus újításai miatt eretnekség vádjával bepanaszolták a szlávok apostolait, akiket a pápa önigazolásra maga elé idézett. A testvérek Velencén keresztül – ahol egy hitvitában a triglosszita nézetekkel szemben megvédték az általuk képviselt „népnyelvi liturgiát” – utaztak Rómába, ahol már az új pápa, II. Hadrián (I. Miklós közben meghalt) őket, akiket hírük már megelőzött, rendkívül barátságosan fogadta (867).

Konstantin és Metód fenntartás nélkül elismerték a pápa primátusát, s ajándékkal vitték neki a mártír Szent Kelemen, az egyház harmadik pápája földi maradványait, amelyet Kazáriában járva maga Konstantin lelt fel. A szentatya minden nyelvi és liturgikus

kérdésben osztotta nézeteiket, s többek között olyan neves tudósok, mint Anastasius Bibliothecarius megerősítésére hagyatkozva, miután a szláv liturgiát négy római bazilikában is elénekelték, a szláv nyelvet hivatalosan is liturgikus nyelvvé nyilvánította, és teljes támogatásáról biztosította a testvéreket. Konstantin Rómában szerzetbe lépve felvette a Cirill nevet, de hamarosan meghalt, Metódot a pápa pappá szenteltette, s püspökké kenve fel visszaküldte működési területére. A viszsztatérő Metód nagy csalódást keltett, hiszen a célt, az autonóm morva egyház megteremtését nem érte el. Így, bár „Kocel nagy tisztelettel fogadta őt, majd húsz tiszteletreméltó férfival ismét elküldte őt a pápához, hogy felszentelje pannóniai püspökké [bizonytalán „érsekké”], és behelyezze Szent Andronikus apostolnak, a hetvenek egyikének székébe.” A pápa számára ez a helyzet valódi mentőövet jelentett, ennek a (nem megsemmisültnek, hanem betöltetlennek tekinthető) széknek a betöltése egy „apostoli alapítású egyház” aktív működését jelentette, amely közvetlenül a pápától függ, s mivel székhelye, Sirmium joghatósága a hagyományoknak megfelelően kiterjed egész Illíriára, benne a morvák, sőt az összes szlávok lakta területre (így ki nem mondva, de beleértve Moesiára, azaz most már Bulgáriára is). Róma főpapja döntéséről örömmel értesítette a szlávok ekkor még önállóan tekinthető három fejedelmét, Rasztiszlávot, Szvatoplukot és Kocelt.

9. A frankok az ellenük lázadó Rasztiszláv ellen 870-ben erős haddal vonultak fel, de fő erősségét (Dowinát) nem tudták kiostromolni. Ekkor lépett az északi morva fejedelemség eseményeinek menetébe Szvatopluk. Pártfogója, Karlmann támogatásával sikerült Nyitrán megvetnie lábát, s hogy hűségét igazolja, kiadta Metód érseket a bajor papoknak, akik hevesen tiltakoztak annak működése ellen. Majd árulással elfogott nagybátyját kiszolgáltatta a frankoknak, akik „hűtlensége”

ürügyén megvakították, és kolostorba száműzték. Így maga uralkodott Rasztiszláv egész fejedelemségében, saját korábbi uralmi területét pedig szubandzs (szpahbad, azaz katonai kormányzó) irányította.

A frank főpapok a jog és törvény teljes mellőzésével Metódot, a pápa legátusát, Pannónia és minden szlávok érsekét, brutálisan bánva vele, Regensburgban bíróság elé állították, keményen elmarasztalták, majd egy eldugott kolostorban szigorú őrizet alatt tartva azt is megakadályozták, hogy az eseményekről a szentatyát tájékoztathassa. Több mint két és fél esztendeig tartott kegyetlen fogsága, mire – a tétova II. Hadrián halála után – az új pápa, aki a bajor papok e lépésében a szentszék balkáni hegemoniája visszaszerzésének akadályozását látta, ellentmondást nem tűrve követelte az érsek azonnali szabadon bocsátását. Kemény szankciókkal sújtotta a vétkeket, sőt parancsának megtagadása esetére exkommunikációjukat is kilátásba helyezte. Erős fogódzó volt a pápai eljárásban, hogy Pannónia Nagy Károly által történt egyházi felosztását sem akkor, sem azóta nem erősítették meg a pápával, így joggal hivatkozhatott őszentsége a hajdani, római kori gyakorlatra, amikor Illíria egésze (benne Pannónia is) közvetlenül pápai irányítás alá tartozott. A bajor papság ekkortájt szerkesztette „A bajorok és karanténok megtérése (Conversio Bagovariorum et Carantanorum) c. önvédelmi iratot (871), amelyből többek között az is kiderült, hogy Pannóniában, csakúgy mint Jámbor Lajos „Ordinatio imperii”-je (817) vagy a Verduni Szerződés (843) szerint is szép számmal élnek behódolt avarok. Metód tehát kiszabadult, nagy választási lehetősége azonban nem volt, csak Szvatopluk udvarába mehetett.

A morva vezér azonban nem sokáig tartott ki támogatói mellett, önállósodási törekvései miatt hamarosan őt is hűtlenséggel vádolták meg, mire Karlmann elfogatta és bebörtönöztette. Ámde a morvák nem fogadták el az újonnan kinevezett grófokat előlájá-

róikká, vezérükké választva Svatopluk egyik rokonát, Szlavomirt, felkelést robbantottak ki ellenük. A zendülés megfékezése érdekében Svatoplukot hazaengedték, ő pedig – a vára-kozásokkal ellentétben – a lázadók oldalára állt (871). A kilátástalan harcokban az említett két gróf – Engelsalk és Wilhelm – is elesett, ezért Karlmann és Német Lajos 872-ben koncentrált támadást intéztek a morvák ellen, nem sok eredménnyel. Végül csak 874-ben sikerült pápai közreműködéssel egyezsége jutniuk Forheimben: Svatopluk hűségesküt tett, s adófizetésre kötelezte magát, a bajor papság elbocsátva Metódot, elismerte a pápaság igényeit. A Kárpát-medence egyházi joghatósága tehát Róma, Bizánc és Salzburg között oszlott meg.

Az egyezmény azonban nem volt kedvező a szlávok apostola számára, ugyanis a salzburgi egyház papjait – akiknek aknamunkája percig sem szünetelt – hagyta működni és terjeszkedni a morva területeken is. Svatopluk szemében is szálka volt Metód, akiben – bár nem szolgált rá – éppen a bajor papok ármánykodása miatt a viszálykodás fő okát látta. Ismét korlátozták a szláv liturgiát, s keresztülvitték, hogy Metód nyitrai suffraganeus püspökévé a latin liturgia mellett lándzsát törő Wichinget szenteljék fel (880). Az érsek halála (885. április 6.) után, nem kijelölt utódát, Gorazdot, emelték helyébe, hanem Wichinget (886), Svatopluk pedig Metód tanítványait kiúzta országából, akik a bolgárokhoz és szerbekhez menekültek. Metódot valószínűleg érseki székhelyén, Sirmiumban temették el. A pápaság érdekei – úgy tűnt – háttérbe szorultak. Svatopluk halála után három fia osztozott örökségén: a legfiatalabb, Predszláv (Salán) Megalé Morávia területén esett el a honfoglalók elleni harcban, II. Mojmir és II. Svatopluk egymásnak esett, össze-
pásukban Arnulf császár az utóbbi pártjára állt. Mojmir pedig a pápához fordult, aki az alkalmat megragadva – mint ezt Theotmar salzburgi érsek leveléből (890) tudjuk – felszen-
telte a morvák számára János érseket, Benedek és Dániel püspököket, akiknek missziós terü-

lete azonban már magyar kézre került, és azok semmilyen idegen szervezkedést nem tűrtek meg szállásterületükön. A magyar honfoglalással tehát Róma és Salzburg, Róma és Bizánc viszálykodása a vitatott területek jurisdicciója miatt hosszú időre elodázódott.

10. A kalandozások során elő-előfordult, hogy egy-egy megszállott szerzetes vagy fog-
ságba esett pap téríteni próbálta a vitézeket, de nem nagy sikerrel. Az intézményes térítés lehetősége először Bizánc számára nyílt meg: 943-ban a magyarokkal öt évre fegyvernug-
vásban állapodtak meg, amely 948-ban lejárt. Ekkor Bulcsú vezér és a fejedelmi nemzetség-
ből Termacsu a császárvárosba érkezett a béke megújítására. Bár Bulcsú megkeresztelkedett és a bazileosz vendégbarátjává nyilvánították, s „gazdagon megjutalmazták”, később mégis hitszegő lett, s tovább pusztította a birodal-
mat. Ellentétben vele, írja Joannés Skylitzes: „Nem sokkal utóbb a Gyula is, aki szintén a türkök fejedelme (arcon) volt, a császári városba jön, megkeresztelkedik, s ő is ugyan-
azon jótéteményekben és megtiszteltetésekben részesül. Ő magával vitt egy jámborsá-
gáról híres, Hierotheos nevű szerzetest, akit Theophylaktos Turkia püspökévé szentelt, s aki odaérkezvén, a barbár tévelygésből sokakat kivezetett a kereszténységhez. Gyula pedig megmaradt hitében, ő maga nem intézett soha betörést a rómaiak területére, és az elfogott keresztényekről sem feledkezett meg, hanem kiváltotta azokat, gondja volt rájuk és szabad-
dá tette őket.” A gyula méltóság viselője tehát komolyan vette az egyezséget, sőt szövetségi viszonynak tekintette, s annak szellemében járt el. [Nem tartjuk lehetetlennek, hogy nem minden előzmény nélkül, ugyanis a korábban (943) megkötött béke biztosítékeként a bizánci fél „előkelő kezeseket kapott.” Nem zárható ki tehát, hogy a gyula is, pozíciója elfoglalása előtt, közöttük lévén behatóbban ismerte a görög viszonyokat.]

A latin rítusú térítés gondolata is felmerült

egy évtizeddel később. A pápaság elfajult belső viszályában XII. János pápa I. Ottó segítségét kérte, aki be is vonult Rómába, ahol a főpap 962. február 2-án hálából császárrá koronázta. A meglehetősen laza erkölcsű pápának azonban hamarosan elege lett a császári gondviselésből, titkon követeket küldött Bizáncba (amelynek érdekében állt Ottó itáliai előnyomulásának megakadályozása) és a magyarokhoz, hogy a császár elleni támadásra serkentse őket. A delegációt pedig álcázásul a saját árulóinak nyilvánította, ám a császárt nem sikerült átjente, aki így válaszol neki: „A hozzá hűtelen Leó püspököt és János kardinális diakónust, akiknek a befogadásával vádol bennünket, ez idő tájt sem nem láttuk, sem be nem fogadtuk: őket a pápa úrtól a mi ártalmunkra vezényelvén Konstantinápolyba igyekvőket – amint hallottuk – Capuában fogták el. Akikkel együtt fogták el a származására nézve bolgár, magyar neveltetésű Saleccust, a pápa úr legmeghittebb bizalmasát (domnipapae familiarissimum), és Zacheust, egy elvetemült, az isteni és emberi tanulmányokban járatlan férfiút, akit a pápa úr a közelmúltban szentelt fel püspökké, és a magyaroknak szánta prédikálásra, hogy reánk törjenek, amint ezt hírül adták nekünk.” Mivel egy-egy püspökség alapítása meglehetősen körülményes, sok adminisztrációt és jogi procedúrát követelő eljárás, amelyekről ez esetben nincs tudomásunk, nyilvánvaló, hogy Zacheus kinevezése egy már korábban meglévő, megüresedettnek tekintett főpapi székbe történt. Ez pedig aligha lehetett más, mint a sirmiumi püspökség, azaz „szent Andronikosz”, majd „szent Metód széke”, amelyhez a pápa pillanatnyi érdekein túl az illíriai jogi fennhatóság ügye is társult. Aligha véletlen „a pápa legbensőségesebb bizalmasának (familiarissimus) illetén szerepeltetése: bolgár származása, magyar neveltetése ugyancsak Moesia, ill. Pannónia felé mutat. Ottó azonban megakadályozta Zacheus székfoglalását, ugyanis még egy esztendő múltán is, mint a „pogányok püspöke” van jelen a római zsinaton. A császár mint

„rex et sacerdos”, aki a saját egyházai felett diszponált, tartotta magát a Nagy Károly hódítását követő egyházi felosztáshoz, amelyben Pannónián – mint fent vázoltuk – három egyházmegyéje osztozott, és nem volt hajlandó egy felelevenített egyháztartomány számára e területről lemondani. Így hát a latin rítusú térítés – akár római, akár német szempontból – ismét csak késedelmet szenvedett.

II. Jelentős változás csak a hatvanas évek végén következett be. A magyar fejedelem nehéz diplomáciai szorítóban érezhette magát. Nyugaton a császárság új erőre kapott, a cseh és lengyel fejedelmek felvették a keresztységét, ami egyet jelentett északon a német befolyás megerősödésével, [I.] Ottó erőszakosan törekedett arra, hogy Bizánc elismerje az ő „római császárságát” is, amihez fiának bizánci hercegnő arát kívánt (Liudprand cremonai érsek 968-ban éppen ez ügyben járt ott). Keletről a bazileosszal szövetséges gyula határolta teljes hátországaival (délen az ingatag bolgár–bizánci szövetséggel, keleten a készülő bizánci–kijevi kapcsolattal). Ha tehát a német–bizánci házassággal megerősített, a lehetséges itáliai frontot is kiiktató érdekszövetség létrejön, a teljes bekerítettséggel kell számolnia. Választhatott: vagy behódol a német alávetési törekvéseknek, vagy kiegyezik Kárpát-medencei ellenlábásával, a gyulával (aki bizonyára a Zombor névre hallgatott).

Ez idő tájt zajlott a gyula birodalmában is egy belső csatározás. Az Erdélyben fennálló avar vazallus állam kagánja ellen fellépett testvéröccse, Kulan, aki egy Beliud nevű vezért küldött ellene, ehhez leányát is feleségül adta. Gyuláról pedig azt írja a krónika: „Volt neki egy Sarolta nevű rendkívül szép leánya, akinek a szépségéről sokáig beszéltek más szállásterületek főnökei, akit Géza vezér annak a Beliudnak a tanácsával és közreműködésével, aki Kulan földjét birtokolta, törvényesen feleségül vett.” A Kárpát-medencei erőviszonyok egyszerűsödtek, a két magyar hatalmi pólus,

erőkoncentráció szövetségre lépett, amelyet a fejedelemfi, Géza és a gyula lánya erősített meg, másrészt Sarolta személyében egy határozott, erőskezű, keresztény hölgy került a fejedelmi törzs szállásterületére, aki nemcsak fiú utóddal örvezdettette meg férjét egy esztendő múltán (969), hanem – kortárs szerző szerint – „az egész birodalmat kézben tartotta, férjét és mindazt, ami a férjéé volt maga igazgatta, e hölgy vezetésével kezdődött a kereszténység Magyarországon.” Ez a kereszténység minden bizonnyal keleti rítusú volt. Nem véletlen tehát, hogy a veszprémi püspökség alapítólevele görög sztereotípiákat őrzött meg (talán az elkallódott eredetije is görög nyelvű volt), és a veszprémvölgyi apácák alapítólevele görög szöveggel maradt ránk (Kálmán kori másolatban).

A belső állapotok hazai változása nyilván elgondolkodtatta a német diplomácia vezetőit is: veszélyesebb erőt képviselt a keleti szomszéd, másrészt pillanatnyilag lehetetlenné tette az alávetési törekvéseket, harmadrészt közvetlenül a birodalom határánál tért nyert a görög rítusú kereszténység, erősödött Bizánc befolyása. Cselekvésre azután szánhatták el magukat, miután II. Ottó társcsászár és Theophanu (Ióánnés Tzimiskes bazileosz unokahúga) bizánci hercegnő házasságát sikerült tető alá hozniuk (972. április 14.). A magyar fejedelmi udvarban tért hódító kereszténység reményt keltett a térítésben való részvételre, másrészt az új császárné (imperatrix) személye is közvetett vagy közvetlen kapcsolatteremtés lehetőségét jelenthette. Az első lépést már ez év nyarán megtették.

12. A császár (vagy nevében a társcsászár) valószínűleg a pogányok megtérítésének letéteményese, a mainzi érsek és a Nagy Károly-féle egyházfelosztás alapján Pannóniára igényt tartó salzburgi érsek ösztönzésére le-
vélben értesítette Piligrim passzai püspököt (aki tehát még nem tudott erről), hogy Brúnó püspök személyében követet küld a „magyarok királyához” (rex Vgrorum), hogy (politikai,

egyházi?) tervéhez nyerje meg annak csatlakozását, s utasítja a passzai püspököt, hogy legátusát lássa el mindennel, ami az úthoz szükséges, lovakkal és emberekkel is, és vezettesse el, amilyen messzire csak biztonságosan lehet, a magyarok határán. Biztosítja őt arról is, hogy ha elképzelését siker koronázza, abból haszna lesz Piligrimnek és az övéinek is. A legáció biztosan sikeres volt, eredménye lehetett, hogy a következő esztendőben a hűsvétot Quedlinburgban ünneplő császárhoz más népektől küldött követek között ott találjuk Géza 12 fős delegációját is. Hogy milyen céllal érkeztek és miről tárgyaltak, nem tudjuk, de Piligrim egyik levelében említi, hogy térítő papjainak ott, ahová korábban be sem léphettek, most (974), „miután, szerződés egyezésére léptek” (foedere pacto) a hitbuzgó tevékenységre módjuk nyílt.

A magyarokkal kötött szerződést a passzai egyház főpapja – aki arra törekedett, hogy a Szentszék egyházmegyéjét újra a római kori laureacumi (Lorch) érsekség jogutódként és örökösöként restaurálja – azonnal a maga javára kívánta kiaknázni. Hosszú levelet írt a pápának, amelyben ecseteli önmagának és papjainak emberfeletti, sikeres erőfeszítéseit a magyarok térítésében, előadja hűségét a „symbolum ecclesiae”-hez (credo, hitvallás), és kérelmezi, hogy palliummal (érseki palást) megtisztelve őt, emelje egyházát érsekséggé, szenteljen mellé püspököket, hogy a továbbiakban is sikert sikerre halmozhassanak. Buzgalmában – maga közli – megírta előre kinevezéséről a pápa válaszlevelét és a császárhoz küldendő értesítését is az eseményről, amelyet ösztöngének csak alá kellett volna írnia. A pápa azonban, más elképzelésektől vezérelve nem tett eleget óhajának.

Piligrim leírásában nem csal, bár sokan hamisítványnak ítélik az említett dokumentumokat. Valóságos helyzetről ír, még ha nagy-
zolva, öndicsérettől áthatva, ellentmondásoktól sem mentesen vázolja is a helyzetet. Mentetődzik a pápánál, hogy a „magyarok újonnan

megtért népe” (a neophyta Vngarorum gente) által akadályoztatva nem mehet Rómába, akik is – nem kis túlzással állítja – könyörögve kérték őt, hogy maga menjen térítésükre, de legalább papjaikat küldje hozzájuk. Dicsekszik, hogy az előkelőbb magyarok közül mindkét neméből kb. ötezret már megtérített és megkeresztelt. Ugyanakkor elmondja, hogy a népesség a magyarokénál sokkal nagyobb számban, akiket fogolyként a világ minden részéből hurcoltak ide, keresztény, akik immár – a még pogány magyaroktól sem akadályoztatva – szabadon gyakorolhatják vallásukat. Történeti érvként említi meg, hogy törvényes elődjének, a laureacumi érseknek Kelet-Pannónia és Moesia területén az antikvitásban hét suffraganeus püspöke volt, közülük négy Moráviában még akkor is működött, amikor a magyarok előzönlötték az említett térséget. Jól ismerte tehát a pápaság korábbi igényét, és megcsillantotta a reményt, hogy tevékenysége révén akár Bulgária (Moesia) is visszatérhet a latin rítusú egyház kebelébe. Ez nyilvánvalóan nem jelentette volna a Metód-korabeli közvetlen pápai jurisdicciót, nem egyezett a pápaság elképzeléseivel, tehát Piligrim törekvéseit nem támogatta, aki persze ennek ellenére a császárral a regensburgi zsinaton megerősítette (az el nem nyert) érseki pozícióját (976). Természetesen előjárója, a salzburgi érsek (Fridericus) is mereven ellenállt a passauai szándéknak, a maga érdekében hasonló eszközhöz folyamodott, saját jogai igazolandó okleveleket hamisított. Így a belső acsarkodás következtében a nagyra törő tervekből nem lett semmi. Ez idő tájt tehát – legalábbis úgy tűnik – a Kárpát-medence népeinek térítésén a német és a bizánci egyház osztozkodott.

13. Az egyezés II. Ottó és Géza fejedelem között a „béke okából” köttetett meg, a térítés tetten érhető oka mellett a császár nyilvánvaló politikai szándéka az lehetett, hogy az egykori frank Pannóniát a bizánci érdekszférából kiszakítsa, s a „divide et impera” elve szerint

alkalom adtán a birodalomnak visszaszerezze. Láttuk, hogy levelében Gézát a „magyarok királyának” (Vngarorum ... Rex) titulálta, holott nem volt az. [Külön megérne egy misét, hogy később István is miért fogadta el és iratta saját okleveleiben is, hogy ő „rex Ungarorum” vagy „kralész passzész Hungriasz”, amely nem a magyarok önelnevezéséből ered, hanem az „onogur” népnévből, s idegenek oktrojálták reánk. Lehet, hogy a magyar fejedelme(ke)t ezzel a gesztussal az egykori avar birodalom jogutódának ismerjék el, ami – mint később igazolódott – a belső meghasonlást idézheti elő?]

A Géza nagyfejedelemhez küldött Brúnó püspökről pedig egy közel-kortárs forrás a következőt állítja: „a hitre térítette Magyarországot... Magyarországot királyát megkeresztelte, akit Gouznak hívtak, miután a keresztségben nevét Istvánra változtatta, őt Istvánnak, az első mártírnak a születésnapján (dec. 26) a keresztvízből Ottó császár emelte ki, s abba is beletörődött, hogy országát teljes szabadsággal birtookolja, s megengedte neki, hogy a szent lándzsát [maga előtt] hordoztassa, amint az a császárnak szokása, a maga lándzsájában lévő ereklyét is átengedett neki az Úr szögeiből és Szent Móric lándzsájából.” A forrás – Ademar Cabanensis írása – célzatos és nagyon is kételkedés: ez esetben három (szentgalleni, verduni, querfurti) Szent Brúnó és két (I. és III.) Ottó császár személyét mossa össze, de művében helyeket, dátumokat stb. kever. A lándzsaadóományozás motívumát pedig az ezredforduló lengyel eseményeiből meríthette. Anonymus Gallus elmeséli, hogy III. Ottó Szent Adalbert ereklyéihez zarándokolt, és a lengyel egyház megalapítása ügyében Gneznóba nyargalt, s ott az ünnepség egyik jeleneteként Boleslav Chrobry fejedelemet „megajándékozta Szent Móric lándzsájával, benne az Úr keresztjének egy szögével”. Ha azonban szemernyi igazság is van a Gézáról szóló tudósításban, fenti hipotézisünket erősíti meg.

Hogy a „szent lándzsa” hatalmi jelkép a

német birodalomban az adott korban vitathatatlan. Ám a lándzsa adományozása, mint a lengyel példa és Péter királyunk története mutatja, hűbéri viszonyt fémjelez. Ezen talán valamennyit enyhít, esetleg az egyenrangú fél feltételezése felé mutat, hogy Géza azt úgy hordoztathatja maga előtt, „amint az a császárnak szokása”, tehát nem hűbéresként. Sajnos e forrás szerfelett megbízhatatlan, más adat pedig nem erősíti meg, hogy a magyar fejedelem hatalmi jelvényei között ez a jelkép létezett volna. István király koronázási paláston ábrázolt képén viszont az uralkodó jobbában egy köpüs lándzsával jelenik meg, ezüst dénárján pedig felhőből kinyúló kar zászlós, szárnyas lándzsát tart, felirata pedig „Lancea regis”. Ugyanakkor az Altaichi Évkönyvek elmondja, hogy a ménfői ütközetben a németek „elragadták a király aranyozott lándzsáját”, tehát ez Aba Sámuel esetében is megjelenik. A pápa, VII. Gergely egy levele szerint azonban ezt a lándzsát a koronával együtt (lanceam coronamque) III. Henrik „visszaküldte Szent Péter testéhez. ... oda küldette az ország jelvényeit, amelyről tudta, hogy méltóságának eredete onnan származik”. Ezt a lándzsát a század végén Szent Péter sírja fölé függesztve ott többen is látták. Ha ez igaz, akkor eredendően István király jelvényeiről van szó, arról a lándzsáról, amelyet tehát István a pápától nyert el. [Esetleges kései párhuzam lehet: III. Ince pápa „királyi koronát és hadizászlót” (regium diadema et militare vexillum) küldött Kalojan bolgár fejedelemnek (1205), talán a „militare vexillumot” tekinthetjük „zászlós lándzsának” is.]

Az említett évkönyv azt is elmondja, hogy a csata után a győztesek Fehérvárra mentek, ahol is a Szűz Istenanya templomában Henrik, „a császár Pétert királyi méltóságaival felruházta és saját kezével vezetvén trónusára visszahelyezte.” Ezt az eseményt a Képes Krónika – amelynek szerzője ismerte az említett évkönyvet – úgy mondja el, hogy a császár „királyi koronával” helyezte vissza Pétert királyságába, és „Szent István király szent jelvé-

nyeivel (sacris insignibus)” ékesítve ültette a trónra. Ha a restauráció valóban István király hatalmi jelvényeivel történt, ez ellentmond a pápa leírásának. Valószínű azonban, hogy a krónikás már a későbbi koronázási normatívák alapján módosította forrását. A krónikában még egyszer előfordul a lándzsa mint hatalmi jelvény említése: 1045 pünkösdjét ünneplendő Henrik hazánkba érkezett; ekkor Péter hűbéresküt téve országát „aranyozott lándzsa” képében adta át neki, aki is ezt kegyesen fogadta. (Itt a jelkép már fordított előjelű.) A későbbiekben I. András a tihanyi alapítólevélben már lándzsa helyett jogarára (sceptrum) hivatkozik mint hatalmi jelvényre.

Megjegyzendő, hogy István Intelmeiben többször is hivatkozik a koronára, de a lándzsáról szó sem esik. Úgy tűnik, lándzsáját István, ha kapta, a pápától nyerte el, de a királyság hiteles jelképének a koronát tekintette.

14. „A fent említett király – folytatja Ademar – Szent Brúnónak megparancsolta, hogy fiát is keresztelje meg, neki is, mint saját magának, az István nevet adva.” Ez a tudósítás hitelesnek hangzana, ha más források nem támasztanának kételyt bennünk. A Szentgaleni Nekrológium szerint ugyanis „Pruwarti püspök [korábban a monostor szerzetese] megtérített sok magyart királyukkal együtt”. Ez esetben persze felmerülhet, hogy vajon Gézáról van e szó, hiszen a nyugati források nem egyszer a kalandozó vezéreket (Bulcsú, Lehel stb.) is királynak titulálják. Más források viszont Gizelláról mondják el, hogy a magyarokat férjével együtt a keresztény hitre térítette.

Ezeknek a híradásoknak az alapjai azonban a Szent István-legendák, amelyek azt sugallják, hogy a leendő király születésekor (969) szülei már keresztények voltak, ugyanis mindkettőjüknek megjelent István protomártír, és megjövendölte fiuk születését intve őket, hogy a csecsemőt az ő védnökségébe ajánlva az ő nevére kereszteljék. (A védőszent esetében tehát a két forrás egyezik.) A nevet ómennévnek is

tekinthették, a Sztephanosz, Stephanus görög eredetű jelentése „koszorúzott, megkoronázott”; mint láttuk ugyanerre a névre keresztelték gyula méltóságú vezérünket is, de hasonló lehetett (a senioratus jogelve szerint trónra szánt) Vazul névadása is (görögül „császár”). Ha pedig István szülei már keresztények voltak, s születése után hamarosan megkeresztelték, akkor bizonyosan Sarolta valamelyik papja bizánci rítus szerint keresztelte őt meg.

Géza fejedelemlről kortárs krónikás írja: „A mindenható Isten mellett hamis isteneknek is áldozott; mikor ezt főpapja (antistes) a szemére vetette, kijelentette, hogy gazdag és megvan a kellő hatalma ahhoz, hogy így cselekedjék.” Ez a főpap is a görög egyház papja lehetett, ugyanis Sarolta sem salzburgi, sem metzi egyháznagyot el nem fogadott volna, márpedig egykorú híradás szerint „ennek a hölgynek a vezetésével kezdődött a kereszténység Magyarországon” (legalább is a Géza kezén lévő országrészben). Géza halálakor azonban hazánkban a pannonhalmi adománylevél tanúsága szerint ekkor csak egyetlen püspökség létezett, a bizánci rítus képviselő Sarolta székhelyén Veszprémben, s közvetlenül halála előtt alapította a pannonhalmi (bencés) monostort, amelyet csak István idejében (1001) fejeztek be és avattak fel.

15. A kialakult helyzet tehát azzal fenyegetett, hogy Bulgária (Moesia) és a gyulák birodalma után a római egyház elveszti Pannóniát is, tehát lépéskényszerbe került, a német hatás felerősödése – véleményünk szerint –, amely azonban a pápai jurisdíciót is veszélyeztette, csak István házassága és a hatalom megtartásáért folytatott harcok során vált perdöntővé.

Péter cár halála után kiéleződött a bolgár–bizánci ellentét, II. Bazileosz pedig már 986-tól arra törekedett, hogy leigázva Bulgáriát végérvényesen bizánci themává (tartomány, provincia) tegye azt. Hosszú, több szakaszban zajló hadakozásuk, amely a bolgár állam bukását eredményezte – mint köztudott –, csak

1018-ban ért véget. Az események közepette Sámuel cárnak sikerült az ország nyugati területein megvetnie lábát, birodalmát újjászervezve 996-ban sikeres katonai akciókba kezdett Bizánc dalmáciai partvidéke ellen. (A bazileosz rákényszerült arra, hogy a velencei dózse ajánlatát elfogadva, a városállamra bízta annak védelmét.) A pápaság ezt a helyzetet soha vissza nem térő alkalomnak tekintette, hogy a bizánci patriarchátustól elszakítva a római egyház újból kiterjeszthesse fennhatóságát a hajdani Moesiára, s ha a német törekvéseket kivédve egyházi joghatósága alá tudja vonni Pannóniát is, helyre állhat régen óhajtott jurisdíciója Illíria egésze felett. De hogyan?

A legkézenfekvőbb megoldásnak ismételten „Szent Andronikosz székének”, a sirmiumi érsekségnek, melynek hatáskörét Metód idejében Pannóniára és valamennyi szláv tartományra kiterjesztették, gyors betöltése lehetett. Erre a pozícióra értelemszerűen kipróbált és a szláv nyelvű igehirdetésben járatos papot kellett választani: a magyar ügyekben is járatos Szent Adalbert tanítványi köre jöhetett tehát számításba. A prágai püspök a császárral konzultálva ekkoriban alapított monostort egy „Mestris nevű helyen”, ahová is szerzeteseket telepített, élükre pedig „Aschericus apátot állította, hogy őket irányítsa”. „Aki azután – folytatja a forrás – Sobottin nevű helyre (ad Sobottin) érsekké szenteltetett”, Aschericus címe valami ilyesmi lehetett „a Szávai egyház érseke” (ecclesiae Sobodinis vagy Sobot(t)inis archiepiscopus). [Hasonlóan címzi magát Gellért is: „ecclesiae Moesanae episcopus”-ként.] Az „apostoli alapítású egyház” aktivizálása újabb támadás volt Bizánc ellen, de egyben a magyarság keresztény térítése problémáját is felgerjesztette. Róma a korábbi (9. századi) elképzelések felélesztésével bizonyosan egy közvetlenül az ő jurisdíciója alá tartozó, tőle függő, s nem egy német hűbéri függésben működő magyar egyházat kívánt szervezni. Emiatt azonban a Salzburggal való régi területi jogvita felelevenedésétől lehetett tartani.

Ekkor lépett a színre a keresztény „római birodalom újjáteremtésének” (renovatio imperii) eszméjétől, millenarista vagy kiliaszta elgondolásoktól megszállott, olykor egzaltált viselkedésű III. Ottó, a császár, aki ellentétben a salzburgi érdekeket védő, Zacheus küldetését megakadályozó nagyapjával, a „rex et sacerdos” birodalma egyháza feletti rendelkezési jogával élve lemondott a Pannónia feletti birodalmi, pontosabban salzburgi igényről. Elhárult ezzel a jogi akadály az önálló magyar egyház megteremtése előtt. Erre utalhat Thietmar krónikájában, amikor elmondja, hogy István (Waic) a császár „kegyéből és biztatására ... országában püspöki székeket (episcopales chatedras) hozott létre”.

16. Mikor kerülhetett sor III. Ottó – akinek közreműködésével 1000-ban a lengyel egyház is életre hívható volt – e nemes, keresztényi egyházszervezést előmozdító gesztusára? István király maga panasolja, hogy apja, Géza halála után „egy megye (comitatus), Somogy nevű akart elűzni engem atyai székből”, azaz – mint tudott – Koppány vezér a senioratus pogánykori joggyakorlata szerint, a leviratus érvényesítésével is élve, akarta a nagyfejedelmi pozíciót magának megszerezni. Ekkor tett fogadalmat Szent Márton mártírnak és hitvallónak – vezéreinek, Pázmánynak (Poznano), Hontnak (Cuntio), Orciusnak (Orzio) és Domonkos érsek úrnak (domno Dominico archiepiscopo) jelenlétében –, hogy győzelme esetén monostorának adományozza az említett megye tizedét, a területileg illetékes megyéspüspököt (parochiano episcopo) pedig fejedelmi udvarházak (curtis) adományozásával kárpótolja. Azt állítja, „e hely kivételével Magyarországon püspökségek és apátságok nem voltak”, jóllehet maga említi Domonkos „érsek” jelenlétét fogadalmánál. Elképzelhető, hogy az érsek is csapataival külföldről érkezett István megsegítésére? Lehetséges, magam azonban úgy vélem, miután személye a későbbiekben is feltűnik, inkább Géza

kíséretében szereplő udvari, főpap (antistes) lehetett, amolyan egyházmegye nélküli térítő-érsek (archiepiscopus chori), akik közül vagy fél tucattal számolhatunk a 11. század első évtizedében. Részvétele tehát a konkrét magyar egyházszervezet kiépítésében aligha lehetett perdöntő. István fogadalmátétele tekinthető a terminus post quemnek III. Ottó Pannóniáról való lemondását illetően. Ugyanezen évre, 1001-re, István királysága második évére dátumozott adománylevélben az uralkodó döntéséért szabadkozva kérdezi: „Mivel, híveim, ha szabadságomban állt püspökségeket és apátságokat alapítanom azon a helyen, ahol akartam, vajon nem tehettem-e azt bármely hellyel, amit csak akartam?” Ez az esztendő tehát a terminus ante quem a szóban forgó ügyben. Úgy tűnik ebből, hogy a koronázás és az egyházalapítás lehetőségének megteremtése nem esik egybe: a „sobottini érsek” felszentelését követően Ottó császár azonnal lemondott Salzburg Pannóniára vonatkozó igényéről.

A kialakult helyzet azonban egyáltalán nem volt egyértelmű; I. Miklós pápa ugyanis előírta, hogy az országokban a főpap a fejedelmi székhelyen működjék, Aschericus pedig ugyanakkor Moesia (Bulgária) visszahódításának igényével szentelték fel Szerem (Sirmium) érseki székére. Valószínűleg az István udvarába érkező főpap először Esztergomban tartotta rezidenciáját, ahol a „sobottini” (szávai) cím használata terjesen értelmetlennek tűnt, s ez változott az idők folyamán Esztergom egy városrésze elnevezéseként „Szombathelyre”. Arról, hogy Aschericus három évig Esztergomban az érseki teendőket látta el, Hartvik püspök is tanúbizonyságot tesz.

A század legvégén azonban a balkáni helyzet jelentősen változott. Pietro H. Orseolo óriási hajóhaddal felszabadította a bolgár nyomás alól a dalmát városokat, de visszaszorulhatott Sámuel a Száva mellékéről is. Csak feltételezni tudjuk adatok hiányában, hogy ekkoriban köthetett István fejedelem szövetséget a velencei dózsával, s talán ez lehetett az

oka a bolgár kapcsolat megromlásának, melynek következtében a bogár cárevis, Gavril Radomir eltaszította már várandós magyar feleségét, Géza leányát, aki is itthon szülte meg fiát Petar Deljant, a későbbi bolgár események tragikus sorsú szereplőjét. A pápaság ügye ismét csehül állt a Balkánon, s ez lehetett az oka, hogy Aschericust az eredeti szándéknak megfelelően visszarendelték Sirmiumba, a bolgár egyház Rómának való megnyerése hatékony szorgalmazása céljából. Az esztergomi egyház pedig immár apellálhatott arra, hogy az önálló magyar egyházszerkezet vezető egyháza legyen majd Sebastianus (ha ugyan e név nem a Sobottinus cím félreértéséből keletkezett) vagy Dominicus felszentelésével. Megerősíti a koronázást megelőző egyházszerkezet Hartvik püspök is, amikor írja: István követei révén a pápától Pannóniára „bőséges áldást” kér, és azt, hogy „az esztergomi egyházat aláírásának tekintélyével főegyházzá szentelje, és a többi püspökséget is áldásával erősítse meg.” [Felmerülhet persze egy olyan kérdés is, hogy a Sebastianus név nem a Sobottinus kései félreértése-e?]

17. A fentiekben – úgy vélem – talán sikerült tisztázni III. Ottó császár közreműködését a keresztény magyar állam megteremtésének folyamatában, kérdés csupán az, szerepet játszott-e a koronázásban is? A lengyel események ismeretében bizonyosak lehetünk abban, hogy nem ellenezte azt, de ez még nem jelenti aktív közreműködését is. István a források összecsengő tanúbizonysága szerint a pápához küldte delegációját, hogy tőle királyi diadémot (koronát) és pápai áldást kérjen. A követség vezetője a hagyomány szerint az az Ascherikus érsek volt, aki – mint láttuk – a Szentszék terveiben fontos szerepet kapott, s így aligha kétséges, hogy a pápa különös kegyét élvezte. A magyar fejedelem kérelmei teljesen egybeestek a pápaság – immár III. Ottó által is támogatott – évszázados törekvéseivel, így magától értetődő, hogy különösebb feltételek támasztása nélkül

teljesítették azokat. Ha hinni lehet Hartviknak, a pápa ezen felül „keresztet küldött a [megkoronázandó] királynak, mintegy az apostolság jeleként, így szólván: ’Én apostoli vagyok, ő viszont méltán Krisztus apostola, ha Krisztus annyi népet térített meg általa. Ezért rendelkezésére bízunk, miként az isteni kegyelem Őt oktatja, az egyházaknak és népeiknek mindkét törvény alapján történő igazgatását.’ Elnyervén hát mindent, amit kért, Asrikpüspök [így!] vígan tért vissza hazájába, magával vitt mindent, amiért a vállalt utat végigjárta.”

Itt és most nincs jelentősége Aschericus püspökké degradálásának, hiszen az ő személyével kívánja majd indokolni Hartvik a kalocsai érsekség megalapítását. Érdemes viszont arra utalni, hogy – bár félreértelmezve kerül előadásra – a magyar egyházra ruházzák az „apostoli alapítás” hagyományát, s felhatalmazást nyer István, hogy országa egyházi ügyeiben „rex et sacerdos”-ként uralkodjék, ami a legenda írásának időpontjában – az investitúraharcok idején – már egyáltalán nem aktuális, tehát nem véletlenül fogalmaztatott meg a szent király életiratában. (Erre még visszatérünk.) – (Lehet, hogy nagyon elvetjük a súlykot, ha az „annyi nép” megtérítése említésében is archaizmust vélünk látni: tudunk ugyanis István külső ellenségekkel (bolgárok, lengyelek, besenyők) vívott harcairól, de külső hódításairól nem. Ha azonban népmeséink sztereotip kifejezései közül a „heted hét ország” említésére gondolunk, mint a „hetumoger” országának egy hetedére, azaz egy törzs különálló, szuverén szállásterületére, akkor az ezeket alávétő és a kereszténység felvételére szorító István valóban „sok népet” fordított a hitre. Ez talán a törzsi különállás felszámolásának emléke lehet. Megerősíteni látszik ezt Anonymus, aki szerint a sikeresen kalandozó vezérek „azután visszatértek saját hazáikba” [ad propria redeunt regna].)

18. További pontosítási kísérlet tárgya lehet a koronázás időpontjának a tisztázása a

lehetőségek függvényében. A legenda szerint István, bizonytalán a fent említett előzmények után, az atyja halálát (997) követő negyedik évben küldte el követségét a pápához, hogy hivatalosan is befogadást nyerjen övével a keresztény népek közösségébe. Mint már említettük, az Aschericus vezette delegáció sikerrel járt, a főpap meghozta számára a pápától a „koronát és az áldást” (*coronam et benedictionem*). Mind ez tehát az 1000. esztendőben történt. Alátámasztani látszik fenti feltevéseinket az az „argumentum ex silentio”, hogy szó sem esik ez alkalommal főpapok felszenteléséről az új magyar egyház élére.

A korona értelemszerűen nem volt eleendő az érvényes királykoronázáshoz. Erre egyértelmű példa Boleszláv Chrobry lengyel fejedelem története. Az ezredik esztendőben sor került a lengyel egyházszervezet létrehozására, amelynek élére érseket és püspököket szentelt a pápa. A pogány poroszok kezéből az általuk meggyilkolt Szent Adalbert holttestét megváltó uralkodó és előkelői a Gnieznóba a szent sírjához zárandokló III. Ottót kegyesen fogadták, s hosszasan tárgyaltak vele (nyilván az önálló lengyel egyháztartomány ügyeiről). A császár élményei hatására, a lelkesedéstől áthatva kijelentette – mint Anonymus Gallus írja –, hogy ilyen jeles fejedelem, mint Boleszláv nem holmi ispáni vagy hercegi címre érdemes, hanem „dicső királyi trónra kell Őt ültetni, és koronával felékesíteni”. E szavak nyomatékául „lekapta saját fejéről a császári diadémot és azt a baráti szerződés jeleként Boleszláv fejére helyezte”. Cselekedete azonban csak gesztus értékű volt, a lengyel fejedelem nem vált királlyá csak 1025-ben, amikor pápai áldással nyerte el a koronát, s a királyságra felkenték.

A koronázás időpontjára az egyetlen érvényes dátumot a pannonthalmi adománylevélben találjuk. Dátuma szerint „Kelt az Úr megtestesülésének 1001. esztendejében, a 15. indictióban, Istvánnak, a magyarok első királyának a második évében.” Az oklevél hitelességét sokan vitatják, mások interpoláltak

tartják (véleményünk szerint István zárt bullájának exempláriája), de csak egy neve nincs német scriba (oklevélmásoló, Heribert császári kancellár „C”-vel jelzett írnoke) feltételezett írásképe miatt, amelyet a 13. század elején úgy hamisítottak, hogy az eredeti írásképet felismerhetően jelenik meg [?], tartják egyesek tévesnek, s a szöveg ellenére 1002-re datálják a dokumentumot. Magam ezt az elképzelést képtelenségnek ítélem, s hitelesnek tekintem a keltezt. Ha pedig ez így igaz, akkor Istvánt az 1000. esztendőben koronázták, a ki nem zárható görög *indictio* szerint szeptember 1. és december 31. között, a valószínűbb pápai *indictio* szerint pedig ez év karácsonya és újév napja között. [Az újévi koronázást kizárhatjuk, ugyanis ekkor ez a nap nem ünnep, csak az ünnep (karácsony) nyolcada, a „circumcisio” napja, és – bármennyire nem volt prűd a középkor – a „szent fitymát” aligha ünnepelték.]

Mivel István a koronát és az áldást a pápától nyerte, valószínűbb a karácsonyt követő hétre feltételezett koronázás. Abban egyetérteni látszik a történetírás, hogy ez az esemény német mintára zajlott (pénzverés, oklevelezés, törvényalkotás stb.). A krónika Hont és Pázmány vezérekről írja „az ő tanácsukra és segítségükkel (*consilio et auxilia*) állítottak királyt a magyarok fölé”. A német birodalomban ez idő tájt virágzott Nagy Károly kultusza: az ő császárrá koronázása volt a követendő példa I. Ottó számára, aki fiát, II. Ottót 967 karácsony napján koronáztatta társcsászárává, de III. Ottó királlyá koronázására is 983 karácsonyan került sor. Nem kizárt tehát, hogy német hatásra Istvánt is 1000 karácsony napján kenték fel a királyságra, bár magam valószínűbbnek tartom, hogy ezt a napot „a császárnak” tartották fenn, s magyar királyt pedig a forrásokban szerfelett kihangsúlyozott védőszentje, Szent István protomártír ünnepén koronázták (december 26).

19. Istvánt tehát kétségtelenül a pápától elnyert koronával koronázták meg. Egyetlen

egykorú ábrázoláson, a koronázó paláston, a király fejére nyitott liliomos, ékkövekkel díszített abroncskoronát hímeztek ki. De a ma ismert „szent korona” tekinthető-e az említett diadémmak? Aligha. Mi történt a pápai adománnyal? Azt hiszem, ezt a kérdést kissé körül kell járni.

Feltételezhetjük, hogy a király halála után sírjába helyezték, hogy a királyi kincstárba került, hogy Pétert első uralkodásakor ezzel koronázták, hogy azután Aba Sámuel fejére került, de mindegyik semmiféle támpontunk sincs. Gellért – ismert húsvéti fellépése kapcsán – azt írja, hogy nincs esztelenebb dolog, mint „a kezekben hordozni a királyi tökfödöt” (regium manibus ferre pilleum), nehéz elképzelni, hogy ezt a pápa által megszentelt koronára mondta volna. Aba ménfői veresége után kincstára német kézre került, de csak „aranyos lándzsáját” (lancea regis deaurata) említik. Bár a magyar krónika Péter visszahelyezéséről állítja, hogy „királyi koronával” (regali corona) és a „Szent István király szent jelvényeivel” (sacris insignibus sancti regis Stephani) felékesítve ültette III. Henrik a trónjára, úgy tűnik a külön említett korona nem István király „jelvényei” közé tartozott. Annál inkább hihető ez, mert VII. Gergely pápa szerint a győztes uralkodó – mint említettük – István „lándzsáját és koronáját” (lanceam coronamque) „visszaküldte Rómába”, mert tudta, hogy onnan származik. Magyarország hűbéri alávetésével tehát a „korábbi függés” jelképei szimbólum értéküket elvesztették.

A magyar krónikakompozíció majd minden királyunkról elmondja, hogy „megkoronázták”, „uralkodott”, vagy „királyi koronát” (regálém coronam) nyert el stb., de csak I. Gézaról mondja, hogy „az ország koronáját” (coronam regni) elfogadta a magyarok biztatására. Hogyan kell a krónikás e kifejezését érteni, megvilágítják az Ottó királyról írott sorok, ugyanis csak róla mondja el, hogy „a királyság koronájával” (coronam regni) koronázták, majd uralmának jogosságát bizonyítandó

Budán „a szent koronával a fején” (coronam sanctam habens in capite) közlekedett. Kérdés most már, miért „szent korona” ez a korona, honnan ered szentsége?

A forrásokból egyértelműen kitetszik, hogy ez a korona „Szent István koronája.” És ez bizonyítható is. Istvánt már a halála után körülhúghatta a szentség híre, a „fama sanctitatis”. Nem lehetetlen ez olyan korban, amikor még az egyház számára el nem fogadható Aba Sámuel királyról is úgy emlékeznek meg tetemének áthelyezésekor, mint egy szentről: „szemfedelét és ruháit sértetlenül találták, sebhelyei begyógyultak”. András király rendelkezett úgy – s talán ez volt az István-kultusz első lépése –, hogy a magyarok térjenek vissza „Krisztus igaz hitéhez”, és mindenben azon törvény szerint éljenek, amelyre István király tanította őket. A hivatalos szentté avatásra azonban, mint köztudott, csak I. László uralkodása alatt került sor (1083). Ha tehát „Szent István koronájáról” kívánunk szólni, azt hiszem, ezt a tényt nem szabad figyelmen kívül hagynunk.

20. Nem lehet véletlen, hogy az „ország koronájáról” éppen Géza neve jut a krónikás eszébe, hiszen görög felirattal is megerősített félalakos képe ott található a korona abroncsán, a hátsó oromdíszen hasonló módon ábrázolt Dukasz Mihály bazileosz alatt, és társcsászára, Konstantinostól egy ékkövel elválasztva.

Elöl az abroncs fölött félkör alakú és háromszögletű színes, a hegyükben drágakövet tartó azsúr rekeszománc díszektől közrefogva, az égi trónuson ülő Világszabadító Krisztus képe díszlik. Az abroncs peremeit igazgyöngyös ékesíti, a lemezen pedig hatalmas drágakövek, zafírok és almandin-gránátok között szimmetrikusan (görög felirattal) az égi pártfogók (Gábrriel és Mihály arkangyal), az evilági élet biztonsága fölött örökös katonaszentek (György és Demeter), majd az egészséget biztosító orvosszentek (Kozma és Dámján) szépen megmunkált félalakos zománcképei

helyezkednek el. A diadém két oldalán négy-négy, hátul egy aranylánc csüng le végeiken három-három drágakövel. A szent korona ezen részét a „corona Graeca” névvel illetik.

Hivatkozni lehetne e jelenség kapcsán persze arra, hogy István édesanyja, Sarolta (de lehet, hogy maga István is) görög rítus szerint lett megkeresztelve, de – bár másodlagosan felszereltnek tűnnek – a korona említett hátsó képei egy ilyen feltevést kétségessé tesznek. Az említett hármasság aktualitása 1074–1077 közé datálható, hiszen a két bizánci uralkodó kortársaként Géza csak ekkor ült a trónon, nem lehetetlen tehát, hogy I. Géza király bizánci feleségének női koronája (sztemma) volt ez eredetileg. Ugyanakkor az sem hallgatható el, hogy az abronconson szereplő Géza portré koronája valamiféle sötét béléssel kiegészítve felettébb hasonlít a „corona Graeca”-ra, vagyis – bár az uralkodók általában nem szokták a saját képüket jelvényeiken viselni – lehetett ez akár az ő koronája is. De mert Géza 1077-ben meghalt, Istvánt pedig csak 1083-ban avarrák szentté, nem gyanúsítható azzal, hogy az említett diadémot ő tette a szent korona részévé. Öccse, László király pedig részint mert a Balkánon szerveződő „Új Anglia” pártfogója lévén „Moesia királya” címmel jelezte területi igényét, másrészt a korábban bizánci fennhatóságú Horvátország és Dalmácia felé indított támadást, bár ő kezdeményezte és hajtatta végre a szentté avatásokat, nem lehet bizánci barátsággal gyanúsítani. Annál inkább vehető számításba I. Géza idősebb fia, Kálmán király a „corona Graeca” felhasználatójaként a szent korona elkészíttetése kapcsán.

Kálmán nagyra értékelte atyja bizánci orientálódását, elfoglalta ugyan Dalmáciát, magát dalmát királlyá is koronáztatta, ez azonban elsősorban Velence érdekeivel ütközött, s így Bizánc elnéző volt vele szemben. Ő maga is a jó kapcsolatok ápolására törekedve a görög trón várományosához (Ioannés Komnénoszhoz) adta feleségül I. László király leányát, Piroskát (Prisca), aki Iréné néven császárné, Xéné

szerzetesi néven pedig a görög rítusú egyház ünnepelt szentje lett. Kálmán bizonyos értelemben követendő példának is tekintette Bizánc politikai gyakorlatát.

21. A fent vázolt koronán azonban semmilyen jel nem mutatott arra, hogy szent fejéknél legyen tekinthető. Ehhez meg kellett szentelődnie.

Kálmán, amint ezt a pápa maga is elismerte, az egyházi tanokban és különösen a kánonjogban igen járatos volt. Jól tudta, a már virágzó ereklyekultusz tükrében, hogy mindaz, ami egy szenttel kapcsolatba kerül, maga is megszentelődik. A nagy elképzelés tehát az volt, hogy az említett koronát „Szent Istvánnak” adományozzák, azaz egybeépítik a szent király valamely ereklyetartójával. Erre legalkalmasabbnak, már csak formájából következően is, a fej ereklyetartója bizonyult. De szimbólumértékét tekintve is, hiszen a fejet borító két keresztpánton a tizenkét apostolnak, találkozási pontjuknál pedig két (napos, holdas) világfa között a Világmegváltó Krisztusnak a zománcképe ékesíti, emlékeztet tehát a magyar egyház „apostoli alapítású” voltára. A képek felirata latin. Valószínűleg a kópönyartató alaplemezen négy apostolkép helyezkedett el (talán ezzel magyarázható, hogy éppen az evangélisták közül három is – Máté, Márk és Lukács – lemaradtak a koronáról), nyolc pedig a felső borító részen. Ez utóbbi került aztán egybeépítésre a fent bemutatott abroncskoronával, amely így nyitott koronából zárt diadém (kamelaukionná) vált. A kor felfogása szerint a zárt korona azt jelképezte, hogy viselője független uralkodó, nem áll felette e világban senki.

Az ereklyetartó borító pántjai alkotják a latin koronát (corona Latina), s mivel az összekapcsolódott a Géza-kori „corona Graecával”, ez utóbbi is megszentelődik, hiszen a „holt kéz” kánonjogi elve alapján a szent tulajdonába megy át. Így lett a korona előbb „Szent István koronája”, majd immár megszentelődve az

„ország szent koronája”. A „szent korona” – azt hiszem – vitathatatlanul magyar ötvösök munkája. Alkotóelemeit tekintve ez vitatható, legalább is a „corona Graecát” illetően. A „corona Latina” azonban mindenképpen hazai művészek alkotása. Olyannyira, hogy előképe valóban Szent István korában lelhető fel. Az apostolfigurák aránytalan elrajzolása (a fej és test aránya 1:3, a valóságban 1:6,1:7 lenne) egyértelműen mutatja, hogy a mintán ülő apostolok szerepeltek, amit a zománckép készítője nem tudott felismerhetően megformázni. Ha ehhez hozzászámítjuk még az apostolképeket körbefonó indadíszeket és madáralakokat, aligha kételkedhetünk abban, hogy azokhoz az István király és Gizella királyné által a székesfehérvári Istenszülő Szűz, Mária egyházának adományozott miseruha, a későbbi koronázási palást, apostoli képsora (6–6 ülő apostol között a Világszabadító Krisztus foglal helyet) szolgáltatta a mintát. Így talán azt sem botsorság feltételezni, hogy az ereklyetartót, amely a korona része lett, magyar ötvösművészek Székesfehérvárott készítették a szentté avatáskor.

Királyaink koronázási székhelye a kezdetektől Székesfehérvár: a Lengyel–Magyar Krónika (*Chronica Hungaro–Polonica*) szerint már I. Istvánt is ott koronázták, Péterről kortárs feljegyzés mondja, hogy Fehérváron (Alba, Wizenburg) ültette vissza trónjára III. Henrik, s ugyanitt kenik fel többi királyunkat is. Egy bizánci rétor Mánuel bizánci császárt dicsőítő laudációjában 1166-ban így beszél: „A te jogorod alatt véteszen jegyzékbe Paionia koronás temploma, a körülötte lévő székvárossal, hogy a paion uralkodók királyi koronája a te hatalmasságodnak legyen függvénye.” Tehát ekkor már a város székesegyháza a „szent korona” és a koronázási jelvények őrzőhelye volt.

22. Mindez persze nem céltalanul alakult így, hanem nagyon is kimódolt ideológia alapvetését szolgálta. Mint említettük már, a pápa ezt írta Kálmánnak: „szokatlan jártassággal tűnsz ki az egyházi írások tudományában, s

az egyházjog ismeretében”, amit a király e tetteiben vissza is igazolt: az ő nevéhez fűződik ugyanis a „Szent Korona-tan” alapvetése. Nem a „Szent Korona” vált hozzá fűzött legendás magyarázatok elindítójává, hanem eleve egy ideo-teológikus program tárgyi megjelenítésére készült.

Ez idő tájt kemény csatározások folytak az investitúra jogának gyakorlásáért. Kálmán, aki korábban váradi püspök volt, engedve az egyházi nyomásnak, 1106 októberében a guastallai egyetemes zsinaton lemondott a pápa javára a magyarországi főpapok kinevezési jogáról. Ugyanakkor ő volt az, aki Szent István kultuszát igazán fellendítette: törvényeinek bevezetőjében Albericus, Monté Casino neves grammatikusa, Istvánéval veti össze az ő uralmának körülményeit, ő az első király, aki Székesfehérvárott, első királyunk sírja mellett jelöli ki saját leendő nyughelyét, és ő íratja meg a két már meglévő Szent István-legenda nyomán a tudós győri püspökkel a már saját elképzelése szerinti harmadikat. Hartvik püspök szabadon felhasználhatta a két korábbi életiratot, de újabb epizódokkal is gazdagította a korábbi elbeszéléseket. Valószínűleg jól ismerte Petrus Damiani Szent Romuald élettörténetét tárgyaló munkáját: tudta, hogy I. Mjeskó lengyel fejedelem (+992) is már a Szentszék felé tájékozódott, utóda, Vitéz (Chrobry) Boleszláv pedig 1000 táján egyenesen a pápához fordult koronáért, amit végül is nem nyert el. Erre a történetre alapozva írhatta meg legendájának ide vonható, perdöntőnek tűnő epizódját, kis időcsúsztatással István koronakerésének históriáját az alábbi módon.

A lengyelek fejedelme, I. Mjeskó elküldte követeit a pápához, hogy számára királyi felségjelvényt kérjenek. A római főpap örült, és méltányolta folyamodványukat, elkészítette az óhajtott koronát. De mielőtt átnyújthatta volna azt a lengyel követségnek, éjjel, álmában látomása volt: megjelent neki Isten angyala és közölte vele, hogy másnap egy ismeretlen nép követei jönnek ugyancsak koronát és apostoli

áldást kérni, s az ő szentéletű uralkodójuknak kell az új diadémot elküldenie. A felserdült pápa kételkedett látomásában, és úgy döntött, igazolják vagy cáfolják az események annak hitelét. Reggel azonban berobogott a magyar delegáció, s annak vezetője Asrik (Aschericus) érsek előadta királyának áldást és koronát kérelmező kívánságát. A vízió beigazolódott. Mit tehetett erre a pápa? Bár a lengyeleknek szánta a koronát, isteni intésre mégis István-nak küldte el azt az áldás levelével és apostoli kereszttel együtt. Ezt a Hartvik-féle legendát tekintették aztán kanonizáltnak, amit az egyház hitelesnek ítélt. Hogy ez a korona mennyire kötődött István személyéhez, azt mi sem bizonyítja jobban, minthogy 1440-ben, amikor a királyné, Albert király özvegye elraboltatta a Szent Koronát, I. Ulászlót Fehérváron a szent király új koponya-ereklyetartójáról leemelt díszes koronával jogérvényesen (hiszen az is megszentelődött) koronázták királlyá.

Ez a kis, látszólag kegyes és ártalmatlannak látszó epizód nagyon is súlyos mondani-valót hordozott: azt, hogy a magyarok királya koronáját, a pápai szándék ellenére, magától az Úristentől nyerte el. Tehát a magyar uralkodó is – miként a bizánci – teosztefész, azaz „Istentől koronázott” király, ezért országa ügyeibe senkinek nem lehet beleszólása, ő maga pedig senkinek nem tartozik felelősséggel, csak egyedül az Úristennek. A magyarság, Magyarország sorsa nem függhet tehát sem császártól, sem pápától, hanem egyedül az Isten kezébe van letéve. Így a Szent István nevéhez kötött, kultuszába épített „Istentől küldetett korona” rövidesen önálló életet kezdett élni, „Szent Koronává” lett, jogilag a királyi hatalom fölé emelkedett, a magyar király Istentől nyert uralmának, a magyarságság független állami létének szimbólumává vált.

A LEGFONTOSABB FORRÁSHELYEK MEGTALÁLHATÓK

- KURZE, FRIDERICUS (ed.): *Annales regni Francorum. Hannoverae*, 1930.
- GOMBOS, ALBINUS FRANCISCUS (ed.): *Catalogus fontium historiae Hungaricae*. Budapest, 1937–1938, Szent István Akadémia.
- KARÁCSONYI, BÉLA – SZEGFŰ, LÁSZLÓ (ed. et transt.): *Deliberatio Gerardi Moresanae aecclesiae episcopi Svpra hymnum trium pverorum*. Szeged, 1999, Scriptorum.
- GYÖRFFY, GEORGIUS (ed.): *Diplomata Hungariae Antiquissima*. Budapest, 1992, Academia Scientiarum Hungarica.
- FEJÉR, GEORGI (ed.): *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. I. Buda, 1829.
- PAULER GYULA – SZILÁGYI SÁNDOR (szerk.): *A magyar honfoglalás kútfoi*. A honfoglalás ezredéves emlékére. Budapest, 1900, Magyar Tudományos Akadémia.
- MORAVCSIK GYULA (összegy., ford., bev., jegyz.): *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*. Budapest, 1984, Akadémiai Kiadó.
- Pannóniai legendák*. Cirill és Metód szláv apostolok élete. Ford. Kováts Piroska. Bratislava–Budapest, 1978, Madách–Európa.
- SZENTPÉTERY, EMERICUS (ed.): *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. I–II. Budapest, 1937–1938, Academia Litter.
- SZADECZKY-KARDOSS SAMU (szerk., ford.): *Az avar történelem forrásai*. Budapest, 1998, Balassi Kiadó. Magyar Őstörténeti Könyvtár.
- ZÁVODSZKY LEVENTE (szerk.): *A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai*. Budapest, 1904, Szent István Társulat.
- Zsityija Szvjatüh*. 6., 8. és 11. köt. Moszkva, 1905. 1908. III. 1910.

A TÉMÁT ÉRINTŐ FONTOSABB TANULMÁNYAIM

- Sarolta. In Horváth János–Székely György (szerk.): *Középkori kútfoink kritikus kérdései*. Budapest, 1974, Akadémiai Kiadó. 239–251.
- Az államszervező harcok során keletkezett hősénekekről. In Hoppál Mihály – Istvánovits Márton (szerk.): *Mítosz és történelem*. Budapest, 1978, MTA Néprajzi Kutató Csoport. 48–54.

- Koronázási jelvényeink a Szent István kultusz kialakulása tükrében. In Kristó Gyula (szerk.): *Az államalapító*. Budapest, 1988, Zrínyi. 261–302.
- A trónviszályok korának uralkodói*. Budapest, 1991.
- Gondolatok a Kárpát-medence IX–XI. századi kereszténységéről. In Jancsák Csaba et alii (szerk.): *Honfoglalási emléknapok*. Szeged, 1996, Belvedere Meridionale. 29–46.
- Ősi szellemi örökségünk*. I. Gondolatok az ősi magyar hitvilágról. Szeged, 1996, Belvedere Meridionale.
- A Kárpát-medencei szlávokról, különös tekintettel Megalé Moráviára. In Csihák György (szerk.): *Honfoglalásunk és előzményei*. A keresztény egyházak és történelmi szerepük a Kárpát-medencében. Budapest–Zürich, 1997, Zürichi Magyar Történelmi Egyesület. 142–148.
- Rex et sacerdos. *Tiszatáj* 2001. 11. sz. 57–63.
- A Marosvidék a fejlődés élvonalában. In Marosvári Attila (szerk.): *Kiszombor története*. Kiszombor, 2008, Kiszombor : Önkormányzat. 107–162.

LÁSZLÓ SZEGFŰ

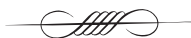
An Attempt to Refine the Establishing of the Christian Hungarian Kingdom

Summary

In the time of iconoclasm the papacy lost its ecclesiastical supremacy over the former Illyria Prefecture (Dalmatia, Moesia and Pannonia provinces) against Byzantium. After the Avar Empire was overthrown Pannonia was partitioned by Charles the Great between three dioceses (Salzburg, Passau and Aquileia). In hope of getting back the papal jurisdiction over the area Pope Hadrian II renewed the chair of the diocese of Sirmium by placing St Method there. All of this was ended by the conquest of the Hungarians. Further conflict in the theme is provoked by Pope Benedict XII in 963 by consecrating here Zacheus as the archbishop of the Hungarians, but his work was crossed by Otto I. After the marriage of prince Géza the Byzantine Church got a head start in the area ruled by him. So the German Roman emperor and his priest took steps in the converting and submitting of Hungarians to catholic (roman rites). The resignation of Otto III about ecclesial legal claim over Pannonia brought a big turn, so that Ascherius abbot could be consecrated the archbishop of Sirmium and it was the turn of establishing the independent Hungarian diocese with the primacy of Esztergom and Stephen I was crowned in the end of the 1000th year. Hereafter the author is trying to render the beginning of the worship of Stephen I, the making of the Hungarian saint crown in the age of Kálmán and the origin of the relating thesis.

Konferencia az egyiptomi forradalom árnyékában

Az eurázsiai steppe középkortörténetének negyedik nemzetközi konferenciája
Kairó, Egyiptom, 2011. január 25–30.

A magyarság korai történetének kutatásában meghatározó a nomád népek és a nomadizmus kutatása. A magyar kutatás Kelet-Európa és az eurázsiai steppe korai és középkori történetének vizsgálatában nemzetközi tekintélyt vívott ki magának. Az 1990-es évek közepén a szegedi egyetem néhány steppetörténettel foglalkozó kutatója úgy vélte, hogy indítani kellene egy olyan konferenciasorozatot, amely a korai magyar történettel és az ehhez szorosan kapcsolódó nomád népek története, gazdasági, társadalmi, politikai és vallási viszonyai, valamint a szomszédos, letelepült civilizációkkal való kapcsolataik témakörében biztosítana rendszeres fórumot a történészek, nyelvészek, régészek számára. A

következőkben a konferenciasorozat történetének bemutatása után a legutóbbi MeN-ről (Medieval Nomads 4) számolunk be.

1997-ben, az akkor még József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara Középkori Egyetemes Történeti Tanszékének vezetője, Zimonyi István és kollégái egy izgalmas témakörben szervezték meg a konferenciasorozat első ülését Szegeden. A Kárpát-medence és a steppe kapcsolatát járták körül az előadók. Az elhangzott előadások közül tizenhétnek írott, tanulmány változata megjelent a Márton Alfréd szerkesztette A Kárpát-medence és a steppe c. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 14. Budapest, Balassi Kiadó, 2001) tanulmánykötetben.

Medieval Nomads

Organized by:

Office of the Hungarian Cultural Counsellor
in Cairo

University of Szeged
Faculty of Arts
Department of Medieval Studies

Venue of the conference:

Office
of the Hungarian Cultural Counsellor
in Cairo
13, Gawad Hosni St. 2nd Floor
Abdin

Our sponsors were:

Fourth International
Conference on the Medieval
History of the Eurasian
Steppe

Cairo, Egypt
25-30 January 2011

A következő, 2000-ben megszervezett konferencia témája az eurázsiai népvándorlások és a magyar honfoglalás volt. A Szegeden elhangzott előadások megjelentek a Felföldi Szabolcs és Sinkovics Balázs szerkesztette Nomád népvándorlások – magyar honfoglalás c. kötetben (Magyar Őstörténeti Könyvtár 15. Budapest, Balassi Kiadó 2001).

A sorozat újabb, 2002 őszén sorra kerülő ülésének témája a nomádok fegyverzete és harcmodora volt. Az előadások tanulmányváltozatai ugyancsak olvashatók a Balogh László és Keller László szerkesztette Fegyveres nomádok, nomád fegyverek c. konferenciakötetben (Magyar Őstörténeti Könyvtár 21, Budapest, Balassi Kiadó, 2004). Az előadásokat záró beszédében a főszervező, Zimonyi István bejelentette, hogy a nemzetközi érdeklődés következtében (bár mindegyik korábbi konferencián német, illetve osztrák kutatók is előadtak) következő alkalommal „hivatalosan” is nemzetközivé válik a konferencia.

Így 2004 májusában a Szegedi Tudományegyetem három intézménye, a Középkori Egyetemes Történeti Tanszék, a Régészeti Tanszék és a Magyar Őstörténeti Kutatócsoport vezetőiből álló szervezőbizottság már egy nemzetközi konferenciára (First International Conference on the Medieval History of the Eurasian Steppe – MeN (Medieval Nomads) hívta meg a steppetörténet legnagyobbjait. A szegedi konferencián olyan kutatók tartottak előadást, mint a nemrég elhunyt bloomingtoni professzor, Sinor Dénes. (A professzor szegedi kötődését bizonyítja, hogy könyvtárának egy jelentős része várhatóan a szegedi Egyetemi Könyvtár gyűjteményét fogja gazdagítani.) De részt vett Michael R. Drompp, Font Márta, Szergej Kljastornyj, Róna-Tas András, Vásáry István, Dmitrij Vasziljev és David C. Wright is. Mivel a konferencia szervezőinek egyik fontos célkitűzése, hogy a neves kutatók mellett a tehetséges kezdőknek is megmérettetési lehetőséget biztosítson, a harmincnégyszáz előadásból néhányat fiatal kutatók tartottak. Az elhang-

zottak tanulmányváltozatai az Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae 2005-ös számaiban olvashatók.

Jászberényben 2007-ben már visszatérő vendégként üdvözölhettünk egyes kutatókat az Oroszországból, Japánból, Németországból, Nagy-Britanniából, Törökországból és más-honnan érkező előadók közül. A jászberényi Jász Múzeum és az SzTE két tanszékének (a Régészeti és a Középkori Egyetemes Történeti) szervezésében lezajlott konferencia előadásai az egyetem Történeti Intézetének évkönyvében, a *Chronica. Annual of the Institute of History, University of Szeged* 7–8 (2007–2008) számában jelentek meg.

A harmadik, MeN 3 konferenciára a Miskolci Egyetem Történeti Intézete és a Szegedi Tudományegyetem Középkori Egyetemes Történeti Tanszékének szervezésében Miskolcon került sor 2009 májusában. A konferenciakötet a főszervező, Dobrovits Mihály szerkesztésében hamarosan napvilágot lát az Miskolci Egyetem évkönyveként.

2011. január 25. és 30. között a Fátimida-dinasztia (909–1171) által a 10. században alapított városban, Kairóban gyűltek össze ismét a téma kutatói. Ez alkalommal a szegedi tanszék a Kairói Magyar Kulturális Tanácsosi Hivatal társszervezésében rendezte a konferenciát. Talán furcsának tűnik a helyszín, de Egyiptomnak van kapcsolata az eurázsiai nomád népekkel. Az 1250-ben hatalomra került mameluk dinasztia tagjai ugyanis Kelet-Európa területéről kerültek Észak-Afrikába. 1517-ig, az oszmán hódításig az Egyiptomot irányító szultánok kipcak és cserkesz származásúak voltak.

A konferencia az eddig megszokott módon főképpen történeti és régészeti témákat érintett. A tudományos ülésre szánt három nap alatt harminchat előadás hangzott el. Ezek az ókortól a 20. századig ölelték fel a nomád népek történetét, illetve kutatástörténetét. Az alábbiakban csak néhányat kiemelve próbáljuk a konferencia sokszínűségét illusztrálni. A kon-

ferencia díszvendége a neves francia orientalista, Françoise Aubin professzor asszony volt, aki előadásában azt mutatta be, milyen hatása volt a mongol Jüan-dinasztia uralmának Kína adminisztrációjára és törvénykezésére. Izgalmas kérdéseket feszegetett a szegedi egyetemen oktató professzor asszony, Ivanics Mária, aki a 14. századi arany hordabeli és a 16–17. századi krími kánságbeli katunok (kánok feleségei) szerepét vizsgálta. Bemutatta, milyen címekeket viseltek az uralkodóház asszonyai, milyen gazdasági hatalmuk és ebből fakadóan milyen politikai befolyásuk volt a főfeleségeknek.

Ursula Brosseder a Bonni Egyetem kutatója előadásában a hszüingnu elitről alkotott képet árnyalta a régészeti leletek segítségével. Régészetiileg csak a Kr.e. 1. század második felében és a Kr.u. 1. században rajzolódik ki az elit, ekkor jelennek meg sírjaikban azok a presztízsjavak, amelyek széleskörű eurázsiai kapcsolatokra utalnak.

A katalán Agustí Alemany, aki kiadta az alánokra vonatkozó írott forrásokat, az észak-iráni népesség Kazár Kaganátusban betöltött szerepéről értekezett. Az Osakai Egyetem tanára, a turkológus Takashi Osawa a Türk Kaganátus (552–745) dinasztiájának, az Asinához nevével kapcsolatos iráni eredetű és széles körben elterjedt etimológiáját cáfolta, valamint a név Nyugat-Ázsiában való elterjedését vizsgálta. Az Olaszországban élő örmény származású Zara Pogossian arra mutatott rá előadásában, hogy bár a korabeli források a mongol hódítóknek apokaliptikus jelentőséget tulajdonítottak örmény kútfőkben ennek alig van nyoma.

Az utóbbi évtizedben nagy lendülettel folyó ukrainai és oroszországi feltárásoknak köszönhetően egyre több adattal rendelkezünk nemcsak általában a nomád népekről, de a

magyarság korai történetével kapcsolatosan is. Az orosz és ukrán résztvevőktől számos színes, képes, érdekesítő beszámoló hangzott el újabb ásatásokról. Ezek eredményeiről a magyar érdeklődő részben ezen konferenciáknak köszönhetően értesül.

Egyetemünkről az előbb említett Ivanics Mária mellett Wojtilla Gyula professzor, Balogh László, Nagy Katalin, Polgár Szabolcs és Kovács Szilvia tartottak előadást. Az épülőben levő szegedi–egyiptomi kapcsolatoknak jegyében érdekes előadást hallhattunk az Alexandriai Egyetem oktatójától, Elmetwali Tamimtól a kunok és Rusz kapcsolatáról.

A nyugati előadók számára szokatlan lehetett, hogy a programot időnként félbe kellett szakítani a közelben levő mecset minaretjéből felhangzó imára történő felhívás miatt. Ugyanakkor a résztvevőket lenyűgözte a Kelet és Nyugat különleges találkozása a világ egyik legnépesebb városában, ahol olyan történeti jelentőségű városrészek vannak egymás mellett, mint az UNESCO világörökségi listáján szereplő iszlám negyed vagy a kopt keresztény Ó-Kairó.

A konferencia utolsó napjainak sajátos hangulatot adott a január 25-én kezdődő megmozdulások fokozódása, ami végül, mint ismeretes, Hoszni Mubarak egyiptomi elnök lemondásához vezetett. A kijárási tilalom és a Tahrír téri események miatt a konferencia programjából elmaradt a híres Egyiptomi Múzeumnak és az Iszlám Művészetek Múzeumának a megtekintése.

A történelmi eseményektől, illetve ennek a konferenciára gyakorolt hatásától eltekintve a MeN 4 zökkenőmentesen zajlott le, köszönhetően a Kairói Magyar Kulturális Tanácsosi Hivatal vezetőjének, Zimonyi István kulturális tanácsosnak és intézetének dolgozóinak.

KOVÁCS SZILVIA

„Lassan Szeged lett a medievisztika központja...”

Interjú Makk Ferenc történész egyetemi tanárral

Makk Ferenc 1964-ben Szegeden végzett történelem–latin szakon, majd ugyanitt 1966-ban ógörög szakos tanári diplomát szerzett. Rövid ideig középiskolai tanár volt, 1965-től pedig egyetemünk dolgozója. Kandidátusi értekezését 1978-ban védte meg. 1983-ig a Klasszika Filológiai Tanszék munkatársa, majd amikor 1984-ben megalakult a Történeti Segédtudományok Tanszék, annak egészen 2005-ig vezetője volt. 1991-ben lett a történettudományok doktora, 1992-ben professzori kinevezést kapott. 2004 óta elnöke a nemzetközi hírű Szegedi Középkorász Műhelynek. Tudományos munkássága elsősorban a magyar középkorra terjed ki. Eddig itthon és külföldön több mint háromszáz írása jelent meg, köztük harminckét könyv. 2008 óta az MTA Történettudományi Bizottságának elnöke. Az egyetem 2010-ben professor emeritus címet adományozott számára.

Hetvenedik életének betöltése alkalmából összeállított születésnap-i kötet megjelenése kapcsán vetődött fel a gondolat, hogy interjút készítsék a professzor úrral – némileg rendhagyó formában.

{BELVEDERE MERIDIONALE} *Neves korforduló, a hetedik iksz betöltése alkalmából Önt köszöntő gyűjteményes kötettel lepték meg kollégái,*

tanítványai és tisztelői. Meglepte az ajándék, vagy titkon számított rá?

{MAKK FERENC PROFESSZOR} Ez jó kérdés. Az igazság az, hogy általában, ha nem is mindig, ilyenkor kötettel lepik meg az ünnepeltet. Az is igaz, hogy én soha erre rá nem kérdeztem, soha utána nem jártam, senkivel erről nem beszéltem. A korábbi gyakorlat alapján élt bennem a gondolat, hogy talán lesz ilyen kötet, de nekem már a hatvanadik születésnapomra is készítettek egyet kétezer decemberére. Nem mindig szoktak a következő alkalomra is kötetet készíteni. Tehát itt egyértelmű hagyomány nincs. Az ünnepi kötet mindenképpen nagy megtiszteltetés, és természetesen jólesik az embernek, de az többféle lehet. Hogy milyen, az körülbelül elárulja a készítőik szándékát, véleményét az illető ünnepeltről. Mindenesetre nagyon jólesett, hiszen negyvenöt tanulmány szerepel a kötetben, és ez önmagában is szép szám. Külön fontosnak tartom, hogy minden generáció képviselve van benne, a PhD-hallgatóktól az akadémikusokig.

{BELVEDERE MERIDIONALE} *Szokatlan kérdéssel folytatom: professzorként visszatekintve, hogyan látja: milyen volt régen diáknak lenni, és Ön milyen hallgató volt?*

{MAKK FERENC PROFESSZOR} Különböző tapasztalataimról beszélhetek egyetemi éveimre visszagondolva, hiszen 1959-ben kerültem ide. Minden szempontból más világ volt. Azt kell mondanom, ha összehasonlítjuk, akkor a mai egyetemi oktatásnak számos előnye van a réggel szemben. A régi egyrészt nagyon kötött volt. Úgy ment az oktatás, mint az általános iskolában, gimnáziumban: félév elején megkaptuk a heti órarendet, hétfő nyolctól tízig itt meg itt, ezzel és ezzel az oktatóval, és ez így ment szombaton délután kettőig. Kötött volt olyan szempontból is, hogy semmiféle alternatív választási lehetőség nem volt. Azután elég magas óraszámú volt a képzés, nagyon lógni sem lehetett. Külön megemlítem a történelem szaknál, de a magyar szakra ugyanúgy igaz volt, hogy ezek politikai szakoknak számítottak. A hallgatókra való ráhatás szempontjából egészen pontosan ideológiai tárgyakkal minősültek. A történeti tanulmányok során ugyanis filozófiákkal, eszmerendszerekkel, nézetekkel, véleményekkel kellett foglalkozni az őskortól napjainkig. Ezért ez túlpolitizált és túlideologizált történetoktatás volt. Ezt utólag különösen látjuk, és ez nagymértékben a tudomány rovására ment. Itt az eszme, a dogma volt a fontos, és a tudománynak ezt kellett szolgálnia. A középkorra vonatkozóan az alapelv az volt, hogy a filozófia a teológia szolgálatlánya. Én ezt úgy fordítottam le saját korunkra visszanezve, hogy a tudomány a marxizmus szolgálatlánya volt, holott fordítva kellett volna lennie!

Szürkébb volt az oktatás, mint ma. Jelenleg nagyon nagy a választék a hallgatók előtt. Ez alapvetően egy későbbi reformunk alapelveként valósulhatott meg. Úgy szoktam mondani, az egyetem olyan, mint a régi hadsereg volt: két-három évre bevonultak az emberek, oktatják őket lőni, vigyázz, jobbra át, balra át, fekdüj, futás. Nem tudták, hogy ment ez előtte, s azt sem tudták, hogy utánuk később hogy ment. Itt is az a helyzet: bejönnek az emberek négy-öt évre, nem tudják, hogy volt korábban, és azt sem tudják: öt-tíz év múlva vagy később hogy

lesz. Ezért azok, akik végigjárták az egyetemi éveket, utána már nem tudják teljes mértékben értékelni, mert nem látnak rá, csak azok, akik hosszú ideje, évtizedek óta benne vannak. 1959-ben kerültem ide, azóta benne vagyok a szegedi egyetemi oktatásban, alapvetően persze a történelemszakképzésben a bölcsészkaron, és most már 2011-et írunk. Látom, hogy időszakonként ezek a dolgok miként változtak.

A hatvanas évek elején történelem szakon kb. tizenhat oktató volt, most negyvenkettő van. Ez a szám már önmagában is mutatja a nagy különbséget. Ezeket a tényeket a mai hallgatók nem tudják, így a változásokat sem tudják érzékelni és értékelni. Ezek a számok egyértelműen azt jelzik, hogy a mai hallgatók a régiekhez képest sokkal jobb helyzetben vannak. Nyilván a negyvenkét tanár nagyobb választékot és sokkal jobb minőséget, magasabb oktatási színvonalat jelent, mint a tizenhat. 1962-ben a tizenhat oktatóból mindössze négy volt minősített oktató, azaz huszonöt százalék, most pedig ez az arány nyolcvanhárom százalék! Ez nagyon nagy fejlődés. Akkor öt éves volt a bölcsészképzés és kétszakos. A Bölcsészettudományi Karon egy évfolyamra összesen 100-120 főt vettek fel. Tehát amikor én végeztem, 1964-ben a kar hallgatóinak a létszáma 500 fő körül mozgott, ma 4-5000 körül van. Ebből az következik, hogy mi váltunk az egyetem legnagyobb karává. Ennek szubjektíve azért örülök, mert mindig a természettudományi kar volt a legnagyobb és a fő hangadó kar. Akkoriban a természettudományi karon 1000-1200, a jogi karon 300-400 hallgató volt. Fontos az, hogy az évente fölvevett 100-120 fő a jelentkezők színe-java volt. Fölvétellel kerülünk be, mindkét szakon volt mind írásbeli, mind szóbeli. Most fölveszünk a karon egy évfolyamra megközelítőleg 800-1000 embert. Szociológiából ismert az a kutatási eredmény, hogy egy generációban körülbelül tíz százalék a tehetség. Jelenleg egy évfolyamra szinte mindenkit fölveszünk, nemcsak azt a tíz százalékot. Tulajdonképp majdnem mindenki bekerül, és

ezeknek a bekerülőknél a kilencven százaléka közepes, gyenge, és húzza lefelé magával a többit. A dolog úgy vetődik fel, hogy nem az egyetemi képzés alacsony színvonalú, hanem az egyetemi hallgatók értelmi színvonala gyenge! Az a száz tehetséges diák itt van most is, ezt mutatják a szakmai-tudományos eredmények, de akkor nem volt itt az a 700-800 fő, aki lehúzta volna őket.

Más volt akkoriban a hallgatókkal a kapcsolat. Szinte minden hallgatót személyesen ismertünk, minden hallgatóval beszélgettünk, részt vettünk a rendezvényeiken, szinte együtt éltünk velük. Ma már ez lehetetlen. Éppen emiatt ma a hallgatók sokszor vergődnek, mert magukra hagyatottak. Persze hamarabb lehet önálló, nincs mindig kontroll alatt, de hamarabb el is veszhet, mert nem kap segítséget, nincs az, aki mondaná, hogy ezt vagy azt másképp kellene vagy lehetne csinálni. Ez teljesen megszűnt. A hallgatókkal való foglalkozás majdnem teljesen eltűnt. Másrészt, az eltömegesedés következtében megváltoztak a számok és az arányok. Én régen életrajzban vizsgáztattam, ma már ez lehetetlen. 480 embert nem tudok szóban levizsgáztatni, hiába szeretném. Az 1992-93-as jó reformot tönkretették, a 2006 óta meglévő bolognai képzés jelen formájában pedig rossz! Történelem szakon biztosan rossz!

{BELVEDERE MERIDIONALE} *Kik voltak azok az évfolyamtársak, barátok az egyetemi éveik alatt, akik komolyan befolyásolták világképének alakulását, szakmai érdeklődését?*

{MAKK FERENC PROFESSZOR} Erre nehéz válaszolni, mert ebben a kérdésben több kérdés van benne. Kezdeném azzal, hogy folytatom az előzőekkel. Akkoriban a kisebb hallgatói létszám mellett a hallgatók zöme kollégista volt. Mi a kollégiumban (diáktothonban) elég komoly kollégiumi életet éltünk. Most rá lehet arra mondani, hogy sok mindenben irányított volt, és a párt emberei révén odafigyelt ránk, de azért ettől függetlenül is egy szobában közösségi életet éltünk. Beszélgettünk, vitatkoztunk,

együtt szórakoztunk, gombfociztunk, együtt jártunk színházba, focimeccsre. (A SZEAC-korszakban igen jó NB I-es focimeccsek voltak Szegeden!) Ezek a beszélgetések, együttlétek nagyban befolyásolták az ember világgképét, no és persze a tapasztalatok is jelentősen alakították a véleményünket, gondolkodásunkat. Azokkal az évfolyamtársakkal, akikkel együtt jártam ide, nagyon jól éreztem magam. Egy szoba futballcsapatot alkottunk meg egy gombfocicsapatot, és együtt tévéztünk (az egész kollégiumban egyetlen televízió volt); és sokat ultiztunk. Az akkori viszonyok mellett eléggé behatárolt és szűkös volt a kikapcsolódási és szórakozási lehetőség. Mi fiatalokként jól éreztük magunkat, nemigen panaszkodtunk. Egy szobában laktam Szabó Józseffel, a nyelvészprofesszorral. Volt egy szobatársam, aki jeles diplomata lett, és onnan is ment nyugdíjba. Két másik szobatársam a felsőoktatásba került. Kristó Gyulával, a későbbi történelem-professzorral, aki történelem–magyar–latin szakos volt, együtt laktam három évig. Őszekötött minket a történelem és a latin szak is.

Korán kialakult a barátság közöttünk, és végig a legjobb barátok voltunk, '59 őszétől haláláig, 2004 januárjáig. Hatottunk egymásra, sok mindent (szakmát, politikát, filmet, sportot, napi problémákat) megbeszéltünk egymással, és később is így volt, amikor kollégák lettünk, hiszen ő 1962-től középkorászként dolgozott az egyetemen. 1998-ban lett akadémikus.

{BELVEDERE MERIDIONALE} *És kik voltak azok a tanárok, történészek, egyetemi oktatók, akik tanulmányai során nagy hatást gyakoroltak Önre?*

{MAKK FERENC PROFESSZOR} Úgy szoktam fogalmazni, ha az embernek az életében van egy-két jó tanára, az a sors nagy ajándéka. Pályafutásom alatt elég sok hallgatótól megkérdeztem, tudna-e néhány jó tanárt mondani a középiskolájából? Nemigen tudtak mondani. Jelenleg is ez a helyzet. Nekem már az általános iskolában is volt néhány kiváló tanárom. Már

az általános iskolában elhatároztam, hogy történelemtanár leszek. A bajai III. Béla Gimnázium az ország egyik legjobb gimnáziuma volt, és ez is erősítette elhatározásom. Egyébként most is a legjobb középiskolák között szerepel. Akkoriban a gimnáziumban olyan nagyszerű tanári gárda jött össze, amely jó tíz évig igazi aranycsapatot alkotott. Ezeknek az oktatóknak egy jelentős része Szegeden végzett. Amikor jeleztem nekik, hogy én történelemtanár szeretnék lenni, jártam hozzájuk szakkörre, foglalkoztak velem, sokat olvastattak, és tanácsolták, hogy Szegedre menjek, mert azt ismerik, és tudják, hogy ott megfelelő a képzés. Az évek során sokat meséltek Szegedről, a szegedi oktatókról, kik a jók, miben jók, kik a gyengék, miért gyengék. Ennek az lett a következménye, hogy amikor ide jöttem, látatlanban mindenkit ismertem, és leírás alapján fölismertem őket. Volt néhány kiváló egyetemi tanárom, de ehhez hozzátartozik az is, hogy kinek milyen a jó tanár, az attól is függ, hogy ki mivel foglalkozik. Nekem nagyon kiváló tanárom volt Szádeczky-Kardoss Samu professzor úr, aki Európa egyik legjobb graecistája volt. Aztán nagyon kiváló tanárom volt Hahn István professzor úr, aki ugyancsak az antikvitással foglalkozott. Nála kezdtem el szakdolgozni, és amikor ő 1963-ban visszament Pestre, akkor átadott Szádeczky professzor úrnak. Harmadik kiváló tanárom pedig Wittmann Tibor volt. Az első kettő ókorász, a harmadik pedig kora újkorász volt, de középkort tanított. Ezekről az emberektől kevés ideológiát, kevés politikát, de annál több szakmaiságot lehetett tanulni. És ami különösen fontos volt, és ami a fantáziámat megragadta, hogy számukra, mint történészek számára mindig a forrás volt az első, és nem az eszme és nem az ideológia. Ez akkoriban nagyon meglepő volt. Ha ennek nem is voltunk mindig igazán tudatában, de éreztük, hogy itt nem Marx, Engels, Lenin, Sztálin és Mao Ce Tung tételei fontosak, amik rendre a kötelező irodalom jegyzékeinek az élén szerepeltek (még Mao is!), hanem az, hogy mi van a forrásokban.

A forrásközpontú kutatást nagymértékben tőlük tanultam meg. Nagyon érdekes, hogy Wittmann professzor úr még a szigorlaton is forráselemzést kért számon. Van egy nagyon jellemző példám. Ha jól emlékszem, 2007-ben jelent meg a *Ki kicsoda a magyar oktatásban?* című háromkötetes lexikon. Nem olvastam végig, de akik nyilatkoztak, azoknak mind ugyanazokra a kérdésekre kellett válaszolniuk. Volt egy olyan kérdés, hogy kik voltak a legjobb tanárai? Erre én beírtam Szádeczky-Kardoss Samu kedves professzoromat és Gergely Ferencet, a gimnáziumi történelemtanáromat. Ritka tudós középiskolai tanár volt Gergely Ferenc, érdekes egyéniség is volt, sokszor jött velünk úszni, kirándulni, focizni, igazi pedagógus alkat volt, számos könyvet és sok tanulmányt írt. Megnéztem, hogy ismerőseim kiket írtak be. Egy kolléganőm, aki alattam végzett egy generációval, ő is Szádeczky professzort említette. Megnéztem egy egészen fiatal tanítványom véleményét, ő is Szádeczky professzort írta be. Végül megnéztem: Gergely Ferenc kit írt be, ő is Szádeczky-Kardoss Samut említette. Ez négy generáció, és mind ugyanazt írtuk. Ez ebben az esetben óriási jelentőségű, hiszen rendkívül ritka, hogy van olyan oktató, akit négy generáció tart a legjelentősebb tanárának. Szádeczky nagy tudós volt, de a politika félretolta, és érdekeit nem igazán ismerték el. Ezek az oktatóim kiváló kutatók voltak, és pedagógusként is kiemelkedtek, úgyhogy én rájuk ma is nagyon szívesen emlékszem.

{BELVEDERE MERIDIONALE} *Napjainkban hogy látja a középkorkutatás lehetőségeit?*

{MAKK FERENC PROFESSZOR} A lehetőségek sokkal jobbak, mint korábban. Annak idején a Kádár rendszer kultúrpolitikusa, Aczél György dolgozta ki a támogatott, a túrt és a tiltott hármas kategorizálást. A szocialista időkben a magyar történettudományban politikai-ideológiai okoknál fogva a kiemelten támogatott, a nagyon favorizált terület a modern korszak (a 19–20. század) kutatása volt – mindenekelőtt a szocializmus és a kapitalizmus erői

közötti nemzetközi osztályharc teoretikusan prognosztizált végkifejlete okán. Szegeden a középkor a megtúrt kategóriába tartozott, de az nem igaz, hogy tiltott volt. A helyzetet jól mutatja az, hogy a Horthy-korszakban Szegeden hat történész akadémikus volt, és mind középkorász. 1945-től 1968-ig a középkort minősített történész itt állandó jelleggel nem oktatta. Wittmann Tibor minősített oktató volt, de ő újkorász volt, nem volt igazán középkorász, de azt tanította. Az első kandidatúráját középkorból 1968-ban szerezte meg Kristó Gyula. Attól kezdve változott meg itt a világ, és szép lassan kezdte a középkor elfoglalni a maga helyét. Ebben szerepet játszott más tényező is, például Róna-Tas András professzor idekerülése. Ő az őstörténetet favorizálta mint turkológus. Összefogott Hajdú Péterrel, a világhírű finnugorista nyelvészünkkel (nyilván a magyarszakosok őt emlegetik elsősorban), valamint Kristó professzorral és Szádeczky professzor úrral, és ők így együtt minden medievisztikai irányban kiemelkedő eredményeket produkáltak. A magyar őstörténet is egyre inkább előtérbe került Szegeden. Ezek után szaporodtak azok az emberek, akik középkorkutatásból szereztek tudományos fokozatot. Itt másodiknak én szereztem, harmadiknak Szegfű László kollégám, aki egyébként ugyancsak a bajai III. Béla Gimnáziumba járt, és szintén Gergely Ferenc tanítványa. Szeged a középkorkutatásban egyre fontosabb szerepre tett szert országosan is. Nem volt azért egyszerű a helyzet, mert egyetemünkön még a hetvenes években is minősítés nélküli emberek oktatták a magyar középkort, amikor pedig itt már voltak fokozattal rendelkező emberek! A nyolcvanas években kezdett azután nagymértékben megváltozni a helyzet. Akkor országosan is előtérbe került a középkor. Azt mondhatjuk, hogy a támogatott kategóriába került át. Például akkor Szeged lett a történeti lexikon elkészítésének egyik központi helye, Pest volt a másik. Ez a *Korai magyar történeti lexikon*, amelyet Kristó Gyula, Engel Pál és én

szerkesztettünk. Több mint kétezer címszó van benne, nagyobb kifutása lehetett volna, de közbejött a rendszerváltás, és egyéb gondok miatt is csak ez a rész jött létre, de ez viszont igazán nemzetközi szintű. Százhetven emberrel készítettük el. Tudatosan törekedtünk arra, hogy minél több Csongrád megyei történész, régész, nyelvész és néprajzos vegyen benne részt. Összesen negyvenkét ember, a munkatársak negyede innen került ki. A hetvenes évek végétől beindultak az Anjou-kori oklevéltár munkálatai, amik ma is folynak. Ez egy teljes mértékben szegedi vállalkozás. Az itteni munkálatok produktumait, beleértve a Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba című művet, annak mind az öt kötetét, itt készítettük el Szegeden. Ezek az eredmények jól mutatják, hogy a kilencvenes évekre Szeged vált a középkor kutatásának egyik központjává az országban.

{BELVEDERE MERIDIONALE} *Őn hogy látja, a nemzetközi középkorkutatás mezőnyében hol áll hazánk?*

{MAKK FERENC PROFESSZOR} Azt hiszem, hogy a magyar középkorkutatás mindig is nemzetközi színvonalú volt, Pray Györgytől elkezdve, Katona Istvánon át, Pauler Gyuláig, Marczali Henrikig és Hóman Bálintig. De említhetem még Márki Sándort, Szádeczky-Kardoss Lajost (a Szádeczky család híres, több generációra terjedő tudóscsalád volt). Fontos még megemlíteni Deér József vagy Mályusz Elemér nevét, hogy a szegedi kötődésűeket említsem, de mondhatnám Váczy Pétert vagy Kumorovitz Lajos Bernát nevét is. A későbbiek közül Györffy Györgyöt, Szűcs Jenőt, Kristó Gyulát, Kubinyi Andrást vagy Engel Pált emelném ki. Tehát mindig is ott voltunk az élvonalban. Volt azonban egy sajátos probléma. Ez a nyelv problémája: a magyar nyelvet nem olvassák, csak a Kárpát-medencében. Éppen Richard Marsina pozsonyi professzor nyilatkozta a múltkor, hogy egy szlovák történésznek nem angolul, hanem szlovákul, magyarul és latinul kell tudnia. A magyar kutatást ismer-

nie kell. Ahhoz, hogy mi negyvenöt után is a nemzetközi szinten legyünk, ahhoz fizikailag is ott kellett volna lennünk, másrészt le kellett volna fordítani a magyar munkákat világnyelvekre: angolra, németre, franciára és oroszra. Kérném szépen, egyik sem történt meg. Világnyelven nagyon kevés munka jelent meg. Ez egy belső elzárkózás volt, nem volt rá pénz, és az ideológia is azt hangsúlyozta, hogy nem érdekel minket a bukásra ítélt nyugati polgári világ. Visszatekintve, ez ma már több mint nevelés. A sztálini szellemi vasfüggöny itt is keményen hatott évtizedekig. Ennek következtében nem ismertek minket, középkorászokat. A mai napig a legismertebb magyar történész nyugaton Deér József. Igen komoly történész volt, innen indult Szegedről, később Pestre került, majd Rákosiék elől nyugatra disszidált. Szerencséje is volt, mert Bernben ott volt az apósa, Alföldi András, aki besegített abban, hogy kint Svájcban katedrát kapjon. Így azután ő rákényszerült arra, hogy franciául és németül publikáljon, alapvetően ezért ismertebb nyugaton. Viszont ha Moravcsik Gyulát is történésznek tekintjük, akkor természetesen ő a legismertebb. Mert Moravcsik Gyula a világon a legjelentősebb magyar társadalomtudós. A világon bárhol, ahol komoly szinten foglalkoznak történettudománnyal, benne a bizantinológiával, ha kimondják Moravcsik nevét, mindenhol ismerik hatalmas és megkerülhetetlen munkássága miatt. A rendszer-váltás után rájöttek arra: ahhoz, hogy a nemzetközi tudományosságban újra megjelenjünk, eredményeinket képviseljük, ahhoz külföldre kell menni. Idegen nyelveket kell beszélni, úgynevezett team-munkákban kell részt venni. Meg kell jelentetni a magyar munkákat. Úgy látom, hogy szerencsére ma már ezek nagyon beindultak. Meg kell mondani őszintén, az EU sokat tesz ennek érdekében, direkt törekszik arra, hogy együttműködés legyen határ menti régiókban, vagy hogy több ország közösen vigyen kutatási projekteket.

{BELVEDERE MERIDIONALE} *Hogyan látja*

biztosíthatónak a középkorkutatás hosszú távú céljait Magyarországon, és ezen belül Szegeden?
 {MAKK FERENC PROFESSZOR} Jelenleg a szegedi akadémiai medievisztikai kutatócsoport az országban az egyetlen. Ez már önmagában is jelzi, hogy a szegedi tudásbázis kiemelkedő jelentőségű az országon belül is. Elsőként nálunk indult a medievisztika PhD-képzés, amely megteremtette a kereteket a színvonalas utánpótlásképzésre. Az oktatók és a hallgatók között folyamatos a konzultáció, így aztán állandó a szakmai fejlődés, mert ez viszi előre a kutatásokat. Sokat dolgoztunk azért, hogy a Szegedi Egyetem e téren is nemzetközileg kiemelkedő teljesítményt nyújtson. Ennek elengedhetetlen előfeltétele volt a szakmai csoportok létrehozása, a műhelymunkák beindítása és a szakmai működés kereteinek kibővítése. Ennek nyomán már több tanszéken folyó munkát fogunk össze a Szegedi Középkorász Műhely keretei között. Ennek égisze alatt jelent meg eddig a Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 26 kötete, amely unikum egész Kelet-Közép-Európában. De az európai hírű Anjou-kori oklevéltár eddigi 26 kötete is a szegedi medieviszták kiváló munkáját dicséri. Szerteágazó külföldi kapcsolataink vannak. A magyar középkorkutatás, benne a szegedi medievisztika jól halad előre nemzetközileg is fontos céljai megvalósítása útján.

{BELVEDERE MERIDIONALE} *Milyen fejlesztésekre, támogatásra lenne szükség itthon?*

{MAKK FERENC PROFESSZOR} Ha röviden akarok válaszolni, akkor azt mondom: pénz kellene minél nagyobb mennyiségben. Kérem szépen, ez az alap, ez a kiindulási pont. Egyelőre az MTA jóvoltából nem panaszkodhatunk. Természetesen szükség lenne még több PhD-helyre, ez ugyanis tovább bővítené a potenciális kutatási területeket, hiszen több kutató több kutatási területet jelent, és erősödne a szakmai párbeszéd. Nálunk, az egyetemen szerencsére biztosítva van az utánpótlás és az utánpótlásképzés egyaránt. Ezt nagyon fontosnak tartom. Ezért nagyon sokat tettünk, minden kollégám

kiemelten fontosnak tartja ezt a munkát. Ami van, az csapatmunka eredménye.

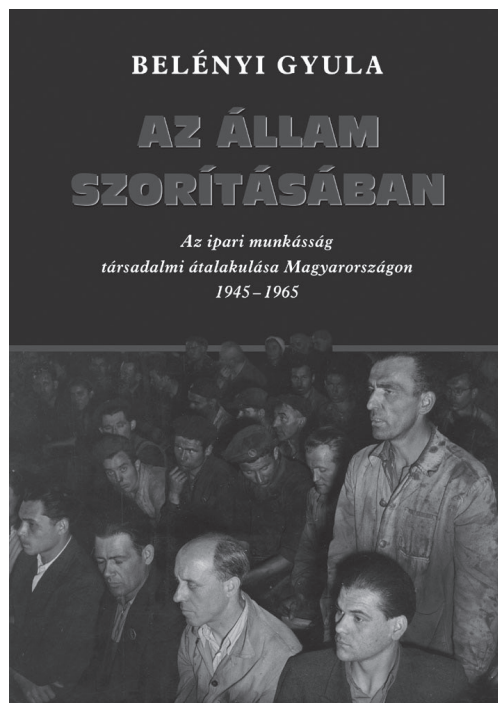
{BELVEDERE MERIDIONALE} *Végezetül: mit tanácsolna egy, a középkor iránt érdeklődő, mostani egyetemi hallgatónak?*

{MAKK FERENC PROFESSZOR} Azt tudom mondani, hogy érdemes továbbtanulni, és nálunk ehhez maximálisan megvannak a feltételek, de ide kellő elszántság kell. Ha ez megvan, akkor is hosszú menetelés lesz, tekintve, hogy manapság igen alacsony a bölcsésztudományok megbecsültsége. Fontos dolog a kitartás, és nem lehet félvállról venni a dolgokat, mert az megbosszulja magát. Tehát középkorból nem szabad például úgy cikket vagy dolgozatot írni, hogy három elolvasott angol nyelvű munkából kompilálunk egy negyediket, mert ennek a tudományhoz nincs semmi köze. To-

vábbá elengedhetetlen a források nyelve – így a latin nyelv – ismerete, emellett ma már az angol nyelv ismerete is megkerülhetetlen. Ezek mellett a németet említeném még, hiszen korábban, 1945-ig ez volt Magyarországon a tudomány nyelve, de nem árt legalább egy szláv nyelv ismerete sem. Természetesen szükséges, hogy legyen az embernek megfelelő tehetsége, ez ugyanis alapvető követelmény. Végezetül pedig azt tudom javasolni minden érdeklődő hallgatónak, hogy mindig tartsák szem előtt a forrástiszteletet, ez nagyon fontos, azután a kritikai hozzáállást és a történeti látásmódot, mert ezek a szakma helyes gyakorlásához nélkülözhetetlenek.

B. M.: Professzor úr, köszönöm az interjút, és jó egészséget kívánok a további munkához!

AZ INTERJÚT KOVÁCS ATTILA KÉSZÍTETTE

MEGRENDELHETŐ:

TERJESZTES@BELVEDERE.MERIDIONALE.HU

A KIADÓ TOVÁBBI KÖTETEI:

**WWW.BELVEDERE.MERIDIONALE.HU/
KOTETEK/**

Csepp és tenger

A tatárjárás a Mongol Birodalom történetében

B. SZABÓ JÁNOS: *A tatárjárás.
A mongol hódítás és Magyarország.*
Budapest, 2007, Corvina Kiadó. 192 oldal

Ha középkori történelmünk kerül szóba ma, azt figyelhetjük meg, hogy a magyar ember kulturális tudatában őstörténetünk egyes epizódjai mellett igazán erősen két kataklizma képe marad meg, két település nevéhez társítva: a tatárjárás és Muhi, illetve a török hódítás és Mohács. A nemzeti emlékezetben a 19. és a 20. század folyamán végbemenő politikai és közéleti diskurzusok szelektáló, átértelmező és átértékelő hatása folytán a mára megmaradt két kiemelt emlékhely közül a tatárjárás nemzettudatban betöltött „színtelen, szagtalan” volta ellen sokan próbáltak tenni történészként – inkább kevesebb, mint több sikerrel.

Ennek okait valószínűleg a történelmi esemény ki nem hangsúlyozott komplexitásában kell keresnünk. Az 1241–42. évi tatárjárást a magyarság számára az államalapításhoz hasonló horderejű választóvonalnak tekinti a történetírás, és a 19. század óta gyakran kiemelte annak társadalmi, demográfiai, belpolitikai, várpépítészeti és hadszervezetben betöltött hatását, jelentőségét.¹ Már-már úgy tűnik, a mongolok statisztaszereplők csupán a Magyar Királyság történelmében. Köszönhető ez annak, hogy az események értelmezésénél már nem sokkal Muhi után rögzültek azok a szempontok, melyek a magyar politikát

állították középpontba, és nem egy átfogó eurázsiai folyamat apró részeként fogták fel az eseményeket. A recens történetírás pedig nagyközönség számára készülő, átértelmezett, nívós tudománynépszerűsítő könyv megjelenetésére nem, csupán az események részletekbe vesző rekonstrukcióinak folyamatos finomítására vállalkozik.²

¹ Szűcs Jenőnél megfigyelhető ez a komplex látásmód *Az utolsó Árpádok* (Budapest, 1993.) című könyvében, de érdemes az ismertetett kötet bibliográfiáját is áttekinteni.

² Jó példa a szerző által is sűrűn hivatkozott Négyesi Lajos által írt tanulmány (A muhi csata. 1241. április 11. *Hadtörténelmi Közlemények* 1997. elektronikus formátumban: <http://epa.oszk.hu/00000/00018/00001/pdf/muhely.pdf>) Hozzáférés: 2011.09.15.

Az összefoglaló jellegű, a szélesebb közönség érdeklődésére is számot tartható munkák közt mindenképp megemlítendő az 1981-ben kiadott *A tatárjárás emlékezete*, valamint a *Nemzet és emlékezet* sorozat vonatkozó, 2003-as kötete. Dacára azonban annak, hogy mindkét munka a legigényesebb történeti gyűjtemények sorába tartozik, ismeretterjesztő jellegük elveszni látszik, mivel az előbbi egy 24 oldalas előtanulmánnyal ellátott, igen részletes tematikus forráskiadvány, utóbbi pedig egy, már a méretével is riasztó forrás-, és tanulmánygyűjtemény.

Mind a fent leírt történeti értelmezéssel, mind szerkesztési móddal is szakít B. Szabó János hadtörténész először 2007-ben megjelent kis alakú könyve, melynek alcímében szereplő sorrend érzékelteti, hogy tárgyalásának központjában a mongol birodalom áll, jóllehet kereteit a magyarországi események határozzák meg.

A témaválasztás magyarázatához hasznos kiegészítő a szerző honlapján olvasható hadtörténeti „ars poetica”. Ebben a módszertani választásáról is szót ejt: „*A szokásos, 19–20. századi katonai gondolkodásra való támaszkodás helyett megkíséreltem egyrészt a fegyvertörténetre és a kísérleti régészet eredményeire támaszkodva újraértelmezni a jól ismert forrásokat, s ezek alapján – külföldi analógiák erőteljes bevonásával – lehetőség szerint rekonstruálni az egykori taktikai és stratégiai gondolkodás lehetőségeit.*”³ Az eredetileg II. Rákóczi György törökellenes küzdelmeinek kutatásától kiindulva, figyelmét fokozatosan a középkori hadtörténeti előzmények felé fordító B. Szabó holisztikus látásmódja az 1241-es tatárjárással foglalkozó munkájában is megjelenik.

A könyv öt fejezetben foglalja össze az Ázsia felől érkező támadást előzményeivel és hatásaival együtt. Ebből kettő a Muhinál har-

coló felek bemutatása, a harmadik a kelet-európai, a következő pedig a Magyar Királyság elleni hadjárat leírásával foglalkozik. Az utolsó fejezetben az Arany Horda államának létrejöttével kikristályosodó kelet-európai hatalmi struktúra bemutatásával zárul a kép. Igen sajnálatos, hogy terjedelmi okokból kimaradt a kötetből a 14. századi magyar–tatár harcokat leíró fejezet, melyet azonban a szerző elektronikus formában elérhetővé tett.⁴

A történet fő szála ott kezdődik, ahol a magyar történelem szempontjából kardinálisnak számító tatárjárás felé vezető események láncolata beindult: 1206-ban, az Onon folyó forrásánál. Az ázsiai mongol expanziót elbeszélő első fejezet nem csupán az eseményeket ismerteti, melyek során Hvárezm és Grúzia után a mongol csapatok fokozatosan Európa közelébe kerültek, és a Kalka melletti győzelmükkel az európai közvélemény figyelmét is felkeltették. Az eseménytörténet mellett rövid kitérőkkel az olvasó betekintést kap a mongol hadszervezet számára alárendelt társadalomba, taktikájukba, hadi kultúrájukba, és fegyverzetükbe (40–50.) Rendkívül hasznos, hogy a szerző sűrűn hivatkozik a téma alapvető forrásaira is, mint *A mongolok titkos története* vagy Julianus útleírása.

A nyugati irányba folytatott hadjáratok mellett nem maradnak említés nélkül a mongolok ázsiai manőverei sem. A Csin-dinasztia által uralt Észak-Kína elleni hadjáratok kiváló gyakorlóterepet biztosítottak a nomádoknak, és nem melleleg az 1230-as évektől már a terület gazdasága is a mongol hadigépezetet támogatta. A hódítókról fennmaradt kínai források jóval árnyaltabb és alaposabb képet nyújtanak, mint Spalatói Tamás vagy Rogerius írásai. A szerző oldalakon keresztül, megszakítás nélkül idézi egy dél-kínai Szung alattvaló követjárásáról való feljegyzéseit (31–40.).

³ *Szakmai célkitűzéseim* menüpont. <http://www.janosbszabo.hu/Hozzáférés:2011.02.28>.

⁴ A középkor utolsó magyar–tatár háborúi. <http://www.mindprint.hu/websites/janosbszabo/text/b02-tx01.pdf> Hozzáférés: 2011.09.15.

A Magyar Királyság bemutatása a második részben hasonló szerkezetet vesz fel: B. Szabó először a 13. század eleji Közép-Európa politikai panorámáját vázolja föl: a magyar külpolitika, az Árpád-ház dinasztikus kapcsolatain keresztül a mongol invázió előtt álló Kelet-Európa fontosabb politikai szereplőiről is rövid képet kap az olvasó (58–59.).

Az 1241-es katasztrófát magyarázó okokat mérlegre helyezve, a legújabb kutatások ismertetésével mutatja be a Muhinál harcba bocsátkozó ország hadi potenciálját biztosító hátteret: szóba kerül a köztudatban elfeledett és a 11–13. századi Magyar Királyság haderejének derekát biztosító várispánság fogalma (61.), a katonai kíséret, valamint a betelepült segédnépek: a besenyők, székelyek, kálizok és „latin” telepések (64–68.). A hadszervezet kapcsán az olvasó rövid bevezetést kap arról, milyen fogalmi és megfeleltetési problémákkal áll szemben a történész, ha becslésekbe kell bocsátkoznia a hadsereg létszámára vonatkozólag, és a szerző fentebb már említett munkásságának ismertetésében nem meglepő, hogy lényeges terjedelemben, ábrákkal illusztrálva ismerteti a korabeli, rekonstruált fegyverzetet. „Basgird és Körel királyságának” leírása II. András és IV. Béla belpolitikájának rövid ismertetésével végződik.

A kelet-európai és az ázsiai nagyhatalmak bemutatásával lezárul a kötet statikus része, a hátralévő három fejezetben tárgyalja az 1235. évi kurultaj kelet-európai következményeit. Külön fejezet foglalkozik a Volga felől induló újabb mongol előrenyomulással, mely 1237 és 1241 között több hullámban mosta el a kun törzseket, az orosz fejedelemségeket, Kijevet. Talán ez a fejezet számíthat újdonságnak a laikus olvasók, de akár a történészhallgatók számára is, hiszen a magyar vereség képe hajlamos eltakarni a mongol hódításnak köszönhető kelet-európai politikai átrendeződés tényét, melyről viszont itt rövid áttekinthető képet kapunk (85–100.).

A kelet-európai-síkságon zajló események mellett szó esik még a Kaukázus vidékén

folytatódó mongol hadmozdulatokról (94.), illetve a Nyugat-Európa felől érkező reakciókról (108–109.).

Jóllehet néhol zavarónak tűnnek olyan historiográfiai kitérők, mint Poppo von Osterna nagymester valótlan halálának említése Długosz *Annales*-ével kapcsolatban (106.), vagy *Vladislav Sternberk*⁵ fiktív alakjának tisztázása (101.), mégis inkább azt érdemes figyelembe vennünk ezekkel kapcsolatban, hogy B. Szabó gyakran túllép hadtörténeti minőségén, és az eseménysorozatnak a kulturális emlékezetben akár történelmi alap nélkül elfoglalt helyeivel is foglalkozik.

Ahol a második fejezetben abbahagyta a Kárpát-medencében zajló események tárgyalását, oda tér vissza a kötet leghosszabb, negyedik fejezetében. A korábban már ismertett birtokpolitika után a muhi történésekhez közvetlenül kapcsolódó másik belpolitikai töréspont, a kunok befogadásának tárgyalásával indul a fejezet. E kérdés fontosságát Veszprémy László is kiemelte a könyvről írt recenziójában.⁶ A középkori nemzetiségi viszonyok bemutatása nem tartozik a legkönnyebb feladatok közé, itt mégis nagyon jól nyomon követhető, hogyan fokozódhatott a magyar „közvélemény” kunok iránti ellenszenvé végzetes mértékűvé.

Az események leírásánál B. Szabó sűrűn idézi Spalatói Tamást, illetőleg Rogerius munkájának részleteit, némely résznél viszont inkább magyarázza a forráshelyet. A muhi hadmozgások bemutatása természetesen csak a körülmények előzetes körbejárása után történik, miután sorra veszi a csatával kapcsolatos hadászati tényezőket: a hadsereg létszámának becslését és a nehézlövesség szerepének értékelését. Kevésbé hangsúlyozott szempontokkal, történeti analógiákkal egészíti ki a dalmáciai történetírónál a vereség egyik okaként említett

⁵ Helyesen Jaroslav že Sternberka.

⁶ VESZPRÉMY LÁSZLÓ: A tatárjárás. *Hadtörténeti Közlemények* 121. 2008. 470–473.

szekérvár-taktikát, és ír a csata helyszínének kiválasztásáról is.

A történeti vizsgálódása nem szűkül le az uralkodó és a politikai elit reakcióira, rövid áttekintésben megismerjük az ország keleti részeinek sorsát 1241 nyaráig, ekkor a szerző mintegy a történelmi holtidőt kihasználva tér át a német területeken játszódó politikai eseményekre.

A mongolok kivonulásánál a már ismert ok, Ögödej nagykan utódjának megválasztására összehívott kurultaj miatti távozás mellett B. Szabó ismertet az olvasóval olyan cáfolt nézeteket, mint Sinor Dénes ökológiai elmélete, vagy a kelet-európai történetírásban meggyökeredzett elképzelést arról, hogy az orosz fejedelemségek meghódításának során kivéreztek a mongol seregek.

A kötet lezárásául a szerző az új kelet-európai status quo kialakulását mutatja be. Bár

az utolsó fejezet témája csak lazán kapcsolódik a tatárjáráshoz, mégis talán laikusok számára az egyik legáttekinthetőbb összefoglalás a 13. századi Kelet-Európa nomád hatalmi berendezkedéséről és IV. Béla belpolitikájáról.

A *tatárjárás* a laikus és a történelemmel napi szinten foglalkozó olvasó számára egyaránt ajánlott, tömör, érdekfeszítő, naprakész összegzés. Ismeretterjesztő volta ellenére őszintén ajánlhatják (és 2007-es megjelenése óta ajánlják is) a hadtörténet vagy a steppetörténet szakavatott ismerői is, hiszen a már-már megszámálhatatlan szereplő, helyszín és eseményszál közt az olvasót magabiztosan végigvezető B. Szabó János hiánypótló munkát, népszerű történelmet helyez elénk. Éppen ezért öröndetes, hogy a könyv második, javított kiadása 2010-ben újra megjelenhetett a könyvhéten.

GYARMATI SÁNDOR

Belvedere Meridionale Alapítvány

2010. évi beszámoló

KÖLTSÉGVETÉSI TÁMOGATÁS FELHASZNÁLÁSA

A szervezet a 2010. évben nem részesült költségvetési támogatásban.

CÉL SZERINTI JUTTATÁSOK KIMUTATÁSA

A szervezet nem részesült cél szerinti juttatásban.

A KÖZHASZNÚ SZERVEZET VEZETŐ TISZTSÉGVISELŐINEK NYÚJTOTT JUTTATÁSOK:

Díjazás nem került kifizetésre a vezető tisztségviselők részére.

Juttatásban sem részesültek a vezető tisztségviselők.

Az alapítvány tisztségviselői a 2010. év folyamán semmiféle juttatásban, tiszteletdíjban nem részesültek.

KÖZHASZNÚ TEVÉKENYSÉGRŐL SZÓLÓ TARTALMI BESZÁMOLÓ A 2010. ÉVBEN

– Az alapítvány 2010-ben:

- tudományos tevékenység;
- képességfejlesztés;
- ismeretterjesztés;
- kulturális tevékenység;

- kulturális örökség megóvása;
- magyarországi etnikai kisebbségekkel és a határon túli magyarsággal kapcsolatos tevékenység;
- euroatlanti integráció elősegítése közhasznú tevékenységeket folytatott.

– **Közhasznú lapkiadói tevékenység:**

Az alapítvány a 2010. évben folyamatosan támogatta a Belvedere Meridionale lap megjelenését. A nyomdai költségekhez, illetve a nyomdai előkészítéshez nyújtott támogatásokkal.

A lap így továbbra is ingyenes.

– **Közhasznú kiadványkiadói tevékenység:**

Állandó párbeszédben. A szegedi műhely tisztelgése Utasi Ágnesnek. [Tanulmánykötet]

KISS RÓBERT KÁROLY–VAJDA TAMÁS [szerk.]: *Az állami Polgári Iskolai Tanárképző Főiskola története (1928-1947).* [tanulmánykötet]

Pillanatfelvételek a Kárpát-medencei ifjúságról. [tanulmánykötet]

KEMÉNY ISTVÁN: *Előadások a magyar társadalomfejlődés szociológiájáról.* [tanulmánykötet]

– **Konferencia, könyvbemutató, előadás:**

MTA Szegedi Akadémiai Bizottság

„Állandó párbeszédben. A szegedi műhely tisztelgése Utasi Ágnesnek.” Című tanulmánykötet bemutatója. Az eseményen az MTA SZAB Szociológiai Munkabizottságának tagjai és az SZTE Szociológia Tanszékének oktatói és hallgatói voltak jelen.

Ingyenes rendezvény. A könyvbemutatón résztvevők ingyenes példányokat (40 példány) kaptak az érintett könyvből.

Az „Eszményektől a kompetenciák felé” című konferencia keretében (SZTE)

„Pillanatfelvételek a kárpát-medencei ifjúságról” című kötet bemutatója.

Ingyenes rendezvény. A könyvbemutatón résztvevők ingyenes példányokat (150 példány) kaptak az érintett könyvből.

– **Az oktatási tevékenység támogatása:**

A 2010. évben támogatta az SZTE JGYPK Regionális és Környezettörténeti Tanszékén meghirdetett történész-menedzser betétlapos képzés kurzusainak megvalósítását, az SZTE JGYPK Alkalmazott Humántudományi Intézet közösségi civil szervező és ifjúságsegítő felsőfokú szakképzési szakjainak fejlesztését szakmai anyagok ingyenes átadásával és online tartalom-szolgáltatással.

A kurzusokon való részvétel a hallgatók számára ingyenes.

– **Tananyagfejlesztés:**

Az alapítvány munkatársai kidolgozták, és indításra átadták a Szegedi Tudományegyetem JGYPK AHUI Alkalmazott Társadalomismereti Tanszékének a *Közösségi és civil tanulmányok* MA szak és az *Ifjúsági tanulmányok* szakirányú továbbképzési szak akreditációs anyagát. A terv, hogy a szakok meghirdetésre kerüljenek az egyetemen.

– **Kutatási tevékenység:**

Magyarország–Szeged 1928-1947.

A magyarországi hallgatói mozgalom története. (Együttműködésben az SZTE EHÖK-kel és a HÖÖK-kal.)

A DKMT euróregiói ifjúsága (együttműködésben a Duna-Körös-Maros-Tisza Euróregió Ifjúsági Szövetségével és a Mobilitással)

Szemtanúk. Visszaemlékezések, fotók, dokumentumok a XX. századi történelemről.

– **Partnerség:**

Együttműködés (közhasznú kutatás): **Szegedi Tudományegyetem Szaklevéltára**

Együttműködés (tanulmánykötet megjelentetés): **Dél-alföldi Regionális Társadalomkutatási Egyesület**

Együttműködés (közhasznú kutatás): **Európai Ifjúsági Kutató-, Szervezetfejlesztő és Kommunikációs Központ**

Együttműködési megállapodás (közhasznú kutatás): **MTA Szociológiai Kutatóintézet**

Partnerségi nyilatkozat (közhasznú kutatás): **DKMT Eurorégió Ifjúsági Szövetsége**

Együttműködési nyilatkozat: **Szegedi Tudományegyetem JGYPK Alkalmazott Humántudományi Intézet**

Együttműködési nyilatkozat: **Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar**

Együttműködési nyilatkozat: **Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Történeti Intézet**

– **Ösztöndíjak:**

Az alapítvány a hagyományokhoz híven 2010-ben is történettudományi és szociológiai, folyamatos és egyedi tudományos kutatási ösztöndíj pályázatokat támogatott. A magyar történelem, néprajz, művelődéstörténet, tudománytörténet, illetve az egyetemista lét, életforma, életnívó, szociális összetétel, karriertervezés, fogyasztási jellemzők, diákjogok, önkormányzatiság, kulturális fogyasztás és szabadidő felhasználás kutatására. Összesen 2 400 000 Ft értékben tizenhét főnek adományozott kutatási ösztöndíjat.

– **Egyéb közhasznú oktatási segédtevékenység:**

Társadalomtudományi honlap (www.belvedere.meridionale.hu) fenntartása, tartalomfrissítése és fejlesztése. *A honlapon keresztül mindenki ingyenesen hozzáfér az általunk kutatott információkhoz.*

Történettudományi honlap (www.mefesz.hu) elindítása, megszerkesztése és fenntartása. *A honlapon keresztül mindenki ingyenesen hozzáfér a Magyar Egyetemisták és Főiskolások Szövetsége (1956-57) történetéről összegyűjtött információkhoz, hanganyagokhoz, dokumentumokhoz, képekhez.*

Történettudományi honlap (www.hallgatoimozgalom.hu) szerkesztése és folyamatos feltöltése. *A honlapon keresztül mindenki ingyenesen hozzáfér a magyar egyetemi ifjúsági mozgalmak történetéről összegyűjtött információkhoz, hanganyagokhoz, dokumentumokhoz, képekhez, filmekhez.*

Az alapítvány részt vesz az Szegedi Tudományegyetemen indult **ifjúságsegítő képzés** folytatásában szakmai anyagok ingyenes rendelkezésre bocsátásával a www.ifjusagegito.hu honlapcímre.

Központi költségvetési szervtől, elkülönített állami pénzalaptól, helyi önkormányzattól, települési önkormányzatok társulásától és mindezek szerveitől kapott támogatás mértéke és felhasználása (2010. év):

Dátum	Összeg (Ft)	Honnan	Kód	Tartalom	Elszámolás
2010.01.27	495 000	Szociális és Munkaügyi Minisztérium	NCA-DA-09-0906 0362/2009	NCA működési támogatás 2. részlet	2009. évi támogatás 2010. májusban megtörtént a beszámoló. Lezárva.
2010.05.31.	200 000	Csongrád Megyei Önkormányzat		Támogatás a „Fiatalok a Kárpát-medencében” című kötet megjelentetéséhez	A könyv megjelent. A beszámolót beküldtük.
2010.08.26	1 500 000	KIM Irányító Szervezet	NCA-DA-10-1260 0600/2010	NCA 2010. évi működési támogatás	2011 májusában zárul a projekt.
2010.09.02	1 210 000	KIM Irányító Szervezet	NCA-NK-10-C-1027 0558/2010	NCA Nemzetközi Kollégium pályázati támogatása „Az európai fiatalok világa a XXI. század elején” című kötet megjelentetésére	2011 májusában zárul a projekt.

összesen 3 405 000
melyből
2010. évi támogatás 2 910 000
2009. évi támogatás 495 000

- További támogatások:

2010.03.26-án a Közlönykiadó Kft. 100 000,- forintot utalt át támogatásként, melyet szerződés szerint küldtünk úgy, hogy a Belvedere minden megjelent lapszáma után 50 000,-Ft-ot. 2010-ben összesen 100 000,-Ft-ot támogatást nyújtottak.

2010.05.07-én a Szegedért Alapítvány 50 000,- forintot utalt át támogatásként, melyet az évi pályázatukon az alapítvány elnyert a Belvedere folyóirat megjelentetéséhez.

A LEGNAGYOBB ÁLMÚ
MAGYAR
KULTUSZMINISZTER

Klobelsberg Kuno
kora és munkássága

MEGREDELHETŐ:
TERJESZTES@BELVEDERE.MERIDIONALE.HU
A KIADÓ TOVÁBBI KÖTETEI:
WWW.BELVEDERE.MERIDIONALE.HU/KOTETEK/